

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ БУДІВНИЦТВА ТА АРХІТЕКТУРИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ФРОЛОВА ЮЛІЯ В'ЯЧЕСЛАВІВНА

Гриф

Прим. № ____

УДК 72.012:623.11(477.7)“16/18”

(індекс)

ДИСЕРТАЦІЯ

**АРХІТЕКТУРНО-ПЛАНУВАЛЬНІ РИСИ ФОРТЕЦЬ ПІВДНЯ
УКРАЇНИ КІНЦЯ XVII – ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТЬ**

18.00.01 – Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури

Подається на здобуття наукового ступеня
кандидат архітектури (доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Ю.В.Фролова

Науковий керівник –

Бевз Микола Валентинович,

проф., док. арх.

Львів – 2021

АНОТАЦІЯ

Фролова Ю.В. Архітектурно-планувальні риси фортець¹ Півдня України кінця XVII–початку XIX століть. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури (доктора філософії) за спеціальністю 18.00.01 – «Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури». – Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Львів, 2021.

Тему дослідження присвячено особливостям архітектури фортець півдня України, чинникам фортифікаційного будівництва, архітектурним періодом розбудови, ступеню збереженості та програмам збереження. Об'єктом дослідження обрано фортеці, предмет дослідження – архітектурно-планувальні та об'ємно-просторові вирішення. Часові межі визначені кінцем XVII – початком XIX століття. Територія дослідження – Одеська, Миколаївська і Херсонська області.

У роботі узагальнено вітчизняний і закордонний досвід вивчення фортифікаційного будівництва півдня України, розроблена методика проведення архітектурного дослідження, висвітлені етапи та чинники впливу на архітектурно-просторовий розвиток фортець, визначено розташування й архітектурно-планувальні риси, проведено оцінку збереженості, надано методичні підходи і програми збереження.

Фортифікації тривалий час відігравали особливе значення в становленні державності та культурного простору певної території, її семантичного наповнення і містобудівного розвитку. Архітектура фортеці відображає соціально-політичні зміни, які є індивідуальними для окремих періодів адміністративного підпорядкування. Архітектура фортець північного узбережжя Чорного моря формувались поступово, успадковуючи тенденції та риси, притаманні різним архітектурним періодам та стилям.

У першому розділі «Узагальнення досвіду дослідження фортифікаційних об'єктів Півдня України XVII–XIX ст.», авторка

¹ Під терміном «фортеці» у дисертаційній роботі маємо на увазі фортифікаційні об'єкти, які включають: цитаделі, замки, польові та міські укріплення, тенальні оборонні фронти.

оглянула ступінь вивченості об'єкту і предмету дослідження, проаналізувала опубліковані матеріали, досвід та методологічні засади вивчення оборонних споруд обраної території, сформувала часові межі дослідження. У підрозділі *«Фортифікаційні системи і комплекси як об'єкт дослідження українських вчених»* було виведено основні напрямки наукових досліджень фортець півдня України. Висунуто чотири основних часово-державних етапи висвітлення теми. У підрозділі *«Джерельна база дослідження»* наведено іконографічні і нарративні джерела, внаслідок аналізу яких було обрано **13[2]** фортець – об'єктів комплексного архітектурного дослідження. Було обрано об'єкти для проведення натурних обстежень та вимірювань, графічної архітектурної реставрації. У підрозділі *«Огляд нормативно-правової бази збереження фортець»* проведено аналіз змісту дійсних нормативних документів та прийнятих історико-архітектурних опорних планів, в яких виявлена розбіжність у класифікації наявних об'єктів фортифікаційного будівництва і відсутність пропозицій щодо поступової реставрації, реорганізації навколишніх історичних ландшафтів.

Другий розділ «Методика проведення дослідження фортифікаційних споруд» оглянуто загальнонаукові та спеціально-архітектурні методи дослідження. У підрозділі *«Етапи проведення дослідження»* сформовано етапність вивчення теми, згідно завдань дисертації. Перший передбачає огляд опублікованих та архівних джерел для створення вибірки об'єктів дослідження, формуванню методології та програми дослідження, проведення натурних обстежень і вимірювань, по яких складається опис стану збереженості наявних об'єктів фортифікації. У другому етапі було використано комплекс спеціально-архітектурних методів, результат яких надає необхідний обсяг інформації про розпланування, архітектурно-стилістичному характері об'єктів дослідження, просторовому вирішенню. **Третій етап** – узагальнення. Авторка підсумовує і систематизує отримані результати, виводить архітектурну етапність, виокремлює характерні риси об'єктів дослідження, створює типологію просторових вирішень. Також цей

етап передбачає апробації пропозиції збереження та відновлення архітектурного образу об'єктів та предмету дослідження. У підрозділі *«Експериментально-теоретичні методи дослідження фортифікацій»* описуються використані загальнонаукові методи: *історичний метод, першоджерел, метод аналізу, логічний метод*. Їх було використано для формування проблеми, об'єкту та предмету дослідження, географічних та часових меж, формуванню джерельної бази дослідження, завдань та методів дослідження. У підрозділі *«Емпіричні методи дослідження фортифікацій»* обґрунтовується використання *натурного методу дослідження, вимірювання*. Результатом яких став опис стану збереженості об'єктів дослідження, критерії та методи збереження, порівняння джерельної бази дослідження та результатів вимірювання. У підрозділі *«Спеціально-архітектурні методи»* представлено застосування комплексних архітектурних методів, таких як: *архітектурно-планувальний і стилістичний аналіз, метод графічної реставрації*. За результатом використання методів було створено серію графічних реконструкцій вигляду втрачених об'єктів дослідження, виведено типологію планів та художніх рис окремих елементів.

У третьому розділі «Розташування та розбудова фортець Півдня України» викладено результати історіографічного аналізу, порівняння описових та картографічних джерел, виведено чинники впливу на заснування та розвиток фортець, типи розташування та архітектурні етапи розбудови. У підрозділі *«Чинники впливу на розташування та розбудову фортець»* виснувано перелік основних чинників, які впливали на розміщення, розвиток та функціонування фортець: 1) до макрорівня (найвищий, державний) віднесено *фронтирний* чинник і *природно-кліматичний*; 2) до групи мезорівень (середній, регіональний) належать *управлінський, стратегічний, функціональний і ландшафтний* чинники; 3) мікрорівень (низовий, локальний) містить *соціокультурний, релігійний та етнічний* чинники. Сформована ієрархія фортець, яка утворилась завдяки поєднанню різних факторів впливу. Ієрархія відповідає двом різним підходам

адміністративного управління територією: 1) *сталого утримання* (наявна розгалужена мережа зв'язків між фортецями); 2) *інтенсивне присвоєння* (постійна зміна призначення побудованих фортець, відмежування та впровадження новітніх технічних винаходів). За місцем розташування та взаємодії, фортеці поділено на чотири типи просторових зв'язків: 1) *брамний тип*; 2) *дзеркальний тип*; 3) *ланцюговий тип*; 4) *комбінований тип*. Наведено детальну характеристику типів просторового зв'язку. «*Архітектурні етапи фортифікаційного будівництва Півдня України*» виведено загальну архітектурну періодизацію укріплення території. Сформовано шість загальних архітектурних періодів, з яких перші чотири не належать до часу дослідження, але несуть вагомий внесок у архітектурне і стильове вирішення фортець. Значне місце приділено опису *V і VI архітектурних періодів*, які за часовими межами входять у завдання дослідження. *V архітектурний період – Імперський період* – з кінця. XVII ст. до середини XIX ст., якому властивий стрімкий перехід від протобастіонної фортифікації до тенальних ліній укріплення, впровадження засобів французької школи фортифікації, поділено на дві хвилі розбудови: османську та російську. *Османська хвиля* між 1700 та 1770 рр., і визначає використання бастіонних ліній укріплення території (Очаків, Кілія, Аккерман); від 1770 до 1810 рр. – поступове впровадження французької тенальної школи фортифікації (Ізмаїл, Кілія, Аккерман, Кінбурн, Очаків). *Російській хвилі розбудови* характерне закладання нових фортець за канонами ренесансних італійських ідеальних міст (Херсон, Миколаїв, Хаджибей), використання типових тенальних фортів з лініями укріплень французької фортифікаційної школи (Аджидер, Українська та Дніпровська укріплені лінії); перебудова та укріплення чинних бастіонних фортець (Кінбурн, Ізмаїл, Кілія). Останній *VI архітектурний період від 1820-х рр. до кін. XIX ст.*, пов'язаний з поступовим виведенням з експлуатації наявних фортець, систематичної руйнації.

Четвертий розділ «Виявлення архітектурно-планувальних рис фортець півдня України та аналіз стану збереженості» містить результати

аналітично-структурного аналізу іконографічних матеріалів, натурних обстежень та порівняння. У підрозділі *«Планувально-просторові риси архітектури фортець»* авторка виводить типологічні схеми планувань фортець: ядрову фортифікаційну систему (цитадельно-секторальна, замково-полігональна) та зореподібну фортифікаційну систему (тенально-просторову та лінійну). Типологія архітектурно-планувальних і просторових схем створена з урахуванням архітектурно-стилістичних течій історичної епохи. Підрозділ *«Вплив художньо-стильових течій на архітектуру фортець»* присвячено опису характерних елементів виявлених стилістичних напрямків архітектури фортець, наведено іконографічні джерела, які доповнюють та окреслюють художні риси споруд. У підрозділі *«Архітектурно-графічна реконструкція фортець Півдня України»* висвітлено алгоритм створення графічної реконструкції втрачених фортець за результатами комплексного архітектурного дослідження планувальних, просторових і стилістичних рис. Підрозділі *«Оцінка збереженості фортець та прилеглих історичних ландшафтів»* надано опис збереженості наявних елементів фортифікаційних систем з погляду містобудівної та архітектурної цілісності, методів використання. Сформовано критерії оцінювання, за яких авторка висновує п'ять категорій збереженості: руїни (Єні-Дунья, Казікермен); фрагментарна збереженість (Кінбурн, Очаків, Хаджибей, Кілія, Татар-Бунар); середній ступінь збереженості (Ізмаїл, Херсон, Перекоп); не повне цілісне збереження (Аккерман). Ступінь збереженості впливає на методи у архітектурно-реставраційній роботі та можливі ризики реалізації. Авторка пропонує використати сукупні реставраційні та цифрові методи відновлення візуального вигляду та регенерації терену фортець.

П'ятий розділ «Методичні підходи використання фортифікаційних об'єктів у сучасному соціокультурному просторі міста» У підрозділі *«Сучасні підходи до збереження і використання фортифікаційних споруд у українській та закордонній практиці»* авторка звертається до досвіду регенерації та реставрації фортифікаційних систем у Нідерландах та

зауважує практичну доцільність використовувати методи просторового відновлення та візуального відображення фортець в Україні. Актуальним є питання присвоєнню фортифікаційним комплексам або окремим елементам фортифікації винятковий охоронний статус, завдяки якому стане можливим збереження архітектурно-планувального характеру території фортець. У підрозділі *«Мережевий музей фортифікації»* авторка пропонує створити мережу туристичних маршрутів між фортифікаційними комплексами центральних та південних областей України (з розширенням до міжнародного рівня: Румунія, Молдова, Болгарія), які можливо об'єднати історично та стилістично. Наведено схему доцільності та географічні межі пропозиції. Підрозділ *«Пропозиції програмного відновлення території фортифікаційних систем Півдня України»* присвячено обґрунтуванню комплексного відновлення фортець, які можуть бути впроваджені громадами південних областей України. Частиною цих програм є архітектурні проєкти ландшафтної регенерації та архітектурно-художній адаптації фортець. Такі проєкти створять нові сучасні громадські простори, де фортифікаційна споруда стане художнім доповненням та історичним акцентом. Запропоновано поступову програму відновлення території фортець Ізмаїл, Херсон, Кінбурн, Перекоп, Аджидер, а саме, такі заходи: відновлення геометрії земляних бастіонних укріплень, консервація залишків та відкриття історичного планування, архітектурна проєкт-пропозиція відновлення об'єму, створення музею (скансену) та архітектурних моделей втрачених фортець для розміщення інформаційних стендів і тактильних макетів, точок доступу до віртуального історичного середовища.

Ключові слова: фортеці, фортифікаційні комплекси, укріплені міста, Південь України, архітектура, планування, збереження, графічна реконструкція.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Фролова Ю., 2019а. Реставрація зовнішнього вигляду фортеці Кілія за іконографічними джерелами 1770 та 1794 років. *Архітектурний вісник КНУБА*, 20, с. 224–235.
2. Frolova Yu., 2019б. Network of fortified ottoman settlements in the North-Western coast of the Black Sea in the 17th and 18th century. *Architectural Studies*, 5(2), pp. 83–92.

Стаття у науковому періодичному виданні іншої держави:

3. Frolova Yu., 2017а. Recovering visual contacts in the historic cityscape. *Budownictwo i Architektura*, 16 (1), s. 29–35.
4. **Фролова Ю.**, Бевз М. 2017б. Нотатки до ідентифікації фортифікаційних систем міст півдня України у 17–18 ст. = Notes to the identification of the fortification systems in the cities of the southern Ukraine of the 17th–18th centuries. *Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications*, 9, pp. 342–347.
5. **Frolova Yu.**, Kocki W., 2018. Fortified settlements in the process of urban development of South Ukraine from the end of the 18-th to the middle of the 19-th centuries. *Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications*, 10, pp. 197–208.
6. Фролова Ю., 2019в. Просторові моделі фортеці Кілія до кінця XVIII століття. *Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications*, 11, pp. 71–87.

Матеріали конференцій і тези доповідей:

7. Frolova, Yu., 2016а. Reopen of visual contacts in the historical city. “*Synergia w Architekturdze*” Pierwsze Ogólnopolskie Warsztaty Architektoniczne, 23-29.09.2015, p. 62.

8. Fortification as an origin of urban development in the South of Ukraine cities (18th–19th century). **Frolova Y.**, Kocki W., Delft, 2016 17th *International Planning History Society Conference*, p. 361.

9. The city for people. Model of reorganization and adaptation of street environment in the historical area. **Frolova Yu.**, Protsiv Ya., Lipatov C., Lublin, 2016B *III Ogólnopolska Konferencja Naukowo-Szkoleniowa Medycyna Personalizowana "GENOM"*, p.131.

SUMMARY

Frolova Yu. Architectural and planning features of forts² of the South of Ukraine of the late XVII - early XIX centuries. - The qualification research paper on the rights of a manuscript. The dissertation for obtaining the academic degree of the Candidate of Architectural Sciences (Doctor of Philosophy) on a specialty 18.00.01 - "Theory of Architecture, Restoration of Architectural Monuments". - Lviv Polytechnic National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Lviv, 2021.

The research topic focuses on specifics of architecture of forts of the south of Ukraine, dynamic of fortification construction, architectural period of development, state of conservation and conservation programs. The object of the research is a fort, the subject is solutions in architectural planning and spatial solutions. The time frame is determined by the late XVII - early XIX centuries. The research area covers Odessa, Mykolaiv and Kherson regions.

The study solves an issue of summarizing domestic and foreign experience, experience of studying construction of forts in southern Ukraine, formulates the methodology for carrying out architectural research, highlights the phases and factors that influence the architectural and spatial development of forts, determines the location, architectural and planning features, evaluates the state of conservation, provides methodical approaches and preservation programs.

For a long time fortifications have played a special role in the formation of statehood and cultural sector of a certain territory, its semantic content and urban development. The architecture of every fort reflects the socio-political changes that were individual for certain periods of administrative subordination. The architecture of forts of the northern coast of the Black Sea has been forming gradually, inheriting the trends and features specific to different architectural periods and styles.

In the first part "Summarizing the experience of studying the fortification objects in southern Ukraine in the XVII - XIX centuries" the author examines

how well the object and the subject of the research were studied, analyzes the published material, experience and methodology of the studied fortifications of the selected area, sets the time frame of the study. The chapter *"Fortification systems and complexes as an object of study of Ukrainian scientists"* outlines the main directions of scientific research of forts of southern Ukraine. Introduced four main temporal and statehood periods of coverage of the topic. The chapter *"The sources of the research"* contains iconographic and narrative sources used as a base for analysis to select¹³ forts – objects of the complex architectural research. Were selected objects for field survey and measurement, and for graphic architectural restoration. In the chapter *"Review of the regulatory framework for the conservation of forts"* the author analyzes the content of existing regulations and adopted historical and architectural plot plans, which revealed differences in the classification of existing fortifications and the lack of offers for gradual restoration and reorganization of surrounding them historic landscapes.

The second part "Methodology for research of fortifications" examines general scientific and specific architectural methods of research. In the chapter *"Phases of the research"* was formed a phased study of the topic, according to the assigned task of the dissertation. The first phase involves reviewing published and archival sources to create a sample of research objects, modelling methodology and research program, carrying out field survey and measurement to describe the state of conservation of existing fortifications. The second phase applies specific architectural methods to provide the necessary scope of information on planning, architectural and stylistic nature of objects of the research, spatial solution. **The third phase** is summarizing. Here the author summarizes and systematizes the obtained results, deduces the architectural phasing, highlights the distinctive features of the objects of the study, creates a typology of spatial solutions. Also, this phase involves testing the offers on conservation and restoration of the architectural appearance of the object and the subject of the study. The chapter *"Theoretical and experimental methods for research of fortifications"* applies

general scientific methods: (*historical method, primary source method, method of analysis, logical method*) to setting up a problem, an object and a subject of the research, geographical and temporal frameworks, creating a source database of the study, setting tasks and research methods. The chapter "*Empirical methods for research of fortifications*" substantiates the use of a *full-scale method of research and measurement*. Applying these methods helped to describe the state of conservation of studied objects, criteria and methods of conservation, and to compare the source database of the study and the measured data. The chapter "*Specific architectural methods*" presents the application of complex architectural methods such as: *architectural planning and stylistic analysis, method of graphic restoration*. Using these methods resulted in creating a series of visual graphic reconstructions of ruined objects of the study, developing the typology of floodplains and artistic features of specific elements.

The third part "Location and development of forts in southern Ukraine" represents the results of historiographical analysis, comparison of descriptive and cartographic sources, determines the factors influencing the founding and development of forts, location types and architectural phases of the development. The chapter "*Factors influencing the location and development of forts*" lists the main factors that influenced the location, development and functioning of fortresses: 1) the macro-level (top, state level) includes the *frontier* factor, *natural and climatic* factor; 2) the meso-level (average, regional level) comprises *administrative, strategic, functional and landscape* factors; 3) the micro-level (grassroots, local level) includes *socio-cultural, religious and ethnic* factors. An established hierarchy of forts has been formed due to integration of different influencing factors. The hierarchy corresponds to two different approaches to the administrative management of the territory: 1) *sustainable maintenance* (there is an extensive network of connections between forts); 2) *intense appropriation* (constant change of the purpose of built forts, delimitation and introduction of the newest technical inventions). According to the location and interaction, the forts are divided into four types of spatial connections: 1) *gate type*; 2) *mirror type*; 3)

chain type; 4) combined type. This chapter gives a detailed description of the types of spatial organization. The chapter "*Architectural phases of fortification of Southern Ukraine*" highlights the general architectural periodization in the territory's fortification. Six general architectural periods have been figured out. The first four of them are not covered due to the temporal constraints of the research, but they contributed significantly to the architectural and stylistic design of forts. A considerable part here is dedicated to the description of *V and VI architectural periods* that are included in the research task within its time framing. *V architectural period – the Imperial period* – lasting from the end of XVII century to the middle of XIX century, is characterized by a rapid transition from proto-bastion fortifications to tenaille lines, the implementation of French school of fortifications. It underwent two waves of development: the Ottoman and the Russian. *The Ottoman wave* lasting between 1700 and 1770 is determined by applying the bastion lines in fortification of the territory (Ochakiv, Kiliya, Ackerman); from 1770 to 1810 - the French tenaille school of fortification is getting gradually introduced (Izmail, Kiliya, Ackerman, Kinburn, Ochakiv). *The Russian wave* of development is characterized by establishing the new forts according to the canons of the Renaissance and Italian ideal cities (Kherson, Mykolaiv, Khadzhibey), and typical tenaille forts with lines of French fortification school (Adzhider, Ukrainian and Dnieper fortified lines); rebuilding and fortification of existing bastion forts (Kinburn, Izmail, Kiliya). The last *VI architectural period lasting from the 1820s to the end of XIX century* is associated with the gradual decommissioning of existing forts and their systematic destruction.

The fourth part "Identification of architectural and planning features of the forts of southern Ukraine and analysis of their conservation state" contains the conclusions of analytical and structural analysis of iconographic materials, field surveys and comparing. In the chapter "*Planning and spatial features of architecture of forts*" the author deduces typological schemes of fort planning: core-fortified system (citadel-sectoral, castle-polygonal) and star-

fortified system (tenaille-spatial and linear). The typology of architectural-planning and spatial schemes is created taking into consideration the architectural and stylistic trends of a certain historical period. The paragraph *“The impact of artistic and stylistic trends on the architecture of forts”* focuses on a description of feature elements of the identified stylistic trends in the architecture of forts, lists iconographic sources that complement and outline the artistic features. The chapter *“Architectural and graphic reconstruction of the forts of Southern Ukraine”* covers the algorithm of graphic reconstruction of ruined fortresses using the results of complex architectural research on planning, spatial and stylistic features.

The chapter *“Evaluation of conservation state of fortresses and surrounding historical landscapes”* provides a description of conservation state of existing elements of fortification systems in terms of urban and architectural integrity, ways of using. According to created evaluation criteria the author outlines five categories of conservation: ruins (Yeni-Dunia, Kazikermen); fragmentary conservation (Kinburn, Ochakiv, Khadzhibey, Kiliya, Tatar-Bunar); medium conservation (Izmail, Kherson, Perekop); incomplete integral conservation (Ackerman). The conservation status influences the methods used during architectural and restoration work and possible risks during their implementation. The author offers to combine physical and digital methods in restoration of the visual appearance of forts and regeneration of their terrains.

The fifth part "Methodological approaches to usage of fortifications in the modern socio-cultural city space". In the chapter *“Modern approaches to conservation and usage of fortifications in Ukrainian and foreign practice”* the author draws on the experience of regeneration and restoration of fortification systems in the Netherlands and points to expediency of using the methods of spatial restoration and visual display of forts in Ukraine. The important issue is to attribute to fortification complexes or their specific elements an exceptional protection status that will allow to conserve the architectural and planning character of their terrains. In the chapter *“The Network Museum of Fortifications”* the author offers to establish a network of tourist routes between the fortification

complexes of the central and southern regions of Ukraine (with expansion to the international level: Romania, Moldova, Bulgaria), that can be combined historically and stylistically. Provided an expediency scheme and geographical limitations of the offer. The chapter *“Proposals for restoration program of the territory of fortification systems of Southern Ukraine”* explains the complex approach to restore forts, which can be implemented by communities of southern regions of Ukraine. Some of these programs are architectural projects for landscape regeneration and architectural and aesthetic adaptation of forts. Such projects would create new modern public spaces, where a fort could become an additional piece of art with a historical emphasis. The offered progressing program of restoration of the forts of Izmil, Kherson, Kinburn, Perekop, Ajider includes the following measures: restoration of configuration of bastion fortifications, conservation of the remains and establishment of historical planning, architectural offer of a full-scale restoration project, establishment of a museum (open-air museum), architectural modeling of no longer existing forts for placing of information stands and tactile models, creating access points to the virtual historical environment.

Keywords: forts, fortification complexes, fortified cities, Southern Ukraine, architecture, planning, conservation, graphic reconstruction.

LIST OF PUBLISHED WORKS ON THE THESIS

Articles in scientific professional journals of Ukraine:

1. Frolova Yu., 2019. Restavraciya zovnishn`ogo vy`glyadu forteci Kiliya za ikonografichny`my` dzherelamy` 1770 ta 1794 rokiv. *Arxitekturny`j visny`k KNUBA*, 20, s. 224–235.

2. Frolova Yu., 2019. Network of fortified ottoman settlements in the North-Western coast of the Black Sea in the 17th and 18th century. *Architectural Studies*, 5(2), pp. 83–92.

Article in the scientific periodical of another state:

3. Frolova Yu., 2017. Recovering visual contacts in the historic cityscape. *Budownictwo i Architektura*, 16 (1), s. 29–35.

4. Frolova Yu., Bevz M. 2017. Notatky` do identyfikaciyi fortyfikacijny`x sy`stem mist pivdnya Ukrayiny` u 17-18 s. = Notes to the identification of the fortification systems in the cities of the southern Ukraine of 17th – 18th centuries. Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications, 9, pp. 342–347.

5. Frolova Yu., Kocki W., 2018. Fortified settlements in the process of urban development of South Ukraine from the end of the 18-th to the middle of the 19-th centuries. *Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications*, 10, pp. 197–208.

6. Frolova Yu., 2019. Prostorovi modeli forteci Kiliya do kincy XVIII stolittya. Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications, 11, pp. 71–87.

Materials of conferences and theses of reports:

7. Frolova, Yu., 2016. Reopen of visual contacts in the historical city. “*Synergia w Architekturze*” Pierwsze Ogolnoposlskie Warsztaty Architektoniczne, 23-29.09.2015, p.62.

8. Fortification as an origin of urban development in the South of Ukraine cities (18th – 19th century). **Frolova Y.**, Kocki W., Delft, 2016 *17th International Planning History Society Conference*, p.361.

9. . The city for people. Model of reorganization and adaptation of street environment in the historical area. **Frolova Yu.**, Protsiv Ya., Lipatov C., Lublin, 2016 *III Ogólnopolska Konferencja Naukowo-Szkolentiowa Medycyna Personalizowana. "GENOM"*, p.131.

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ _____	21
РОЗДІЛ I УЗАГАЛЬНЕННЯ ДОСВІДУ ДОСЛІДЖЕННЯ	
ФОРТИФІКАЦІЙНИХ ОБ'ЄКТІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ XVII - XIX СТ. _____	29
1.1. Фортифікаційні системи і комплекси як об'єкт дослідження українських вчених. _____	35
1.2. Джерельна база. _____	50
1.2.1. Історична картографія фортець півдня України. _____	50
1.2.2. Іконографічні джерела дослідження фортець. _____	59
1.2.3. Археологічні дослідження фортифікацій. _____	91
1.3. Огляд нормативно-правової бази збереження фортець. _____	94
1.4. Реставраційні роботи на теренах фортець Півдня України. _____	97
ВИСНОВКИ ПО РОЗДІЛУ I _____	99
ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ I _____	101
РОЗДІЛ II МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
ФОРТИФІКАЦІЙНИХ СПОРУД. _____	134
2.1. Етапи проведення дослідження _____	135
2.2. Експериментально-теоретичні методи дослідження фортифікацій. _____	140
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II _____	145
РОЗДІЛ III РОЗТАШУВАННЯ ТА РОЗБУДОВА ФОРТЕЦЬ ПІВДНЯ	
УКРАЇНИ. _____	146
3.1. Чинники впливу на розташування та розбудову фортець. _____	146
3.2. Архітектурно-історичні періоди фортифікаційного будівництва Півдня України. _____	163
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III _____	171
РОЗДІЛ IV ВИЯВЛЕННЯ АРХІТЕКТУРНО-ПЛАНУВАЛЬНИХ РИС	
ФОРТЕЦЬ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ТА АНАЛІЗ СТАНУ ЗБЕРЕЖЕНОСТІ _____	174
4.1. Планувально-просторові риси архітектури фортець. _____	174

4.2. Вплив художньо-стильових течій на архітектуру фортець. _____	190
4.3. Архітектурно-графічна реконструкція фортець Півдня України _____	196
4.4. Оцінка стану збереженості фортець та оточуючих історичних ландшафтів. _____	206
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ IV _____	226

РОЗДІЛ V МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ВИКОРИСТАННЯ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ ОБ'ЄКТІВ У СУЧАСНОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ МІСТ. _____		228
--	--	-----

5.1. Сучасні підходи до збереження і використання фортифікаційних споруд в українській та закордонній практиці. _____	228
--	-----

5.2. Мережевий музей фортифікації. _____	235
--	-----

5.3. Пропозиції програмного відновлення території фортифікаційних систем півдня України. _____	237
---	-----

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ V _____	245
-----------------------------	-----

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ _____	247
--	-----

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА _____	253
-----------------------------	-----

ДОДАТКИ _____	290
---------------	-----

ДОДАТОК А. АПРОБАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ	291
---	-----

ДОДАТОК А.1.1. Перелік опублікованих праць за темою дисертації ____	291
---	-----

ДОДАТОК А.2. Апробація результатів дисертації на конференціях ____	293
--	-----

ДОДАТОК А.3. Довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження _____	303
---	-----

ДОДАТОК Б. ІЛЮСТРАТИВНИЙ МАТЕРІАЛ. _____	308
--	-----

ПЕРЕЛІК ТЕРМІНІВ ТА СКОРОЧЕНЬ

Табія (тур.) – бастіон, тимчасове укріплення (земляне, дерев'яне, кам'яне).

Кермен (татар.) – укріплення.

Кале, калесі (тур.) – замок, мала фортеця.

Куле (тур.) – башта.

Фронт оборони фортеці (ФО) – територія довкола фортеці, в межах якої визначено її бойову міць та напрямок дії оборонних технічних засобів.

Фортифікаційний комплекс (ФК) – сукупність елементів оборони та оточення, які направлені на цілісне функціонування фортеці.

НБУВ – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

ДНАББ – Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека імені В. Г. Заболотного.

РДВІА – Російський державний військово-історичний архів.

ДАОО – Державний архів Одеської області.

ЗООИД – Записки одесского общества истории и древностей

DigAM HStAM – Цифровий міський архів Магдебурга, Німеччина.

KBDK – Det Kgl. Bibliotek – Національна бібліотека Данії.

RCIN – Royal Collection – Королівська колекція (Великобританія).

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

На території півдня сучасної України впродовж загальнодержавної історії відбулися політичні процеси, що супроводжувалися значними етнічними та культурними змінами. Державне утворення Київської Русі, вплив якої поширювався від Чорного до Балтійського моря, поступово втрачає у XIV ст. політичну вагу, її територія входить до складу різних держав-сусідів на основі спадкового права або завойовується. Більша частина території входить до складу Польського королівства та Литовської держави. На південних землях утворюються ханства та поступово збільшується вплив Туреччини на частину Поділля, яку вона завоювала у XVII ст. У цей час турецька влада та її васали активно будують та реконструюють на півдні України низку укріплених міст та замків. У XVIII ст. після поділу території Речі Посполитої, починається активна експансія на українські землі Московської держави. Особливо велике значення для неї мало завоювання півдня України та опанування портових чорноморських міст. Будівництво регіональних ліній укріплень та фортець було притаманне усім історичним періодам формування системи розселення південно української території.

Стародавні поселення, які виникали тут чи то у формі грецьких колоній, чи римських міст, чи як візантійські, генуезькі та венеційські порти, чи як граничні укріплені міста на кордоні Речі Посполитої з Туреччиною чи Волощиною, традиційно формували свої громади шляхом поєднання місцевого люду з колоністами та військовою адміністрацією прибульців. У XVII—XVIII ст. фортифікаційне будівництво на цих територіях особливо активізується, оскільки воно служить обороним підґрунтям для володіння причорноморськими землями. Дуже часто це будівництво відбувається із запрошенням європейських спеціалістів, незалежно від того, хто запрошує – турецька влада чи польські магнати-власники земель, чи пізніша царська адміністрація. Проте, якщо розвиток фортифікаційного будівництва на решті території України активно досліджується та має добре висвітлені всі періоди – від раннього середньовіччя до XX ст., то для південноукраїнської території

знаним є лише її містобудівний розвиток у XVIII і XIX ст. у час приналежності до Російської імперії.

Чорне море завжди перебувало у політично-торговельних інтересах різних держав, адже контроль водного басейну надавав значні переваги у розвитку. Тому будівництво укріплених поселень тут насамперед пов'язане з морським узбережжям. Містобудівна та фортифікаційна структура таких портових міст має свої особливі риси і дещо відрізняється від укріплених міст, побудованих на суходолі. Так фортеці півдня України часто несуть в своєму просторовому вирішенні елементи ренесансних фортів Генуї та Венеції, середньовічних та новожитних укріплених міст Османської імперії, а також фортифікації Нового часу. Значення вивчення фортифікаційної архітектури закономірно пов'язане з історичним інтересом до реконструкції процесів і подій минулого, але також воно важливе для виявлення архітектурно-просторових та композиційних рис оборонних об'єктів, які можуть свідчити про вплив тих чи інших шкіл європейської оборонної архітектури, і також віддзеркалювати художні особливості притаманні мультикультурним процесам міст півдня України. Сучасна архітектурна наука має звернути увагу на вплив фортифікації на розвиток міського середовища, що особливо простежується у портових містах. Важливим завданням є також донести значення залишків фортифікаційних об'єктів для формування теперішнього соціокультурного простору міст та громад.

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена:

1. Відсутністю в українській архітектурній науці комплексних досліджень фортець Півдня України з погляду їх архітектурного і планувального розвитку. Фрагментарні відомості про заснування і перебудови фортець не окреслюють загальних спільних етапів фортифікаційного будівництва регіону, отже, виключаючи архітектуру фортець Півдня України з загальноєвропейської історії розвитку фортифікації.

2. Потребою виявлення і оцінки ступеня збереженості об'єктів фортифікаційного будівництва на території Півдня України, які можуть бути

предметом консервації та регенерації, можуть бути пристосованими під сучасні музейно-експозиційні простори та використовуватись локальними громадами.

3. Об'єкти фортифікаційного будівництва є фактором містобудівного розвитку Північного Причорномор'я, несуть багатокультурний візуальний код, формують унікальність та своєрідність регіону. У розроблених та прийнятих до реалізації історико-архітектурних опорних планах історичних міст Кілія, Ізмаїл, Одеса, Херсон, Очаків визначені історичні ареали, які включають території фортець. Проте, подальша проєктна і містобудівна документація (ДПТ, зонінг) не містить заходів консервації, реставрації й експозиції збережених елементів фортець, отже, гальмуючи процес музеєфікації історичних ландшафтів.

4. Нагальністю надання об'єктам фортифікаційного будівництва (кам'яні мури та рви, земляні тенальні укріплення, руїни оборонних споруд) статусу охорони, а відтак розроблення програм збереження і відновлення їхньої геометричної конфігурації, щоб експонувати згодом.

5. Потребою консервації і реставрації наявних фортець Півдня України (Херсон, Ізмаїл, Аджидер) з можливістю просторового відтворення елементів фортифікації та подальшої музеєфікації території; розроблення графічних реконструкцій втрачених фортець (Єні-Дунья, Кілія, Кінбурн, Очаків, Хаджибей, Татар-Бунар) для створення альтернативних цифрових експозицій.

Мета дослідження: визначити архітектурно-планувальні характеристики фортець[1] півдня України і розробити концептуальні засади їх збереження і використання.

Завдання дослідження:

- Узагальнити вітчизняний та закордонний досвід вивчення фортифікаційного будівництва Півдня України кінця XVII–початку XIX ст.
- Розробити методику проведення архітектурного дослідження заіконографічними джерелами та натурними обстеженнями.

- Висвітлити етапи і чинники впливу на архітектурно-просторовий розвиток фортець.
- Визначити розташування і архітектурно-планувальні риси фортець, оцінити збереженість.
- Надати методичні підходи, стратегії і програми збереження виявлених фортифікаційних об'єктів Півдня України.

Об'єкт дослідження: фортеці⁴ у містах Півдня України.

Аналізом містобудівної структури та міських фортифікацій було охоплено 30 міст України та закордону. Детально обстежено 4 фортеці (Ізмаїл, Херсон, Аджидер, Кінбурн) та виконано графічні реконструкції для 5 фортець: Кілія, Кінбурн, Єні-Дунья, Очаків, Татар-Бунар).

Зважаючи на те, що у XVII-XVIII ст. стандартною схемою державного фортифікаційного будівництва було зведення добре укріплених міст-фортець, які, як правило, включають два основних компоненти – цитадель-фортецю та лінії міських укріплень, у дисертації прийнято умовну назву «фортеця», що за змістом представляє наше розуміння та висвітлення складної системи багатолінійних укріплень тогочасного міста.

Предмет дослідження: архітектурно-планувальні та об'ємно-просторові вирішення фортець Півдня України.

Часові межі дослідження: кінець XVII–початок XIX ст. Нижня межа визначається початком модернізації фортець Півдня України, що були зумовлені воєнними діями між Османською та Російською імперіями. Верхня межа – втрата оборонної функції та ліквідація фортець Півдня України.

Географічні межі дослідження охоплюють території північно-західного узбережжя Чорного моря та дунайсько-дніпровського межиріччя, частини сучасного південного регіону України (Одеської, Миколаївської та Херсонської областей). Історична область включає території Очаківського санджаку (Бессарабії, Буджаку та Очаківські степи), які у XVII ст. входили до

⁴ Під терміном «фортеці» у дисертаційній роботі маємо на увазі фортифікаційні об'єкти, які включають: цитаделі, замки, польові та міські укріплення, тенальні оборонні фронти.

складу Османської імперії, та були приєднані до складу Російської імперії на початку XIX ст.

Методика дослідження. У дисертаційній роботі використані загальнонаукові *експериментально-теоретичні методи* дослідження: історичний метод (термінологічний, першоджерел), логічний, аналіз, синтез, аналогія, узагальнення (етимологізація, класифікація, морфологія); *емпіричні методи* дослідження: спостереження, порівняння, вимірювання; *спеціальні архітектурні методи*: графічної реставрації, натурних обстежень та вимірів, побудови просторових технічних моделей об'єктів, виведення рис архітектури за еволюційним та стилістичним аналізом.

Наукова новизна отриманих результатів:

У дисертації *вперше*:

- сформульована архітектурна періодизація фортифікаційного будівництва півдня України з урахуванням просторових і стилістичних рис оборонних споруд;
- охарактеризовано архітектурно-планувальні риси фортець півдня України;
- оцінено збереженість фортифікаційних об'єктів та історичного ландшафту довкола;
- розроблено графічні реконструкції втрачених фортець півдня України (Кілія, Очаків, Кінбурн);
- запропоновано програму поступового відновлення території фортець Ізмаїл, Херсон, Кінбурн, Перекоп, Аджидер;

Доповнено:

- чинники впливу на архітектурний розвиток фортифікації півдня України;
- типологічні схеми розташування і планувальної організації фортець;
- засоби формування архітектурного вистрою різночасових фортець;

Набули подальшого розвитку:

- графічна реконструкція втраченої фортеці Татар-Бунар і Єні-Дунья;

- методологічні підходи у використанні фортифікаційних комплексів відповідно до регіональних концепцій розвитку території;
- рекомендації щодо впровадження пам'яткоохоронних заходів з урахуванням сучасних тенденцій сталого розвитку територій.

Теоретичне значення роботи полягає у доповненні історії української архітектури комплексним аналізом фортифікаційного будівництва півдня України (кінець XVII—початок XIX ст.), визначенні архітектурно-планувальних характеристик фортифікацій обраного регіону, створенні графічні реконструкції втрачених фортець (Кілія, Кінбурн, Очаків, Єні-Дунья, Татар-Бунар), впровадженню методів архітектурної графічної реставрації об'єктів за іконографічними та наративними джерелами.

Практичне значення роботи полягає у інтеграції комплексних архітектурних методів дослідження і технічного моделювання у проведенні наукових вишукувань різночасових фортифікаційних об'єктів України і закордону. Графічні реконструкції втрачених фортифікаційних об'єктів (Кілія, Кінбурн, Очаків, Єні-Дунья, Татар-Бунар) можуть бути використані для експозиції у музейних просторах засобами цифрової доповненої реальності. Розроблені тривимірні технічні моделі (Кілія, Кінбурн, Очаків, Єні-Дунья, Татар-Бунар) можуть бути розміщені на території музейних комплексів або біля терену втраченої фортеці у вигляді тактильних макетів. Виведені архітектурні періоди розбудови фортець та аналіз елементів архітектурного вистрою фортифікації можуть слугувати обґрунтуванням проєктів реконструкції та відновлення втрачених об'єктів фортифікації, враховуючи сучасні напрямки архітектурно-ландшафтного дизайну та мистецтва. Запропоновані програми відновлення теренів фортець можуть бути використані при створенні архітектурних проєктів реновації та реставрації історичних ландшафтів фортець півдня України (Кілія, Ізмаїл, Татар-Бунар, Аджидер, Аккерман, Хаджибей, Очаків, Кінбурн, Херсон, Перекоп), слугувати концептуальними засадами для розроблення стратегій

туристичного розвитку регіону і створенню мережевого музею фортифікації України.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дисертації оприлюднено на: міжнародних і українських конференціях: VII, VIII, IX та XI міжнародні конференції молодих науковців «Актуальні проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій»; міжнародній конференції «III Ogolnopolska Konferencja Naukowo-Szkoleniowa Medycyna Personalizowana. GENOM», Lublin. 2016; міжнародній конференції «17th International Planning History Society Conference», Delft. 2016; міжнародній конференції «Old fortifications-for tourism, recreation and culture. Management and development with the use of the EU funds», Toruń. 2016.

Впровадження результатів дисертаційного дослідження. Тема дисертаційного дослідження «Архітектурно-планувальні риси фортець Півдня України кінця XVII–початку XIX ст.» за спеціальністю 18.00.01 – Теорія архітектури, реставрація пам’яток архітектури пов’язана з темою наукового напрямку кафедри дизайну архітектурного середовища Архітектурно-художнього інституту Одеської державної академії будівництва та архітектури «Проблеми теорії та історії архітектури», № державної реєстрації № 0107U000811, науковий керівник канд. арх., доцент Моргун О. Л. Розроблено графічну частину історико-архітектурного дослідження м. Кам’янка-Бузька (Львівська обл.), с. Маріямпіль (Івано-Франківська обл.), смт. Овідіополь та смт. Велика Михайлівка (Одеська обл.). Проведено практичні семінари для студентів архітектурних вузів у м. Полтава «Дослідження міського середовища історичного ядра Полтави» (Полтава, 21-22.10.2017) і в м. Люблін «VII Ogolnopolskich warsztach architektonicznych «Synergia w architekturze»(Lublin 26-28.04.2019).

Публікації. Основні засади та результати досліджень викладено в

9 наукових публікаціях, з них – **2** у науково-фахових виданнях України [1], [2]; **4** в науково-періодичному виданні іншої держави [3], [4], [5], [6]; **3** – у матеріалах конференції [7], [8], [9].

Особистий внесок здобувачки. У публікації в співавторстві з док. арх. проф. Миколою Бевзом [4], авторка охарактеризувала картографічні джерела, які обґрунтовують кількість та локалізацію фортифікаційних споруд півдня України, їхні просторові риси. У публікації, підготовленої у співавторстві з ас. Войцехом Коцкі, авторка надала історичний опис розвитку російської тенальної фортифікації, підготувала креслення та схеми розташування фортець Херсон, Ізмаїл та Кілія [5]. Матеріали презентовано на конференції «17th International Planning History Society Conference» у Делфті, Нідерланди [8]. Метод дослідження терену фортифікаційної споруди з можливістю візуального відображення присвячено публікації [1], [2], методу реставрації зовнішнього вигляду фортифікаційних споруд та міського простору міста Кілія за літографічними джерелами XVIII ст. [1].

Структура та обсяг роботи. Дисертація містить анотацію, словник термінів та скорочень, вступ, п'ять розділів, висновки, ілюстрації та додатки. Обсяг дисертації – 316 сторінок, у тому числі 140 сторінок основного тексту, 38 сторінок списку використаних джерел на 320 позиції, 138 сторінок ілюстрованих таблиць та додатків.

РОЗДІЛ I
УЗАГАЛЬНЕННЯ ДОСВІДУ ДОСЛІДЖЕННЯ
ФОРТИФІКАЦІЙНИХ ОБ'ЄКТІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ XVII - XIX СТ.

Фортифікація як ознака розвитку оборони та інженерного будівництва є типовим маркером історичної доби та чинником урбаністичного розвитку регіонів. Опубліковане 2015 року статистичне дослідження чинників урбанізації територій Європи від 800 до 1800 рр. демонструє щільність розташування нових укріплених міст до державних кордонів та зон конфліктів досліджуваних територій (Dinsecco M., Onorato M. G., 2015). Автори математично розрахували співвідношення кількості воєнних конфліктів до утворення нових міст, ці дані підтверджують попередні теоретичні тези чинників утворення міст, а саме: 1) смислове навантаження як «захисника» життя (safe harbor effect); 2) цільового завоювання (target effect – укріплене місто, як сумарний об'єкт репрезентації воєнної зацікавленості) та інших (річна мережа, торговельні артілі, внутрішня міграція селян, промислові потужності). Опублікована картосхема (рис.1.1.) ілюструє значну щільність воєнних конфліктів в межах кордонів країн (червоним) та нові укріплені міста, які виникають у близькому географічному розташуванні до місць воєнних конфліктів (сині). Важливо, що схема також містить позначки облог південних міст сучасної України (Очакова й Ізмаїла), але не показує засновані до 1800 року міста Херсон, Миколаїв і Одесу, які в цьому випадку є результатом урбаністичного процесу.

Щільність воєнних конфліктів найбільш масштабна в межах сучасних країн: Італії, Франції та Нідерландів; країни, які історично сформували архітектурний і культурний фундамент для розвитку фортифікаційного мистецтва. Італійські митці та математики заклали теоретичні й інженерні основи бастіонної кам'яної фортифікації, архітектура Відродження ототожнюється з владою, політичним і релігійним впливом на суспільство, створює утопічні міські простори (Pollak, 1991, р. xviii), (Ревзина, 2016, р. 92).

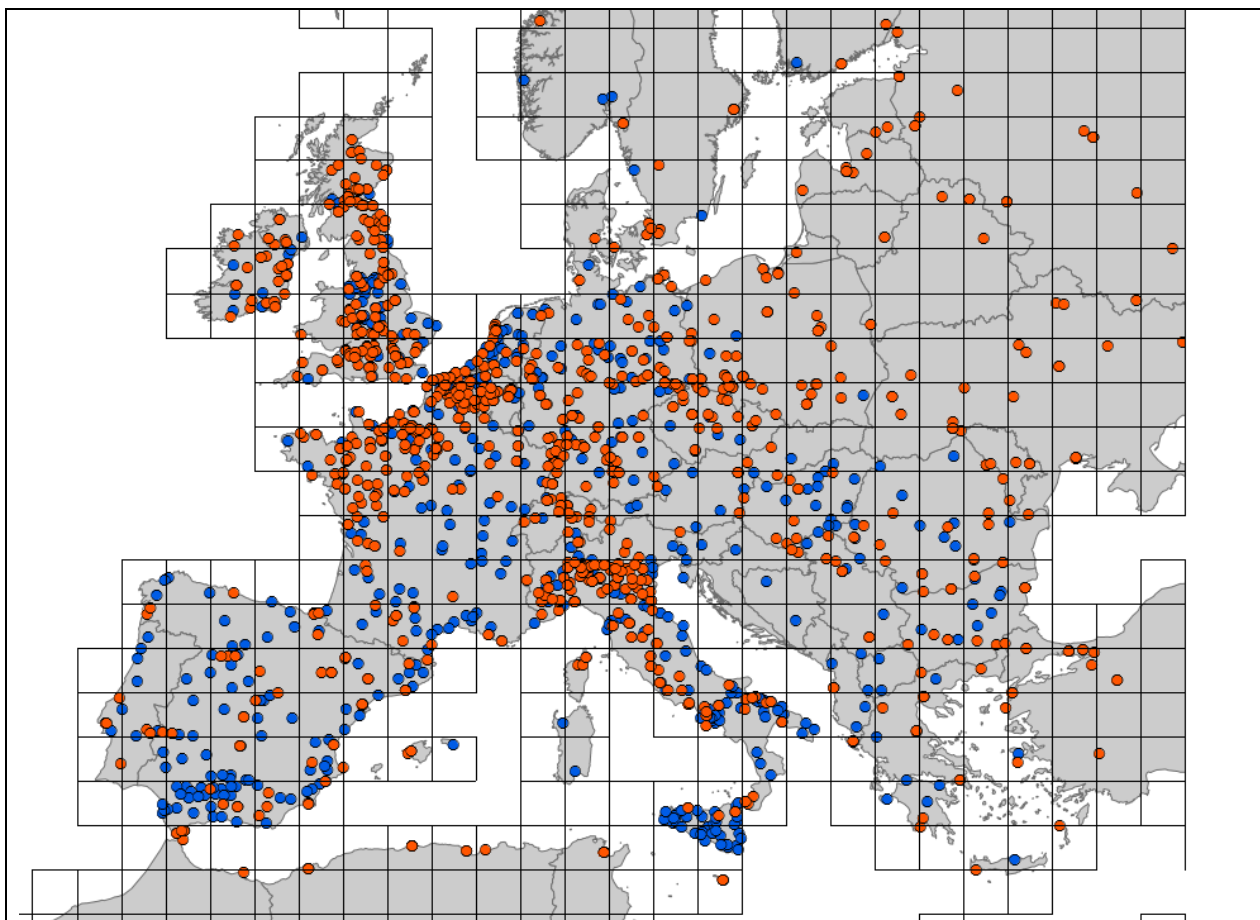

Рис.1. 1. Конфлікти та розташування міст, 800-1800. (Червоні позначки – місця військових конфліктів, сині – нові міста).

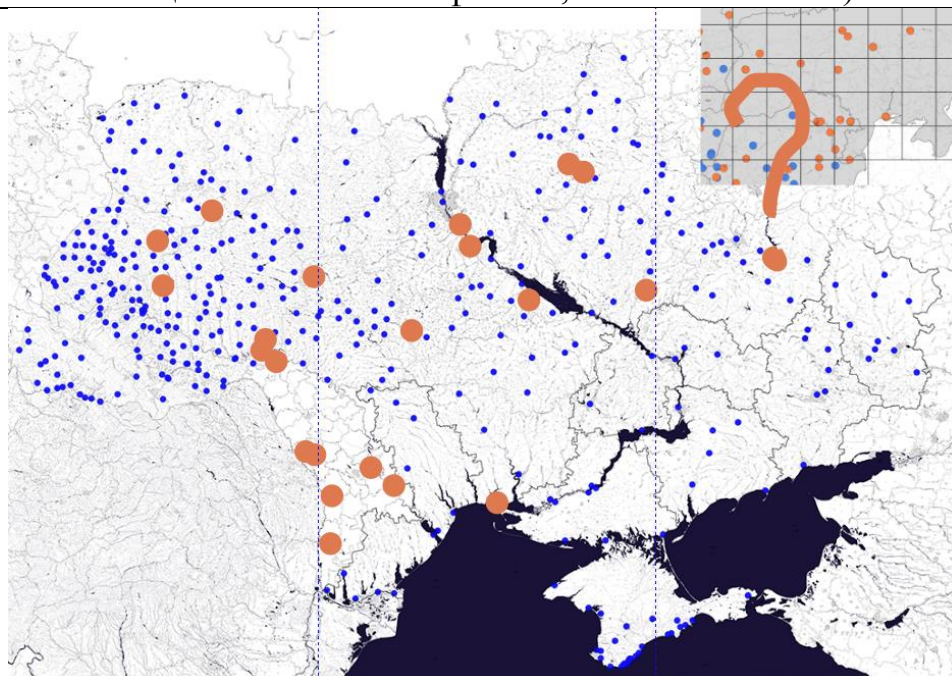

Рис.1. 1. Територія України та місця військових конфліктів, які були враховані у дослідженні Dincesso M., Onorato M. G.(опрацьовано автором).

Французькі фортифікатори впровадили новітні стратегії облоги та ведення бою в межах польових укріплень, продовжили розвиток та модернізацію геометрії фортеці, відмовились від будівництва масивних кам'яних бастионних споруд, впровадили використання земляних укріплень (Яковлев, 1931). Голландські фортифікатори у XVIII столітті розвинули систему водних і земляних укріплень, які надавали можливість швидкої мобілізації та відведення ворожого наступу завдяки використанню природних властивостей рельєфу та інженерного генія фортифікаторів.

Фортифікації прикордонної та історично мобільної території є важелем впливу на формування канонів укріплення території. На території прикордонних об'єктів випробовуються нові технічні та архітектурні засоби, просторові рішення, знаходяться нові стратегії ведення бою та засоби озброєння. Країни, в чій наміри входила активна анексія території, використовували методи швидкого зведення фортець та польових укріплень, в той самий час як супротивник міг формально «не встигати» оновлювати фортифікаційні потужності.

Європейська історія фортифікації є значною мірою дослідженою та розкритою у галузях історичних, архітектурних, містобудівних, мистецтвознавчих знань та у напрямках інженерії, стратегії та антропології. Фортифікація суттєво вплинула на всі аспекти культурного життя західного світу — відійшовши від утопічного бачення добробуту людини вона впровадила утилітарні параметри простору (Pollak, 1991, р. xxiv), започаткувала систему пов'язаних елементів укріплень і міського простору, зміна одного з яких призводила до зміни всієї системи. Планування середмість стало регулярним, просторово спрощуючи пересування зброї та охорони фортеці; навколишня територія – оборонне поле фортеці – «відкрилось», позбавлене забудови, дозволяючи оглядати горизонт з низьких бастионних укріплень (Ревзина, 2017, р. 39). Мінялась не тільки форма та уявлення про фортецю, під вплив потрапили навколишні території та природний рельєф, який було майстерно змінено та пристосовано під

оборонні функції бастионних фортець. Останньою важливою характеристикою європейської фортифікації на момент найпотужнішого розвитку стало розгортання ліній укріплень у значній відстані від фактичної межі фортеці-ядра. Таким чином відвівши воєнні дії на периферію населеного пункту.

Культура фортифікації започаткована на заході Європи, та має значний культурно-естетичний вплив на архітектуру сучасних міст. Низка видатних теоретичних праць з історії становлення геометрії та математики (Pollak, 1991), обґрунтування зіркоподібних форм просторів та уявлень всесвіту лягають в основу розвитку бастионної фортифікації в Європі (Ревзина, 2017). Політичні стратегії та соціальні зміни в Західній і Центральній Європі призводять до корінних змін у державності. Масштабні воєнні дії та потреба зберегти кордони спонукають до розвитку окремих фортифікаційних шкіл. З середини XVII століття фортифікація поступово втрачає своє художньо-семантичне значення та переходить до інших галузей мистецтва: інженерної технології та військової стратегії. Політично-культурна ізоляваність Сходу змінюється, завдяки впровадженню новітніх технічних винаходів укріплення, запрошуються іноземні фахівці для стратегічного і військового укріплення території. Конструктивний доробок фортифікації, започаткований в Італії (Ревзина, 2016), знаходить продовження у практиці інших країн: Голландії, Німеччини, Франції. Військові дії та торговельні відносини між країнами Західної та Центральної Європи сприяють поширенню досвіду окремих фортифікаційних шкіл, риси яких відрізняли масштаби та матеріали будівництва, засобів використання природного рельєфу. Ландшафти Італії та Іспанії сприяли будівництву масивних кам'яних споруд, круті схили берегів слугували високими перешкодами. Італійські та іспанські фортифікаційні школи використовували свої технології в інших країнах, вибудовуючи кам'яні бастеї та бастиони (Pollak, 1991), (Bogdanowski, J., Holcer, Z. & Kornecki, M., 1994, p. 56). Достатній внесок у розвиток загальної теорії фортифікаційного мистецтва зробила Франція. Доробок Себастьяна де Претра

де Вобана у облозі фортець сприяв підсиленню та винаходу нових конструктивних рішень укріплення території, «елегантний пазл» ліній оборони – це авторська манера поступового розширення оборонного поля завдяки окремих лініям перешкод (Clarke, 1907, р. 6). Французи будують земляні фортеці з глибокими фосами, невисокі, просторово відкриті з площини рельєфу. Основна бойова потужність забезпечена вогневою обороною, а не самою конструкцією споруди. Головним мотивом трасе-фортифікації стає: 1) можливість утримання фланкуючого вогню під будь-яким кутом та будь-якої складності; 2) надати покроковий опір критого шляху з залученням послідовних оборонних операцій, кінець яких – падіння цитаделі (Clarke, 1907, р. 7). Активні воєнні дії та потреба подолати довготривалу облогу на терені сучасної Голландії сформували локальну школу фортифікації – Староголландську та Новоголландську. Для цієї школи було характерно впровадження конструктивно-просторових технологій адаптації природного рельєфу з використанням системи дренажів та шлюзів, які забезпечували водяний фронт оборони шляхом автоматичного затоплення території. Започаткували будівництво ланцюгової мережі форпостів та каналів, системи кільцевих укріплень великих міст (Менно барон ван Кугорн). Новопруська школа фортифікації розвивається останньою, вже наприкінці XIX ст., пропонуючи нові моделі розташування оборонних елементів фортифікаційної системи. Люнети перетворюються на окремо винесені форти, які групуються кільцем навколо головної фортеці-ядра. (Bogdanowski, J., Holcer, Z. & Kornecki, M., 1994, р. 54).

Ґрунтовні дослідження про східну арабсько-мусульманську фортифікацію обмежені через лінгвістичні та ментальні чинники, адже конфронтація двох світів (Сходу та Заходу) ще з візантійського часу забарвлювала трактування історичних відносин. Історія фортифікації Сходу та її архітектурна доступна для англomовного дослідника лише в окремих публікаціях та перекладах наукових праць, лишаючи джерельне обґрунтування обмеженим. Для українського дослідника традиція арабсько-

мусульманської фортифікації схожа на середньовічні укріплення, які майже незмінно у продовж багатьох століть виконували обороні функції, не зрозумілим залишаються тонкі межі регіонального характеру. Крім загальних рис складається враження, що розвиток артилерії у XVI столітті не вплинув на просторові і конструктивні рішення фортець Близького Сходу. Арабсько-мусульманська традиція фортифікації залишається віддаленою від європейського бурхливого мілітаристичного розвитку, окрім одного історичного фронтиру – Османсько-Габсбургського. Прикордоння Європи та Азії призвело до значних трансформацій у східній традиції фортифікації – перехід від облогової польової фортифікації (табій) до формування укріплених територій. Фортифікація Османської імперії як наймасштабнішої монархії двох континентів демонструє процес архітектурно-просторової трансформації впродовж XVIII та XIX століть.

Османський період практично не відображений в сучасній історії міст Півдня України. Фрагментарні дослідження археологічних об'єктів та комплексів визначають побут та деякі аспекти культури того часу, але фактично є розрізненими та вузько направленими. Українська сучасна історіографія намагається віднайти та інтегрувати європейсько-азійські джерела у історії розвитку країни, які до того не були у українському науковому обігу. (Середа, 2009) (Сапожніков, 2017). Останні два десятиріччя виходять друком турецькі документи та картографічні джерела, які висвітлюють етапи містобудівного розвитку Півдня України, тим самим розширюючи сформований односторонній погляд на цю територію

На противагу європейській хвилі фортифікаційного мистецтва, що перетворила середньовічні міста у потужні укріплені системи з відносно регулярною просторовою тканиною, міста та фортеці Османської імперії майже не зазнали змін. Середньовічні фортеці мусульманської країни акумулюють практику та досвід локального фортифікаційного будівництва васальних держав.

1.1. Фортифікаційні системи і комплекси як об'єкт дослідження українських вчених.

До заснування та розбудова фортець Півдня України українська історична наука звертається, вивчаючи загальну хронологію формування регіону, важливих політичних та соціальних подій, діяльності окремих осіб та громадських рухів XVII–XIX ст. Враховуючи особливості адміністративного підпорядкування, територія дослідження тривалий час належала до складу Російської імперії, вперше у науковий обіг свідчення про фортеці вводять автори російського походження.

Перший період – фортеці в історичній науці (середина XVIII–початок XX століття). У цей час написано фундаментальні роботи з історії військової справи, стратегії ведення облоги (Бондель, 1771), історії фортифікації (Ласковский, 1858-1865), (Фридман, 1895), (Войтяховский, 1809), технічного та матеріального забезпечення фортець. Серед монографічного опису військової справи містяться короткі згадки та нариси облоги османських фортець півдня України – Очакова, Кінбурна, Ізмаїла. Згадки та опис фортеці Кілія та Аккерман фрагментарні, не повні, загалом значення цих фортець применшене. Окремо стоять праці етнографічні та історичні, опубліковані у наукових збірках (ОТЛІ, 1820-1830), та авторських монографіях (Скальковський, 1841-1846), статистичному аналізі (Скальковський, 1850-1853). Формування спілки археологів та краєзнавців Півдня теж припадає на цей період, впроваджуються методи археологічного дослідження та складання фондів знахідок перших приватних і громадських музеїв (Товариство історії та старожитностей, 1844–1919).

Аполлон Скальковський присвятив значну частину власної дослідницької діяльності аналізу документальних джерел про розвиток та становлення південного регіону. Досліджуючи козацтво, він вказує розташування та будівництво нових січей та козацьких зимівників на Дністровському лимані та Дунаї (Скальковський, 1841-1846). Також він увів в обіг повідомлення військового тлумача Іванова про розташування фортеці

Хаджибей, невеликого турецького замку який був «дурно» збудований на крутому березі моря, на руїнах невизначеного поселення або порту. 1789 року вказано вже наявність фортечного валу. У тій самій монографії Скальковський описує Дністровську лінію фортець, характеризуючи кожен фортецю: фортеця на р. Хаджидерь – Овідіопольська, мала б спостерігати за Аккерманом; Тираспольська, (Текіна) на Дністрі, мала контролювати місцевість зі сторони Буджаку; фортеця на місці Хаджибейського замку мала захищати рейд гавані. (Скальковський, 1837, р. 26), посилаючись на публікацію Андре-Джозефа Лафіт-Клаве 1787 року, він описує замок як важливий географічно-логістичний пункт.

Микола Мурзакевич спростовує усний опис коша та архітектурного розпланування Гаджибейської фортеці, який був відомий з наративного джерела. Публікує літографічні копії плану та аксонометричного зображення фортеці Єні-Дунья 1784 року визначає, що форт схожий на Бендерську та Аккерманську фортеці, датує його не раніше 1709 року з посиланням на маршрут руху Карла XII, а Замку Єні-Дунья до того часу не існувало. Згадує також власника замку, Хаджа, без посилання на джерело.

Діяльність Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС) привела до накопичення великого обсягу археологічних, натурних та фактологічних джерел з історії Бессарабії, Буджаку та Херсонських степів. Одночасно з загально історичним напрямком, були вперше описані фортифікаційні укріплення Тираспольського, Одеського, Аккерманського та Херсонського повітів; проведені несистематичні археологічні експедиції (Федір Струве, Олександр Кочубинський, Олександр Бертъе-Делагард, Левон Меліксет-Бек, Людвиг Коллі, Євген).

На сторінках «Записок одесского общества истории и древности» (ЗООИД) було опубліковано повідомлення про стан фортеці Перекоп та деяких поселень Дніпровського повіту у 1840 році (Шевелєв, 1844). Автор згадує про Кале-Кучук, фортецю за 7 верстов (7.5 км) від містечка Каланчак (Каленчикь, Каланчакь), також за дві версти від містечка була табірна

стоянка з окопом. Також автор окремо описує стан фортеці Перекоп у середині XIX ст., проводить перше пам'яткоохоронне обстеження, щоб виявити історичну цінність (Шевелев, 1844, р. 601).

Константин Стаматі зробив загальний огляд фортифікацій Бессарабії (Стаматі, 1850), зазначив фортеці побудовані ще дако-гетами та римлянами молдавськи замки, старі городища, генуезьські та турецькі укріплення. Ввів у науковий обіг зведений перелік давніх фортець та укріплень, датував імовірно заснування та вказуючи можливі давні топографічні назви⁵. зазначив фортеці, які побудовані ще дако-гетами та римлянами, молдовські замки, старі городища, генуезькі та турецькі укріплення. Запровадив у науковий обіг сукупний перелік давніх фортець та укріплень, датував імовірно заснування, вказуючи можливі давні топографічні назви. Перелік сформовано та приведено у таблиці.

Олександр Афанасьєф-Чужбинський у 1863 році видав дві збірки нарисів мандрів південною Україною. Зокрема описує фортеці Хотин, Жванець, Сороки, Овідіополь. Пише про стан укріплень, легенди та історії пов'язані з фортецями, згадує про заснування та розвиток укріплень. Загалом, це джерело наративно-описового характеру. Филипп Брун у «Судьбы местности, занимаемой Одессой» приділяє увагу історіографії і топоніміці місцевості та визначає, що фортецю Єні-Дунья (в поселені Гаджибей) побудовано ще наприкінці XVII ст. без уточнення її планувального рішення

⁵ Фортеця Cotison, сучасний Хотин; с.Рухотинь – значні земляні укріплення; м.Сороки (Olchiona) – руїни молдавської фортеці часів Стефана Великого; близ с.Бранешти – залишки великої дакійської фортеці Petrodava (Старий Орхей); руїни молдавської фортеця Тягін (Бендери), також поряд автор спостерігав залишки ретраншементу і двору Карла XII; с.Чобурчи – фортеця «Гоши»- погранична молдавська паркалабія; с.Паланка – фундаменти великої кам'яної фортеці з мостом; фортеця Аккерман (молдавська – «Лако Овидулуй», дакська – «Видову», грецька – «Левкополись», римська – «Alba-Julia», молдавська – «Четате-Алба», генуезьська – «Moncastro», слав'янська – «Белый городь», турецька – «Аккерман»); руїни чотирьохкутної фортеці Татарбунарь; фортеця в м.Кілія (грецька – «Ликостромонь, Лифостромонь», молдавська – «Vosia»), але автор стверджує що генуезьська фортеця була у значній мірі зруйнована у молдавський період. Також вказується фортеця Св.Кирилла – «Ulmiton», фортеця Egista, Almirina – знаходилась в межах соляних озер, римські фортеці Literata, Cantabazatis, Smornes (м. Сміл, можливо територія сучасного Ізмаїла); давня фортеця Тинть – усть р.Ялпуг та однойменного лиману; фортеця Табак на місці сучасного містечка Белград; в с. Карталь розташовувалась «велична фортеця» (Стаматі, 1850).

Таблиця 1. 1. Зведена таблиця давніх фортець по К.Стаматі.

Сучасне розташування	Назва населеного пункту		Історична назва
Україна	Хотинь	римська фортеця	Cotison
	с.Рухотинь	Земляні укріплення	
	м.Сороки	молдавська фортеця	Olchiona
	с.Бранешти	дакійської фортеці	Petrodava (Старий Орхей);
	Бендери	молдавської фортеця	Тягін
	Бендери, с.Варніци	ретраншементу і двору Карла XII	
	с.Чобурчи	погранична молдавська паркалабія	Гоши
	с.Паланка	великої кам'яної фортеці з мостом	
Україна	Аккерман		молдавська – «Лако Овидулуй», дакська – «Видову», грецька – «Левкополисъ», римська – «Alba-Julia», молдавська – «Четате-Алба», генуезьська – «Moncastro», слав'янська – «Белый городь», турецька – «Аккерман»
	Кілія		грецька – «Ликостромонь, Лифостромонь», молдавська – «Vosia»
	фортеця Св.Кирилла	римська фортеця	Ulmiton
		римська фортеця	Egista
	знаходилась в межах соляних озер	римська фортеця	Almirina
		римська фортеця	Cantabazatis
	можливо територія сучасного Ізмаїла		Smornes, м. Сміл
	Устьє р.Ялпугь	давня фортеця	Тинть, римська та дакська – «Ганата»
	м. Болград	Турецька фортеця	Тобак
	с.Карталь	давня фортеця	
Румунія	м.Ісакча	Фортеця з мостом	болгарська «Облучіца»
Україна			Campis
	Ймовірно м.Рені	римська фортеця	римська – «Serni», турецька – «Тамарова»
	устьє р. Прут	римська фортеця	Daciporata
		дакійське укріплення	Piroboridava
			Zarigadava

(Брун, 1865, р. 30). Олексій Орлов в історичному нарисі про перше десятиліття Одеси приводить інше датування та локалізацію форту Гаджибей (Орлов, 1885, р. 13) посилаючись на опис, опублікований Скальковським А (Скальковський, 1841-1846, рр. ч. II, стр. 294), вказує на «нікчемність» оборонної потужності фортеці, зміну опису «замок», «крепостніца» у 1774–1775 роках.

Дмитро Багалій, описуючи колонізацію Малоросії, підсумовує попередні дослідження, звертає увагу на поширення козацтва Причорномор'ям та Буго-Дніпровським басейном. Зокрема описує побут та організацію Сечі та зимівників (Багалей, 1889, рр. 25, 61-63), надає опис ліній фортифікацій, які споруджувались під час російсько-османських воєн (Багалей, 1889, р. 30), визнаючи, що перші періоди розбудови схожі на «воєнний табір». Автор вказує такі етапи фортифікаційної розбудови: 1) будівництво Новосербських та Слов'яно-сербських військових поселень; 2) спорудження Дніпровської лінії – межі відокремлення новоросійської губернії та запорозьких земель від татарських, – автор додає, що ці фортеці збудовано виключно з військових потреб та не мали перспективи; 3) нова лінія фортець – фортеця на Дніпрі р. Тясмина (проект), в Овідіюполі (нар. Синюсі), на р. Інгулі та р. Бузі (місцевість Миколаєва), Кінбурн, Херсон, Дніпропетровська фортеця (Збур'євський лиман, проект) і фортеці в Криму (Севастополь, Перекоп тощо); 4) Дністровська лінія фортець – будівництво фортеці Тирасполь на Дністрі, навпроти фортеці Бендери, на Дністровському лимані фортеця Аджидер, у Хаджибейського замку, на руїнах Очакова. Окремо автор надає опис розбудови Херсона (так само, стр. 40-43), Єкатеринослава⁶ (так само, стр. 43-48), Миколаєва⁷ (так само, стр. 48-54), Одеси (так само, стр. 54-58),

⁶ Новомосковськ, заснований у 1789 році змінював своє розташування: 1) знаходився на лівому березі Дніпра, при р.Кільчені та Самари. Засновано у 1777 році губернатором Четковим; 2) переміщення поселення Новомосковськ у 1786 році на місце с.Новоселица, віще по течії р.Самара та заснування міста Єкатериносав на правому боці Дніпра на місці запорожського села Половці. Автор також вказує на тимчасове розташування міста на території форштадта «Новий Кодак» і за документацією також мало назву Єкатеринослав.

⁷ Багалей Д.І. вказує на цікаву особливість заснування міста: Потемкін приймав більше виконавчих та практичні проєктів, тим самим вплинувши на подальший розвиток

У монографії «Століття Одеси» занотовано свідчення (Грогорія Писарева) про існування двох укріплень на території поселення Хаджибей. Над морем розташовувався укріплений замок, на захід від замку – слобода. З іншої сторони, південніше, за урвищем знаходилось укріплення з баштами, внизу якого було споруджено пристань для човнів. (Федоров, 1894, р. 10). Замок та укріплення були побудовані з м'якого місцевого каменю.

Олександр Бертъе-Делагард, будучи від 1899 року віцепрезидентом ОТІС, значну частину свого часу та капіталу присвятив дослідженню історії та нумізматики Причорномор'я. Видатний картограф мав свою власну велику бібліотеку карт та планів, також керував формуванням картографічного фонду ОТІС (Королева, 2019). 1888 року він видав покажчик картографічних матеріалів музею (Бертъе-Делагард, 1888), у якому зафіксовано карти регіону та окремих міст, короткий опис картографічних джерел колекції. Окрема публікація автора присвячена фортеці в місті Аккерман (Бертъе-Делагард, 1900). Олександр Кочубинський проводив перші археологічні дослідження в Аккерманській фортеці, увів у науковий обіг середньовічний етап її розбудови (Кочубинський, 1901), брав участь у обстеженні та консервації Судацької фортеці в Криму (у співавторстві з Аркадієм Лонгіновим).

Підсумовуючи огляд джерел першого періоду наукового дослідження фортець Півдня України, зазначимо, що інтерес до охорони та збереження фортифікаційних об'єктів сформувався до середини ХІХ століття. Особливу увагу приділяли об'єктам давнього світу, археологічним пам'яткам стародавнього світу, поза увагою залишається османський спадок культури та фортифікації. Найбільший інтерес зосереджено на фортеці Єні-Дунья, Аккермані та Очакові.

Другий період – фортифікації Півдня України у наукових працях ВУАН (1918–1934). Один зі складних періодів становлення української науки на Півдні України, яка впродовж першої половини ХХ століття

міста. Адже проекти, які мали «призвести ефект» (Єкатеринослав та Херсон) у подальшому розвитку деградували. (Багалеї, 1889, р. 51).

перебувала в стані політичних змін – румунської окупації. Загалом публікацій, присвячених історії фортифікації, виявлено мало, більшість є результатом попередніх масштабних археологічних експедицій, публікація яких стала можливою завдяки діяльності археологічної секції Одеської комісії краєзнавства при ВУАН.

Петро Коломойцев продовжив історіографічні дослідження Буджаку, зокрема висвітлював історію та топографію міста Кілія, історію якої пов'язує з давніми венеціанськими та генуезькими назвами Ахело та Ліконстромо. Надав короткий опис фортеці у 1771 році: прямокутна цитадель з п'ятьма баштами та окремим укріпленням форштадтомі напівзруйнованим зовнішнім муром (Коломойцев, 1921). Опис фортеці скоріш за все є «загально прийнятим» на початок ХХ ст., адже подальші роботи з порівнянням опису та акварелей Іванова свідчать про достатню збереженість архітектурно-просторового рішення османського міста. Діяльність кафедри історії Одеського університету ім. І. І. Мечникова, зокрема історика Федора Петруня, який на початку ХХ століття досліджував та збирав значну колекцію картографії та документів, присвячених топографії місцевості, татарського культурного спадку. Він локалізував залишки укріплень, мечетей та караван-сараїв на території Бессарабії та очаківського степу, приділив увагу формуванню топонімів району (Петрунь, 1928).

Третій період – Дослідження та реставрація фортифікацій у добу УРСР. Значну частку роботи складають археологічні дослідження теренів фортифікацій, здебільшого пов'язані з містобудівними процесами та вимогами до створення проєктної документації, археологи мали проводити масштабні за обсягом пошукові та натурні роботи. Аккерман як найбільш вціліла пам'ятка фортифікаційного мистецтва в другій половині ХХ століття досліджується як єдиний просторовий об'єкт, який має значні історичні нашарування (Бліфельд, 1955), (Войцеховский, 1969), (Гудкова, 1981).

Василь Загоруйко 1957 року в параграфі «Освобождение края от турецко-татарского господства» своєї книжки робить помилкове

припущення, яке потім цілеспрямовано буде повторюватись та розвиватись у подальших сучасних історичних публікаціях. Це стане частиною великого міфу, який виправдовує трагічні події регіону у XVIII ст.: «...решалась задача звільнення своїх старинних володінь...» (Загоруйко, 1957, р. 34). Поміж цього автор робить огляд попередніх джерел по історії Одещини, який містить 35 монографій. Ця книжка має важливе значення для дослідження історії козацтва та соціально-політики Одещини, адже вперше у радянській науці це питання не зазнає гострої політичної критики, але загальний огляд історії та будівництва фортець упереджений.

Важливим здобутком 1970-х років було створення історично обґрунтованого, багатотомного, енциклопедичного видання з історії містобудування України (1969 р.), куди увійшли найбільш збережені та соціально значущі поселення областей. Цей енциклопедичний багатотомник досі є актуальним та базовим під час пошуку даних у фортифікаційних спорудах. У 16 томі, присвяченому Одеській області, зокрема цитується заснування татарсько-османської фортеці м. Балта у XVI ст. (Ред. кол. тому: Гладка Л. В. (голова), 1969, р. 214), біля якої розвивається слобода і ремісничий центр, у XVII ст. Юзеф Любомирський будує навпроти фортецю; надано зведену періодизацію розбудови фортеці Аккерман (там само, ст.285-287); село Турлаки (Випасне) – у серед. XV ст. споруджено фортецю (там само, ст.320); с. Маяки – існувала з серед. XV ст. замок Маяк-Каравул, який у XVI ст. був зруйнований османами (там само, ст.337); м. Ізмаїл – згадується з кінця XVI ст. укріплене місто Сміл (там само, ст.432); м. Кілія – В. Т. Галас вказує що топонім Кілія пов'язаний з рибацьким селищем сучасною Старою Кілією, а на місці вже відомого міста – Нове село.

Розвиток містобудування та стилістичні напрямки у архітектурі міст південного регіону Російської імперії детально оглянуті в російській академічній монографії під редакцією Миколи Брунова (Брунов Н.И., Власюк А.И, Каплун А.И., 1956), статтях Марії Михайлової (Михайлова, 1979). Планувальні та архітектурні засоби нових міст носили загальноімперський

характер, використовувались класицистичні засоби розпланування вулиць та площ. У монографії «Очерк истории планировки и застройки русских городов» В'ячеслав Шквариков визначає розвиток архітектурно-містобудівної думки Росії у загальноєвропейському контексті і зауважує, що виваженість та пропорційність російського класицизму набула особливої висоти у кінці XVIII століття. Романтизованість імперської доби виявилася у перебудові старовинних містечок та заснуванню нових міст, інколи повністю змінюючи історичне середовище за принципами «державного» сталю. Питання містобудування та архітектури Херсона, Миколаєва, Одеси, Кілії та Ізмаїла розвинулися у монографіях Володимира Тимофієнка, а окремі реконструкції вигляду фортеці розроблені Сергієм Дяченком. Архітектурна композиція міст поглиблена у дисертаційних дослідженнях Наталії Мельник, Олени Моргун.

Четвертий період — сучасний стан вивченості фортець Півдня України (від 1991 року до сьогодні). Робота над Реєстром нерухомих пам'яток культурної спадщини України перейшла у розроблення історичних довідок до історико-архітектурних опорних планів населених місць, низки краєзнавчих нарисів та публікації відкритих архівних фондів, де містяться цінні креслення та статистичні дані. Утворились декілька наукових спілок, одна з них – коло науковців під керівництвом Володимира Тимофієнка, яка продовжувала роботу над містобудівними дослідженнями України. Діяльність спілки пам'ятко-охоронної справи, що до неї належали Володимир Ленченко, Євген Водзинський, Віктор Вечерський, Леонід Прибега та інші. Робота над містобудівною та реставраційною документацією приводить до суттєвих змін у законодавчій базі пам'ятко-охоронної справи, впроваджуються регуляторні акти щодо реставрації та охорони пам'яток культурної спадщини. Сформовано перелік історичний населених місць України, нерухомих пам'яток архітектури та містобудування, що до них зараховано фортеці Аккерман, Аджидер, Херсон та археологічні райони міст Кілія, Ізмаїл, Татарбунари, Одеси, Овідіополя, Херсона, Очакова і Кінбурну.

Рис.1. 2. Фрагмент мапи Річчо Занонні з нанесеними мітками фортець.
(опрацьовано автором»)

Рис.1. 3. Можливе розташування форту Кале-кучукь (Шевелев, 1844, р. 331)

Місто-фортеця Ізмаїл також є предметом історичної та археологічної зацікавленості, зокрема: окреслені періоди розбудови території османського містечка (Колосок, 1995б) та фортифікацій останніх періодів (Паламарчук, 2000), проведено систематичні розкопки на території османського міста (Біляєва С., Сапожніков В., та інші), опубліковано в надзвичайній якості документальні джерела (Тютюнджи, М., Крastoжен А., 2019), розроблено історико-архітектурний план з визначеними охоронними зонами. Історична довідка була видана окремою монографією (Вечерський, 2011).

Кілію тривалий час не вивчали через відсутність залишків фортифікації та закритості території для натурних археологічних обстежень, тому згадки про фортецю теоретичні (Біляєва, 2012) та у загальноісторичному контексті (Карашевич, без дати). Опис архітектури фортеці за наявними джерелами було зроблено археологом Андрієм Красножоном (Красножон, 2017). Історична довідка опубліковано у численних монографіях (Райнов, 2009), (Киссе А.І., Пригарин А.А., Станко В.Н.,ред., 2014), (Вечерський, 2011) та публікаціях (Паламарчук, 2001)

Фортеця Татарбунар тільки останні кілька років стала об'єктом археологічної зацікавленості, результати досліджень було опубліковано у низці історичних оглядів та звітів. (Сапожников, 2019). ослідження фортеці Аккерман є найбільш глибоким та міжнародним, завдяки комплексній співпраці фахівців дослідницьких інституцій України, Канади та Туреччини. Звіти проведеної роботи подано у низці опублікованих статей⁸ та монографій⁹, які надають уточнене датування фортифікаційної забудови, публікують актуальну топографію території та параметри окремих фортифікаційних елементів.

Фортецю Аджидер досліджували не такий тривалий час, перші археологічні розшуки зроблено на початку 1990-х років (Бачинський, 1994) та продовжились в серії краєзнавчих нарисів та монографій (Аргатюк, С.,

⁸ (Бирня, 1997) (Бруяко, П., Сапожніков, І., 2000), (Ostapchuk V., Bilyayeva S., 2009), (Біляєва, 2010), (А., 2012), (Карашевич, 2014),

⁹ (Біляєва, 2012)

Левчук, В., Сапожніков І., 2015), де підбито підсумок щодо локалізації та датування татарсько-османського періоду існування поселення Хаджедере, етапи руйнації та перебудови у російську прикордонну зону, будівництво фортеці Аджидер та переправи.

Фортеці Єні-Дунья та Хаджибей посідають окреме місце у краєзнавчому та історичному огляді регіону, майже не висвітлено архітектурну складову устрою укріплення. Спробу архітектурно-просторового аналізу опубліковано 2012 року, автор пропонує іншу локалізацію замку Єні-Дунья та надає детальний опис порівняння іконографічних джерел, просторові вимірювання (Назаров, 2012). Історію та хронологію будівництва нещодавно було опубліковано в монографії краєзнавця Олега Губаря (Губарь, 2015), окремі хронологічні та просторові питання висвітлено в публікаціях істориків Ігоря Сапожнікова та Андрія Красножона, автори по-різному трактують та датують перші картографічні джерела. Попередній, литовсько-ординський період розглянуто з погляду топографії 2015 року, автор надає детальний опис актових джерел (Білецька, 2015)) і приходять до висновку, що фортеці і великого порту у XVIII ст. не існувало. Про періоди існування поселення (генуезької та каталонської колонізації) йдеться у низці авторських нарисів (Добролюбський, 2020), де автор пробує відшукати італійське коріння й існування порту у XVI ст.. Окремо розглянуто долі архітекторів-інженерів, які споруджували фортецю Найбільш детальний аналіз архітектури фортеці та містечка дає публікація Тараса Гончарука (Гончарук, 2015). Пізніше А.Красножон проводить георадарні вишукування терену Приморського бульвару, де локалізовано фрагмент кам'яної стіни та башти фортеці Єні-Дунія (Красножон, 2019). Розширений опис архітектурної складової османської фортеці автор виклав у монографії (Красножон, 2017), яка вийшла після захисту однойменної докторської дисертації.

Місто-фортеця Очаків входить в програму міжнародного партнерського дослідження пам'ятки, значні історичні та археологічні знахідки зробили співробітники НАН Археології та окремі дослідники. Зокрема довідалися про

датування забудови фортеці, її модернізації та перебудови (Якубова, 2015), подальше використання та адаптація фортеці під час Другої світової війни (Сезин, 2013), у контексті археології та дослідження середньовічного міста Очаків, форт Кінбурн розглядається як значна складова оборонної системи. Результати археологічних досліджень також опубліковані у статтях (Біляєва, 2010), (Біляєва С., Карашевич І., Фіалко О., 2014).

Українська історикиня Світлана Паламарчук більшість своїх публікацій присвятила становленню та розвитку Бессарабії та Буджаку, зокрема етапності вивчення та історіографії Буджака та Бессарабії, етнокультурного та соціального складу Буджака, особливостям формування ногайських поселень (Киссе А.І., Пригарин А.А., Станко В.Н., ред., 2014); окремим напрямком стало висвітлення періодів просторового розвитку і топографії міст Ізмаїла та Кілії. (Паламарчук, 2000)

Становлення територіальної цілісності та утворення державності українських земель становить значу частку наукового інтересу дослідників європейських країн, Америки¹⁰ і Канади¹¹, Туреччини¹² і Росії¹³. Європейські дослідники розглядають Україну як територію демократичного утворення, військово-технічного змагання, частину загального протистояння Габсбургської та Османської імперій (Ágoston, 1998). Турецькі науковці включають дослідження Півдня України у власну історичну спадщину розквіту османської державності. Найбільше є досліджень російських науковців, які тривалий час перебільшують історико-культурне значення російсько-османських воєн, зокрема становлення української державності та містобудівної культури району. Слід відзначити дослідження румунських і болгарських наукових спілок

¹⁰ (Ágoston, 2011), (Khodarkovsky, 2002), (Oliphant, 1970)

¹¹ (Finkel, С., Ostapchuk V., 2005), (Finkel, 2006), (King, 2004), (Nicolle, 2010)

¹² (Başer, 2015), (Ertekin, 2015), (Fedakar, 2015), (Mahir, 2018), (Ayla, 2006), (Erdogan, 1954), (İşik, 2008)

¹³ (Войтяховский, 1809), (Яковлев, 1931), (Под ред.: Сухомлина А.В., Стырова В.Д., 1951), (Дружинина, 1955), (Гудкова, 1981) (Шквариков, 1964), (Сень, 2018),

(архітектури, історики і археологи), праці яких розширюють розуміння матеріальних залишків попередніх спільних періодів, уточнюють або вводять у науковий обіг нові знахідки, які на території Півдня України поки що не представлені (дослідження тимчасових укріплень – османських паланок).

Дослідження Агостон Габор з історії османської імперії містить цікаві висновки про військову культуру цієї країни під час російсько-османські воєн, зокрема прискорений перехід до використання європейської фортифікаційної практики та реформування військового корпусу (Ágoston, 1998), (Ágoston, G. , Masters, B., 2009). Значну частину публікацій автора присвячено Осmano-Габсбургському фронтіру, він визначає що цей кордон був стимулом до розбудови та значної модернізації фортець у Хорватії та Угорщині. Також на думку дослідника, у воєнний час була сформована система адміністративного розподілу району, яка XVII ст. ускладнилась і допомогла країні втримати контроль над великою територією (Ágoston, 2011, p. 226). Загальний огляд фортифікації Європи та Росії міститься у ґрунтовній монографії російського воєнного інженера та історика Віктора Яковлева. Перше видання (Яковлев, 1931) та препринт 2000 року містить структуроване дослідження еволюції воєнної інженерної думки, формуванню російської школи фортифікації. Автор не відокремлює сучасні південні регіони України від загальнодержавної радянської історії, вказуючи лише на досвід та особливості бастионної фортифікації XVIII ст. Канадський історик-археолог Віктор Остапчук, досліджує військову і адміністративну системи Османської імперії, відносини північного Причорномор'я з північними країнами, протягом 30 років систематизує та оприлюднює вагомі документальні джерела взаємодії Кримського ханства, Гетьманщини та Османської імперії. Результат дослідження оприлюднений у публікаціях, про структуру управління та укріплення фортець Озю та Аккерман. (Ostapchuk, 2001), (Finkel, C., Ostapchuk V., 2005), (Ostapchuk V., Bilyayeva S., 2009). **Кароліна Фінкель**, історикиня та публіцистика з

Великобританії, спеціалізується на історії та культурі Османської імперії, присвятила дві монографії розвіянню міфу «європейського» бачення мусульманської держави, зокрема акцентує увагу на культурні та естетичні взаємовпливи у мистецтві та соціальному побуті відмежованих світів (Finkel, 2006). У своїй монографії **Чарльз Кінг** висвітлює становлення та розвиток держав басейну Чорного моря (King, 2004), дає комплексний огляд етапів розвитку та важливих державотворчих подій. Він гадає, що саме володіння Чорним морем свого часу стало рушієм гео-політичних змін в Європі, зокрема формування сучасної території України. **Девід Ніколе** оглядає методи укріплення територій Османської імперії, засоби будівництва фортифікаційних комплексів та узагальнені характеристики архітектури фортець Сходу (Nicolle, 2010).

Окремою наративною базою є загальногеографічні і культурні свідчення мандрівників та мемуари військових діячів. Публікації містять фрагментарні дані про фортифікації Півдня України, але водночас мають важливе когнітивне навантаження – значення фортець у середині ХІХ – початку ХХ ст. проявляється як об’єкт історичного та культурного феномену. Для загалу доступна невелика кількість таких монографій, щомістять згадки та описи фортець (Кілія¹⁴, Ізмаїл¹⁵, Татар-бунар¹⁶, Аккерман¹⁷, Аджидер, Хаджибей¹⁸, Очаків¹⁹, Кінбурн²⁰, Казикермен²¹, Перекоп).

¹⁴ Планувальна структура фортеці, опис архітектури та посаду (Челеби, 1961, р. 154), (Kleemanns, 1774), (Боплан, 1998, р. 58)

¹⁵ (Боплан, 1998, р. 59), місто з портом, фортеця відсутня (Челеби, 1961, р. 31)

¹⁶ Свідчення про перебудову у 1636-37 рр., чотирикутна в плані з однією брамою та чотирма баштами фортеця з посадом (Челеби, 1961, р. 33)

¹⁷ Дата заснування, походження топоніму, фортеця має три ряди наріжних стін, три брами тощо (Челеби, 1961, р. 33), (Lettera del dottore Giovanni Casaretto ad un illustre cavaliere di Genova, 1837), (Боплан, 1998, р. 58)

¹⁸ (Челеби, 1961, р. 108), (Афанасьев-Чужибинський, 1861)

¹⁹ Перебудова та укріплення фортеці у 1650-х рр., планувальна структура фортеці, опис гармат та посадів фортеці, окремо опис форту Кючюк-Хасан-паші. (Челеби, 1961, pp. 104-106, 110-116), (Боплан, 1998, pp. 56-57),

²⁰ Опис перебудови фортеці та стану посаду, датування та поява топоніму (Челеби, 1961, р. 117)

²¹ (Челеби, 1961, р. 203)

1.2. Джерельна база.

1.2.1. Історична картографія фортець півдня України.

До переліку картографічних джерел дослідження було залучено карти й мапи Європи, які містять позначки або зображення фортець, ліній фортифікації Півдня України. До комплексу карт було обрано рукописні мапи XVI – XVIII ст., друковані літографічні карти XVIII ст., топографічні та проектних креслення XIX ст.

Рукописні мапи середини XVI - середини XVII ст. виконувались на базі візуально-орієнтованого розташування поселення, які прив'язують до основних ландшафтних орієнтирів: дельти річки, протоки, характерних рис узбережжя. Ці карти містять лише топографічні згадки про існування населеного пункту, умовно розташовуючи його у географічному просторі. На мапі Баттіста Агнеше 1554 року (Рис.1.5.), нанесено основні пункти торговельного шляху доби Ренесансу, а саме: по р. Дунай — Белград (Belgzade) і Кілія (Chieli), яка зображена з лівого берега; по р. Дніпро від Балтійського моря, вказані два міста без назви, а в дельті Дніпра вказана назва регіону PODOLIA, позначені TANANE (Тамань) та PRECORITE TARTARI (Перекоп). Також венеціанські міста Caffa, Carra та Tanna. На мапі Абрахама Оурелиуса «Опис Турецької імперії», 1570 року, (Рис.1.6.) вказуються генуезькі назви міст Crozida²² та Moncaſtro²³, які розташовані в дельтах річок Дніпра та Дунаю. На карті великих міст Речі Посполитої POLONIAE FINITIMARUMQUE LOCORUM DESCRIPTIO 1570-1580 року (Рис.1.7), вказуються Moncaſtro вже як молдавське місто Byalogorod, та Crozida як Orzakow, Chotijm (Хотин). Торговельні артілі, опорні військові пункти та поселення на мапах обраного періоду групуються уздовж великих річок Європи (Дніпро, Дністер, Буг і Дніпро), вказуючи на важливість річного сполучення як фактора стратегічного та містобудівного.

Рукописні карти середини XVII – початку XVIII ст. зберігають попередні назви генуезьких поселень, на мапі 1657 року Белгород має ще попередню

²² Озю – татарська назва

²³ Бялгород – молдавська назва, Ак-керман – татарська назва

Таблиця 1. 2. Рукописні карти середини XVII – початку XVIII ст.

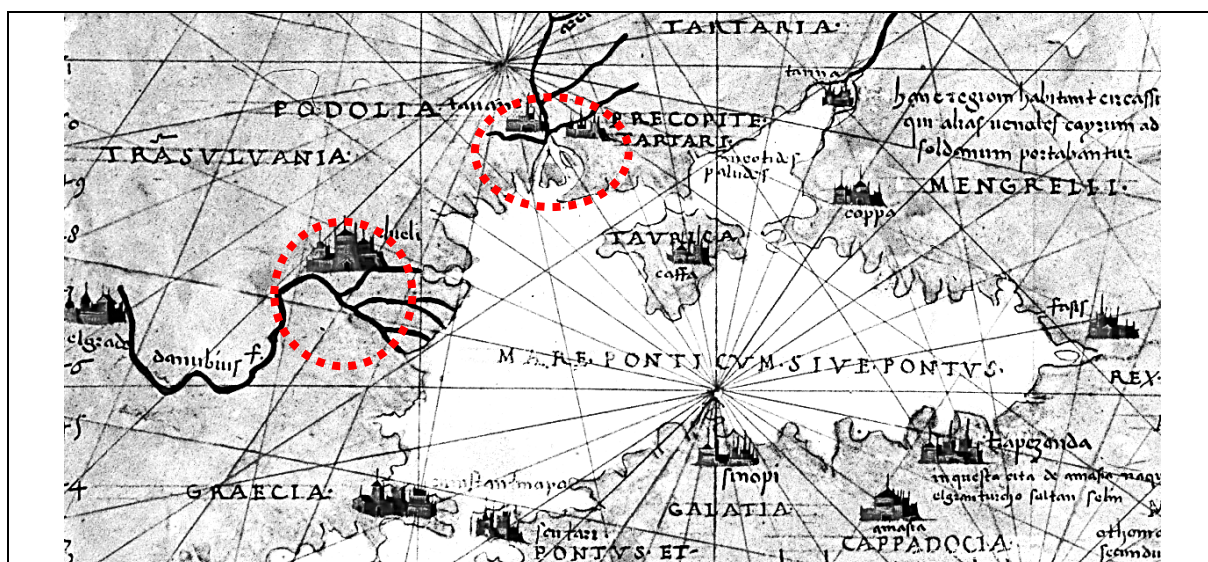

Рис.1. 4. Мапа Батіста Агнеше 1554 рік

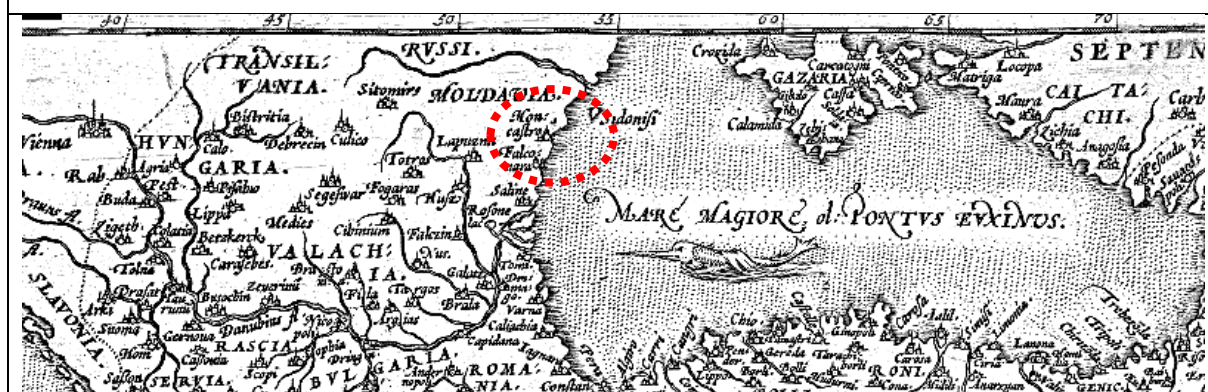

Рис.1. 5. Фрагмент мапи «Турецька імперія», 1570 рік.

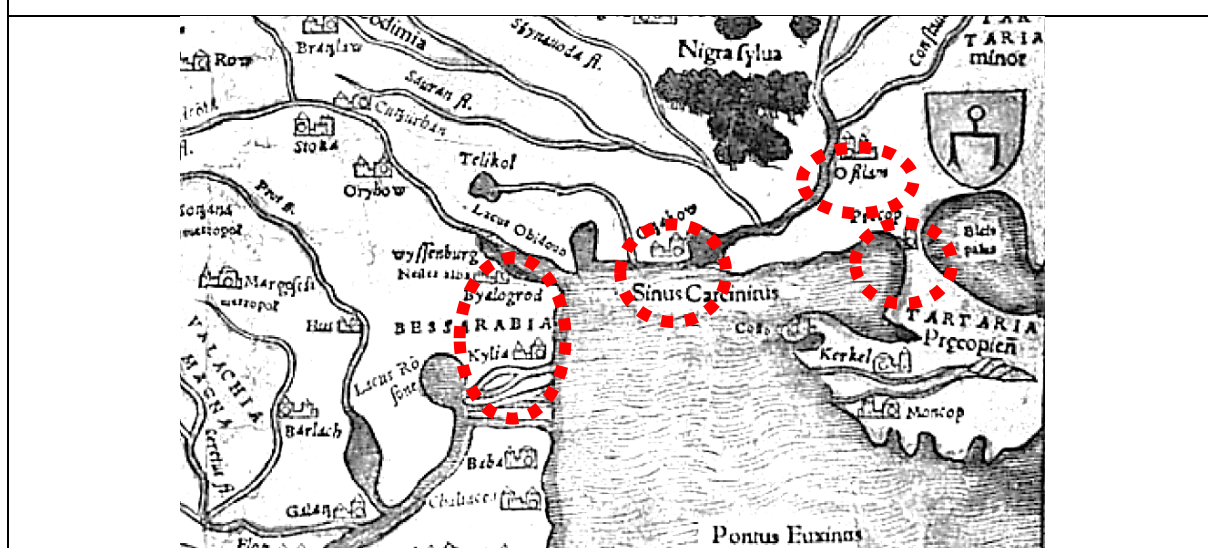

Рис.1. 6. Фрагмент карти Польщі та Угорщини . Б.Волавський, С.Мюнстер, 1570 рік.

назву Moncaſtro (Рис.1.8.), і на мапі 1662 року Очаків – Dziarcrimenda, ця назва зберігається на мапах ще до середини XVIII ст.. Такі поселення як Кілія KILIAN NOWA, Кінбурн STERLINCZA, Перекоп PRZEKOP, Качубей KOCZUBI Н.у.Д. з’являються на мапах до. пол. XVII століття. Поселення Татар-Бунар та Сміл – роками пізніше, на мапах кінця XVII століття. В Трактаті Борисфенус 1662 року детально розроблена топографія річки Дніпро, зображені укріплені міста та фортеці північної його частини від Києва до Запорозьких порогів (Рис.1.9.). Місто Очаків зображено як татарське місто без позначок фортифікації, і розташовано помилково праворуч від р. Південний Буг. У доробленому варіанті тієї самої мапи 1668 року поселення має своє правильне розташування. На мапі 1695 Франческо Корнаро (рис.1.10) вперше відмічається інформація стосовно фортифікаційних укріплень, на жаль вони не належать до досліджуваної території, але окреслюють загальний стан укріплень того періоду. Так на мапі відзначена фортеця Кодак і Київ.

На більшості перелічених карт поселення відзначаються за культурно-релігійним характером. Мусульмансько-татарські поселення зображуються з символом полу місяця, християнські – хрестом. Позначки уніфіковані, не містять інформації щодо просторового рішення поселення, єдиним критерієм містобудування є описовий масштаб; більшість карт європейського походження містить картуші з легендою, де вказуються «великі», «малі» міста і селища. Більшість мап між собою схожа, як за стилістичним виконанням, так і підписами міст. Так можливо зустріти стародавні назви поселень на мапі середини XVIII століття, водночас використовувались нові топонімічні значення. Зведена таблиця топографічних назв та позначок наведена у табл. Додаток Б.

Європейські геополітичні карти з зображенням Малої Татарії, Бессарабії та Буджаку мають загальний характер, не уточнюють розташування поселень, відсутня інформація щодо фортифікаційних укріплень узбережжя. Для дослідження розвитку фортифікації півдня України дані карти можуть

Таблица 1.2. (продовження)

Рис.1. 7. «Мапа усієї Угорщини та прилеглих держав»,

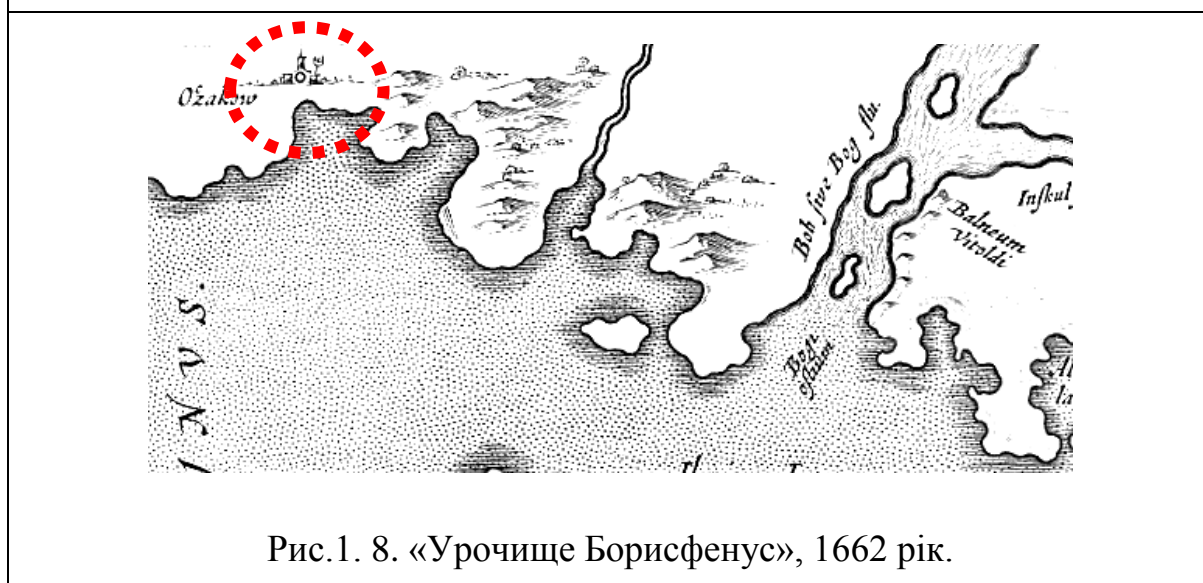

Рис.1. 8. «Урочище Борисфенус», 1662 рік.

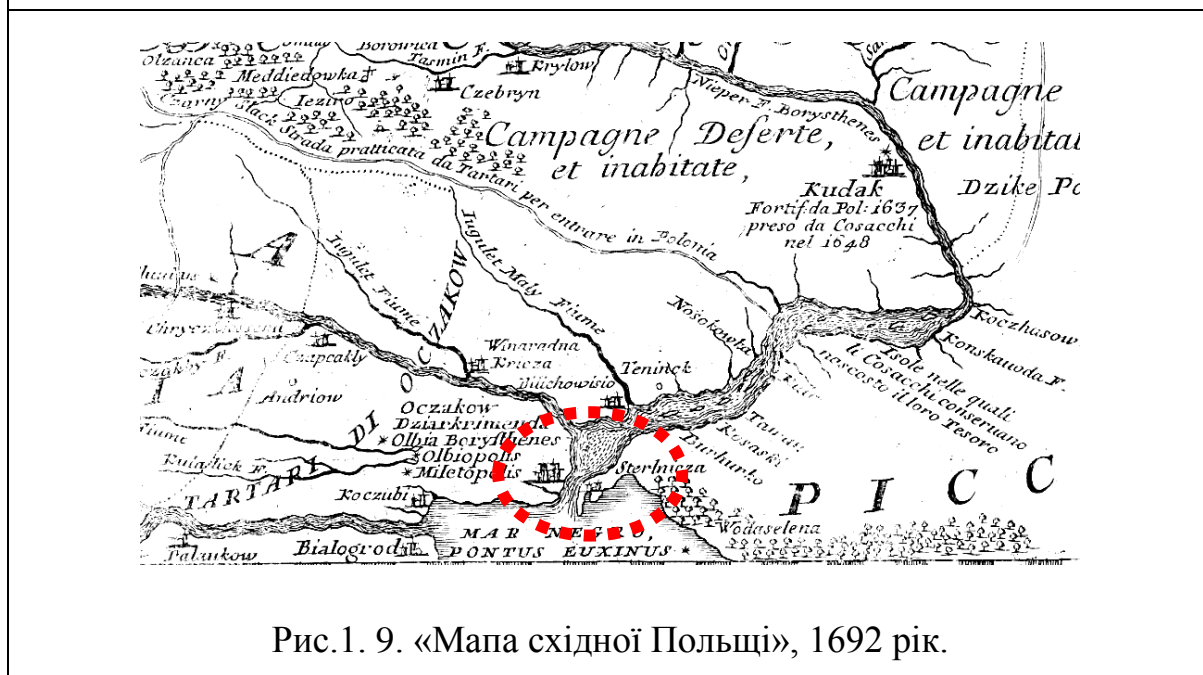

Рис.1. 9. «Мапа східної Польщі», 1692 рік.

бути використанні задля топонімічного дослідження, хронологічного датування.

З розвитком інструментальної топографії та вдосконаленням вимірювальних пристроїв з'являються гарно ілюстровані мапи та карти, точність яких не поступається сучасним. *Рукописні та друковані мапи XVIII – XIX ст.* виконувались німецькими та французькими картографами, також доступні польські мапи друковані в Голландії. Більшість мап початку цього періоду топографічні і географічні, майже не мають позначок просторового вирішення поселення або фортифікації. **Ніколас де Фер** на мапі 1705 року підписує поселення Бессарабії та Буджака османськими назвами: Очаків – Озю, Білгород – Аккерман, Перекоп – Ор (Рис.1.11), та наносить тільки поштово-маршрутні позначки. Рукописна мапа «**Чорного моря...**», 1720 (рис.1.12) має неабияку схожість з османськими мапи, за стилістикою виконання притаманна попередньому періоду – умовно географічних зображень. Відомі також копії даної карти у арабському варіанті, з нанесеними арабськими назвами. В даній серії мап важливим є художня символічність відзнакування міст, крім їхнього розташування в умовному географічному просторі, вони також несуть атрибутику східної культури: ісламські куполи та півмісяці. Першоджерелом даної мапи є карта Чорного моря П'єтра Вісконті 1318 року (Рис.1.13). У другій половині XVIII століття на мапах починають з'являтися більш детальовані зображення укріплених ліній та фортифікацій. На мапі «Вигляд регіонів та Криму...», зафіксовані лінії укріплень – межування між Очаківським єулятом та Кримським Ханством (Рис.1.14.). Існування там поселення та фортеці в письмових джерелах зафіксовано ще на півтора століття раніше, але на мапу вони наносяться напередодні російсько-османських воєн. Сама фортеця Перекоп зображена прямокутною паланкою, а фортецю Генічі – як потужний бастіоний форт, розділений на дві частини протокою лиману. Дотупна рукописна мапа з позначками населених міст російською мовою, «**Карта течії річок в Україні**» 1750 (рис.1.15), позначено фортецю Очаків

Таблиця 1. 3. Рукописні та друковані мапи XVIII – XIX ст.

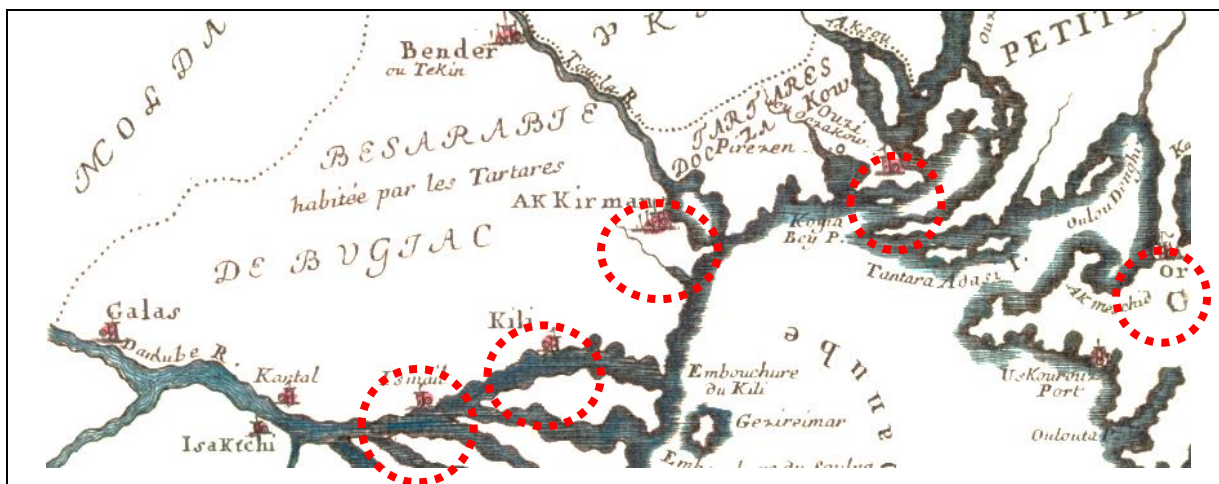

Рис.1. 10. «Чорне море», авт.. Ніколас де Фер, 1705 рік

Рис.1. 11. «Чорне море» 1720 рік

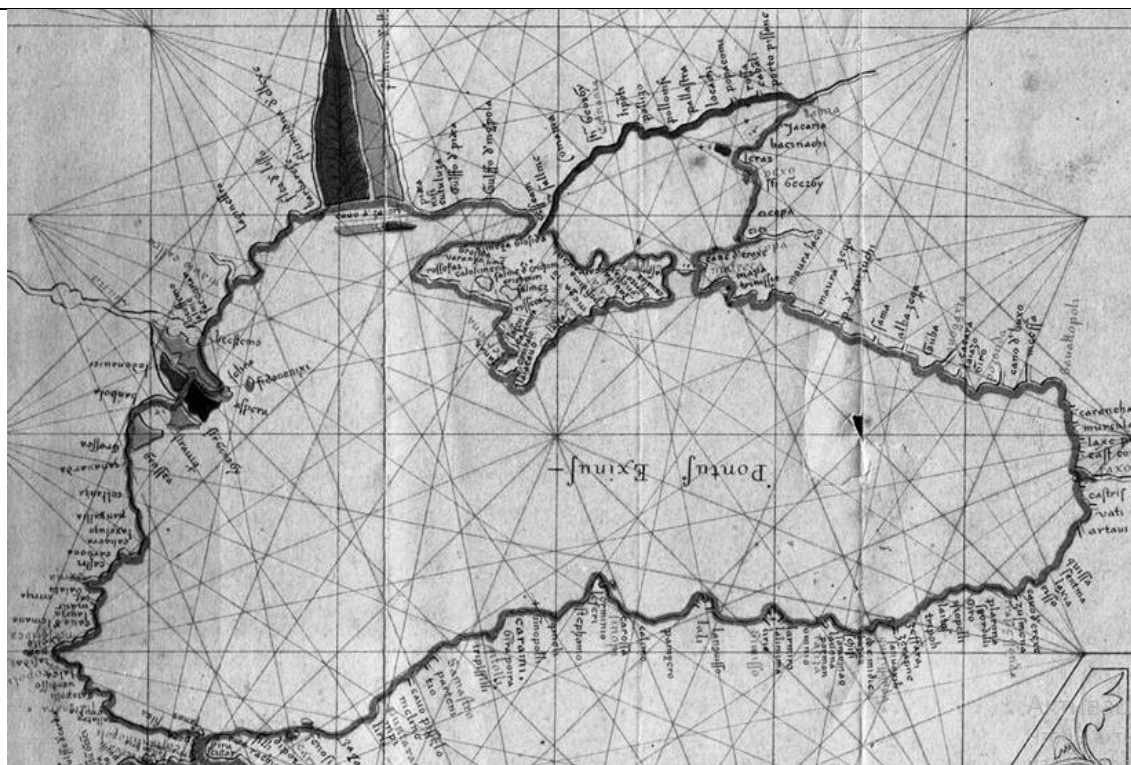

Рис.1. 12. Факсиміле карти Чорного моря П'єтро Вісконті 1318 р.

бастіоною лінією укріплень, форт Кінбурн позначено як прямокутну бастіону паланку, замок Гаджибей – чотирикутна бастіона паланка. Форт Перекоп – прямокутна паланка з лінією укріплень-межування. Інші міста позначено як загальні топографічні відмітки. Не позначена фортеця Ак-керман, яка на той момент вже існувала. Загалом, мапа орієнтована на відображення російської лінії укріплень : Ізюмська, Українська та Дніпровська лінії укріплень.

У другій половині XVIII ст. зображення фортифікацій стають детальні та відповідають географічному розміщенню і відповідають планувальному устрою. Прикладом слугує мапа **«Частина течії русла Дніпра», 1769** (рис.1.16). Планування Очакова збігається з іншими відомими кресленнями терену фортеці. П'ять бастіонів та башта у складі зовнішньої лінії укріплень з гласісом і внутрішня фортеця, яка складається з трьох прямокутних паланок поєднаних між собою. Окремо нанесено український-козацький шанець Александер. Також позначено фортецю Казікермен і російські лінії укріплень: Українська та Дніпровська лінії з розмежуванням ділянок під заселення; проєкт Нової лінії укріплень, який планувався але не був реалізований.

«План Кримської лінії разом із фортецею Перекоп або Ора на ній та батареями, що її оточують», – мапа деталює географічну та планувальну конфігурацію лінії межування між Кримським Ханством та Очаківським еулятом у 1771 році. Показано обводнений ров, який об'єднує лиман та Чорне море. Уздовз рву позначено два бастіони та башту з мостом, прямокутну бастіону фортецю. Окремо позначено дві допоміжні батареї на березу линаму. За межами фортеці Перекоп (Ор) позначено середмістя з квартальною парцеляцією. (рис.1.17). **«Карта північної частини Османської імперії»**, на який нанесені відмітки населених пунктів і окремі фортифікаційні об'єкти. Характер позначень також відображає ймовірну просторову конфігурацію (рис.1.18). Так зображення містечка Стара Кілія виконано як фортеця з 4 баштами та

Таблица 1. 3. (продовження)

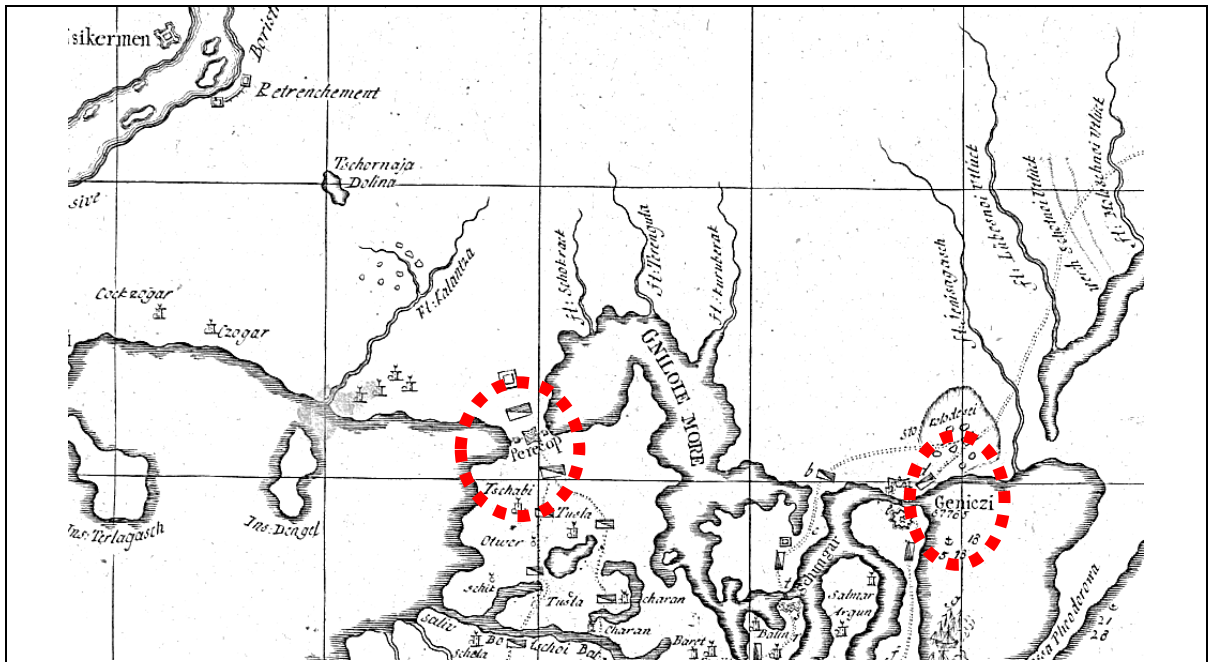

Рис.1. 13. «Вигляд регіонів та Криму...», 1740 рік.

Рис.1. 14. «Карта течій річок в Україні»1750 рік.

Рис.1. 15. «Частина течії русла Дніпра», 1769 рік.

Таблиця 1.3. (закінчення).

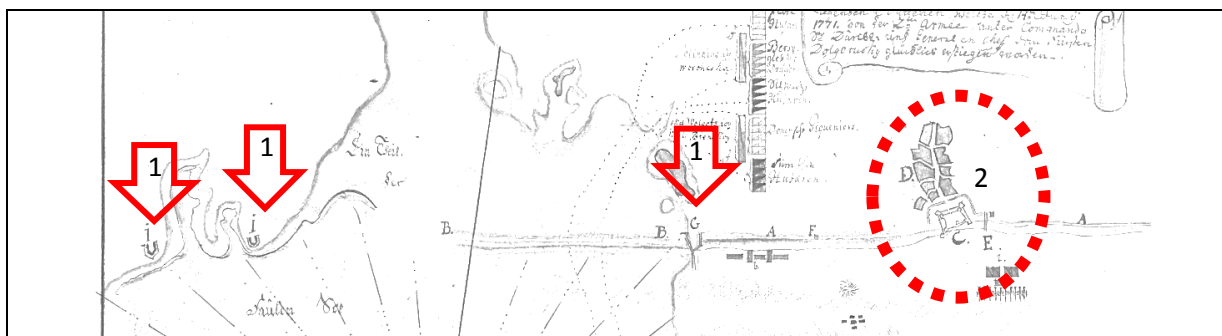

Рис.1. 16. «План Кримської лінії разом із фортецею Перекоп або Ора на ній та батареями, що її оточують», 1771 рік.
(1 – батареї, 2 – фортеця Перекоп)

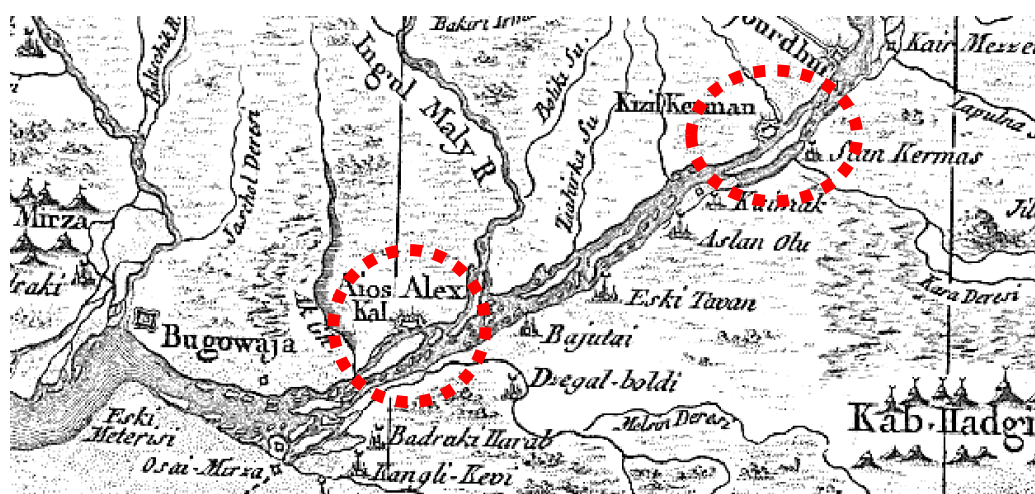

Рис.1. 17 «Карта північної частини Османської імперії», фрагменти.

середмістям, оточеним бастіонними укріпленнями. Конфігурація укріплень містечка Ізмаїл збігається з контуром укріплень 1710 року, з полігональною обороною стіною та 4 баштами. Існує декілька цікавих варіантів опису Південної частини території сучасної України. Це мапа «Carte De La Pologne», датована 1767 та підготовлена польські та турецькій мові, мапа «Carte de la partie septentrionale de l'empire otoman», видана вже тільки польською пізніше у 1774 році. На мапі 1767 детально опрацьоване топографічне розташування поселень та міст, назви на турецькі та польські транслітації, указані на усі об'єкти: великі та малі міста, укріплені редути, замки, башти та маяки. Дана карта була детально опрацьована у публікаціях (Середа, 2009), (Паламарчук, 2008), (Киссе А.І., Пригарин А.А., Станко В.Н.,ред., 2014). Особливо вражає детальність розташування татарських аулів, на прикордонних територіях Північно-

Причорноморського узбережжя та Кримського півострову, крім земель запорозьких козаків також показані 3 адміністративних території: Земля Буджацьких татар (Budzak Tatarlerinugn Topraghi), Земля Очаківських татар (Ouzi-Kala Tatarlerinugn Topraghi) та Земля Ногайських татар (Nougai Tatarlerinugn Topragi). Таким чином станом на середину XVIII століття на території загалом репрезентовано фортець та укріплень – 19²⁴, редутів – 34, містечок та селищ – 61, сіл – 46.

1.2.2. Іконографічні джерела дослідження фортець.

Джерельна база складається з креслень та графічних документів, які містять генеральні плани населених пунктів, плани фортець та детальні креслення окремих об'єктів фортець. Частина цих документів була

²⁴ «Найважливіша фортеця цієї території Очаків (2). Наступні за значенням Балта (1) та Бендер (2). Далі йдуть Хассан-Паша-Каласі (2), Айос-Александр-Каласі (2) и Кизил-Кермен (2). Наступні виділені: Каушени (1), Возія (2), Зікзакли (2), Кам'яний Затон (3). Найбільші редути: Пуркари (1), Татар-Пунар (1), Єні-Запельзакли-Іслам-Керай (2), Рус-Ескі-Метерісі (2), Козирк (2), Хорлі-Каласі (2), Тягинка (2), Кіл-Бурун (3) та Каір-Мечеть (3).» (Паламарчук, 2008).

опублікована в каталогах та монографічних альбомах креслень²⁵ Основним місцем зберігання креслень та планів південних міст півдня України є Російський державний воєнно-історичний архів в Москві (РДВІА) і Національна бібліотека ім. В.І. Вернадського в Києві (НБУВ), Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека ім. Г.І. Заболотного (ДНАББ), архіви і музеї в Одесі, Херсоні, Миколаєва, Кишинєва.

Каталогу креслень та картографічних джерел по **фортеці Ізмаїл** формують документи РДВІА Ф.349, Ф.418, Ф.465, Ф.846, в яких зберігаються архітектурні креслення міста та фортеці, топографічні мапи та карти. Перший архітектурний план міста, «Плані міста Ізмаїл, створений у 1770 році, містить позначення рельєфу, плану містечка з квартальною парцеляцією і зовнішньою лінією укріплення – ретраншементом (А). Він складається з шести повздовжніх батарей та однієї у течії Дунаю (С), чотирьох брам (В) до яких ведуть з півночі дороги. Східна частина міста не має укріплень.. **«План міста ... 1771 року»**²⁶ містить ново збудовані укріплення, земляні окопні батареї замінено на прямокутні бастионні батареї (С) загальною кількістю шість уздовж ретраншементу та на мису балки, також споруджено шестикутну табію з півночі. Батарея, яка до того була на узбережжі, позначена як нова батарея, ділянка від берегової лінії зневоднена. «План міста Ізмаїлу з показанням...»²⁷ так само містить зображення зовнішнього ретраншементу міста. На іншому кресленні, «План фортеці Ізмаїл»²⁸, запропоновані нові бастионні укріплення, які мали об'єднати два середмістя одним фронтом. План також передбачав укріплення берегової лінії Дунаю батареями. **«План атаки Ізмаїльської фортеці 11 грудня 1790 року»**²⁹ ілюструє розташування нової оборонної лінії. Документ є одним з най більш розповсюдженим зображенням фортеці, яке публікували у всіх військових

²⁵ (Тимофійенко, 1984), (Тимофійенко, 1984), (Середа, 2009), (Ertekin, 2015), (Şlapac, 2016), (Тютюнджи, М., Кростожен А., 2019); надано опис в окремих статтях (Тимофійенко, В., Дяченко С., 1996), (Ленченко, 2006).

²⁶ РДВІА. – Ф.349. – Оп.13. – Д.1066.

²⁷ РДВІА. – Ф.349. – Оп.13. – Д.1067.

²⁸ РДВІА. – Ф.465. – Оп.1. – Д.18.

²⁹ РДВІА. – Ф.349. – Оп.13. – Д.1070.

Таблиця 1. 4. Зведений перелік іконографічних джерел фортеці Ізмаїл

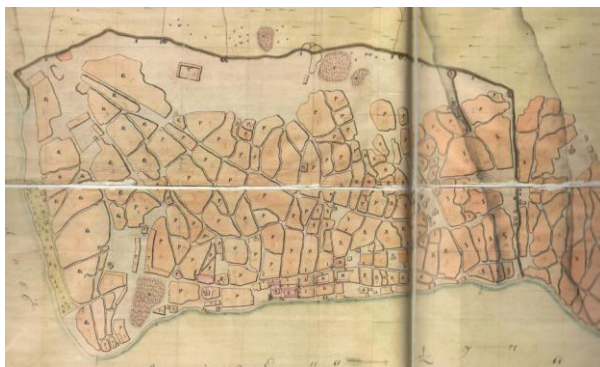

Рис.1. 18. План городу Измаилу, 1770 рік. Джерело: РДВІА Ф.349. Оп.13 Д.1065

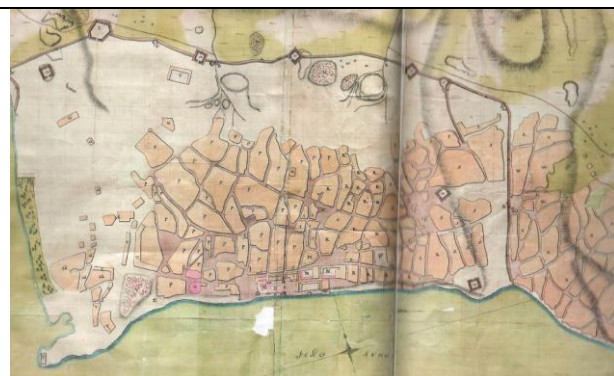

Рис.1. 19. «План города Измаил с показанием в каком он ныне состоянии» Джерело: РДВІА Ф.349. Оп.13 Д.1066

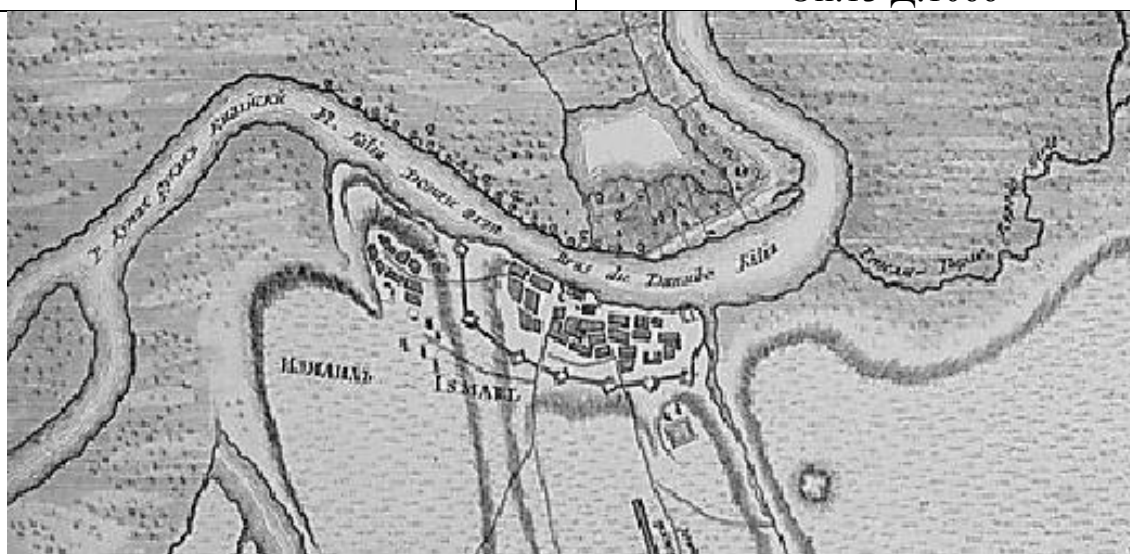

Рис.1. 20. «План...майора Вейсмана...» 1771
(Джерело: <https://militarymaps.rct.uk/russo-turkish-wars/isaccea-and-tulcea-1771-plan-predpriyatyi-gospodina-general-a>.)

Рис.1. 21. «План міста Ізмаїл...»
(Джерело: РДВІА Ф.349. Оп.13 Д.1067)

Рис.1. 22. «План фортеці...» (барон А.Каленберг).
Джерело: РДВІА Ф.465. Оп.1 Д.18

Продовження таблиці у Додатку до розділу

енциклопедіях та історичних монографіях, і є формальною схемою укріплень, без деталізації планування самої фортеці та її окремих елементів. На деяких варіантах містяться позначки в'їзних брам та оборонний профіль. Ймовірно, ця відома план-схема фортеці є результатом не завершеного проекту А.-Ж. Лаффіт-Клаве 1785 року. На плані «Ізмаїлу від 13 грудня 1790»³⁰ фортеця є горизонтально видовженою уздовж берегової лінії, показано бастионний фронт фортифікації (з північно-західної сторони два бастиони, зі східної – лінія оборони з двурамників³¹). На «Плані міста Ізмаїл...»³² зображено характерний природний рельєф та межі старого османського ретраншементу. «План Ізмаїла»³³ передбачав винесення оборонної лінії міста далі на північ, формування окремого середмістя зі сходу. Перша лінія оборони з заходу – це фронт з малим бастионом, реданами та двома півбастионами; з півночі – п'ять бастионів з теналю; зі сходу два бастиони й один полу бастион з теналю. Берегова лінія укріплювалась двома двурамниками. Друга лінія оборони – фоса з критим ходом. «Профіль стіни фортеці»³⁴ показано як вирішено лінію перешкод і критий хід з траверсами. На наступних трьох планах 1807-1809 років в залежності від креслення зображено окремо кварталну парцеляцію міста, рельєф, навколишня забудова фортеці та дороги. На плані 1854 року «Ізмаїльської фортеці»³⁵ адміралтейство споруджується як окремий ансамбль і відмежування від середмістя додатковим ретраншементом. Планування фортечного двору стає регулярним з полігональними кварталами. Зовнішні оборонні лінії укріплюються додатково редурами, які прикривали брами.

Серед архівних іконографічних джерел є акварельні замальовки М.М.Іванова, який створив їх находячись безпосередньо на території фортеці. Ця серія ескізів, панорамних замальовок стала основою для

³⁰ РДВІА. – Ф.846. – Оп.16. – Д.2605.

³¹ Двурамник, флеш, редан, (Bogdanowski, J., Holcer, Z. & Kornecki, M., 1994, p. 10).

³² РДВІА. – Ф.349. – Оп.13. – Д.1073.

³³ РДВІА. – Ф.418. – Оп.1. – Д.698; Ф.418. – Оп.1. – Д.701.

³⁴ РДВІА. – Ф.465. – Оп.1. – Д.30.

³⁵ РДВІА. – Ф.846. – Оп.16. – Д.6018.

Таблиця 1. 5. Графічні джерела фортеці Ізмаїл

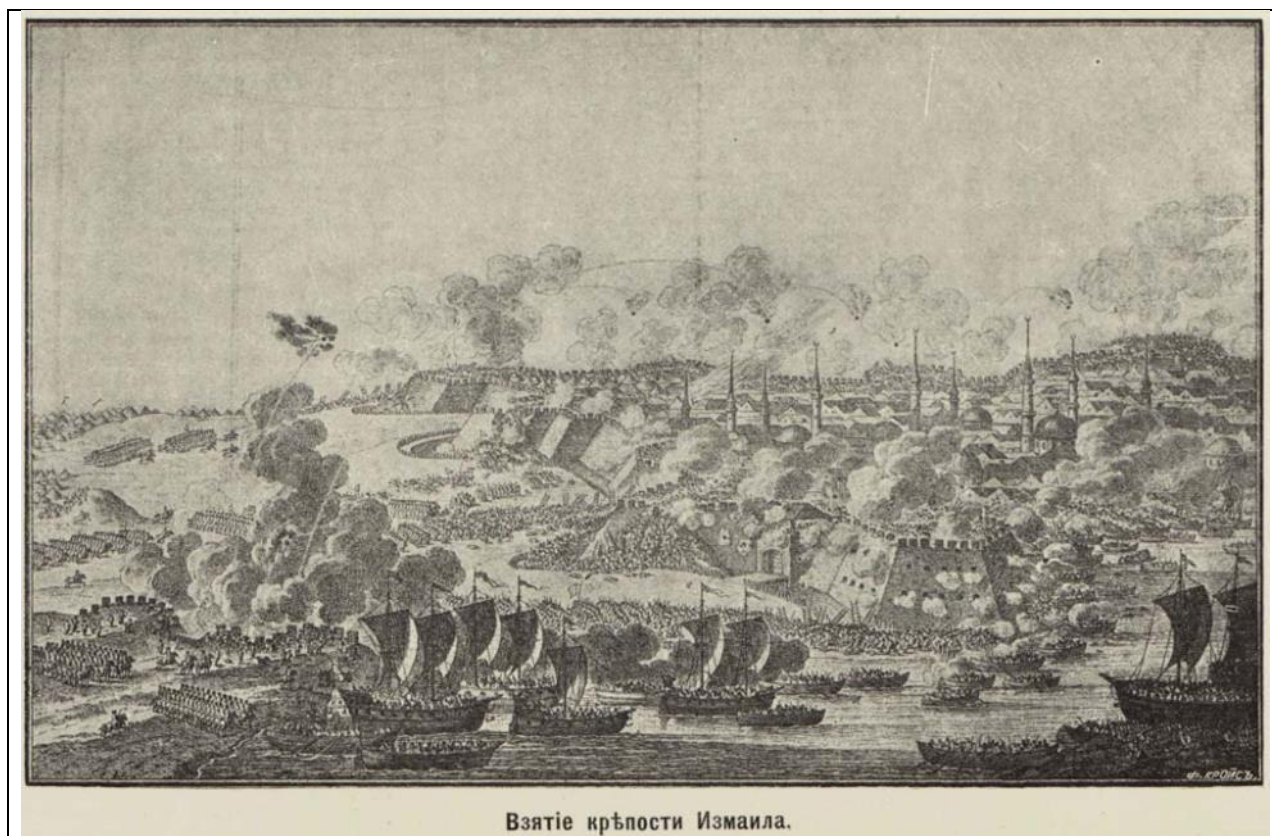

Рис.1. 23. Поштова листівка початку ХХ ст.

Продовження таблиці у Додатку до розділу

створення великих батальних картин. На ескізах показані основні панорамні домінанти міського середовища, характер забудови берегової лінії, архітектура кам'яних бастіонів та брам. Сюжет, створений М.М.Івановим, було використано й іншими художниками, які не наслідували реалістичність зображення оборонних споруд, орієнтуючись тільки на художні властивості композиції. Було знайдено низку зображень, які не відповідають архітектурно-просторовим властивостям фортеці Ізмаїл, але широко використовуються для ілюстрації її архітектури. Відомі випадки зміни назви зображень, та помилкового використання, наприклад, гравюра «Взяття Очакова...». Також, існує близько восьми варіантів фантазійної ілюстрації, які були створені у ХІХ ст., але не мають нічого спільного з характером ліній укріплення ні з плануванням фортеці. На початку ХХ ст. було створено обмежену серію фотографій фортеці, які потім були використані для створення поштових листівок. Серед фотографій сакральних споруд є два панорамних зображення фортечного двору, місця розташування османського міста. Це відкрите поле, засіяне та вирівняне, з місця відкривається панорама Дунаю.

Групу документів по **фортеці Кілія** відкриває аксонометричне зображення фортеці, яке міститься у документі «**Опис Кілії**»³⁶ 1770 року, показує просторову організацію ліній укріплення міста, його вуличну мережу. Детально показані брами, башти, мури фортеці. Це одне з перших архітектурних зображень Кілії. На іншому **плані фортеці**³⁷ 1773 року лінії укріплень фортеці та цитаделі показані в масштабі, позначено квартална забудова з мережею вулиць. Це зображення має деякі просторові розбіжності з попереднім документом, адже прослідковується графічна точність виконання та детальність об'єктів, можливо креслення було створено пізніше визначеної дати. **План облоги Кілії**³⁸ від 18 жовтня 1790 є укрупненим топографічним планом, де показано зовнішній земляний ретраншемент,

³⁶ РДВІА. – Ф. 418. – №22020

³⁷ РДВІА. – Ф.349. – Оп.17. – Д.2286.

³⁸ РДВІА. – Ф.846. – Оп.16. – Д.2602.

Таблиця 1. 6. Зведений перелік іконографій фортеці Кілія.

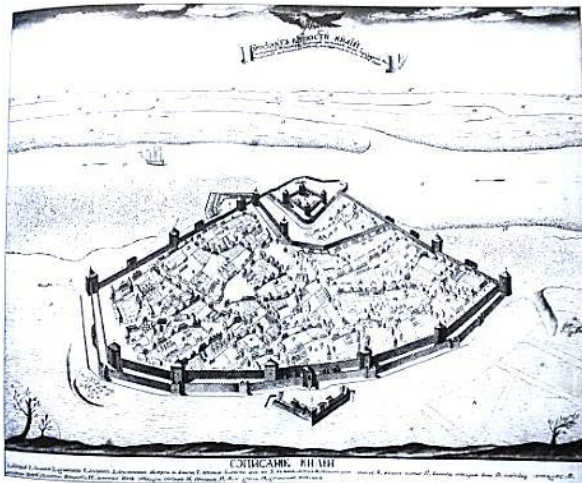

Рис.1. 24. «Опис Кілії», 1770 рік. Джерело: РДВІА . – Ф. 418. – No 22020

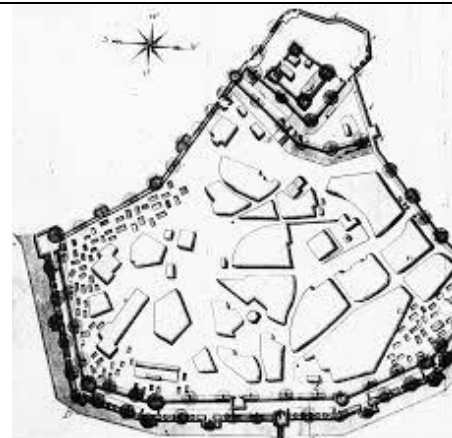

Рис.1. 25. План фортеці Кілія 1773 рік. Джерело: РДВІА, Ф.349 інв. 17 справа 2286

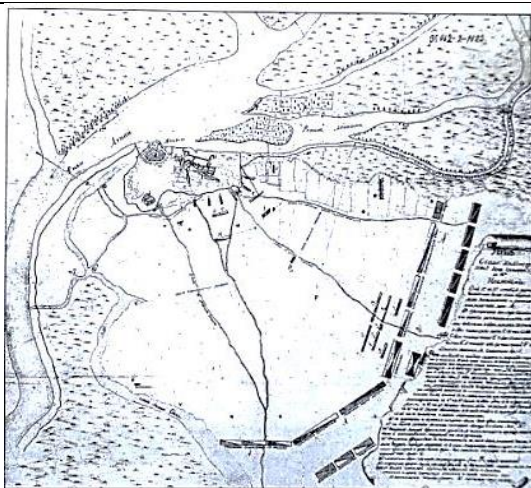

Рис.1. 26. План облоги Кілії, 18 жовтня 1790. Джерело: РДВІА Ф.846 інв.16 справа 2602

Рис.1. 27. Схематичне зображення плану міста Кілія підчас облоги 18 жовтня 1790 року

Рис.1. 28. План фортеці Кілія з показанням атаки, жовтень 1790. Джерело: РДВІА Ф.846 інв.16 справа 2381а л.50 (XXIII); НБУВ, СКВ. – No17394

Фрагмент. Джерело: РДВІА Ф.846 інв.16 справа 2381а л.50 (XXIII); НБУВ, СКВ. – No17394

Продовження таблиці у Додатку стр.

поєднаний з заплавою Дунаю. Також тут показані невеликі укріплення, які розміщено на рівномірному віддаленні від фортеці. До документів цього часу входять ще креслення плану «...**фортеці Кілія з показанням атаки**»³⁹, окремий аркуш плану фортеці, перетин рву та башті, приведено масштаб зображення. Цитадель прямокутна в плані, має чотири квадратні башти, відділена від середмістя лінією оборони (мур та рів). Цікаво, що водночас існує інше зображення плану «...**міста Кілія підчас облоги**»⁴⁰ **18 жовтня 1790 року**, яке було створено для ілюстрації мемуарів мандрівника. Там цитадель показано з круглими баштами та бастеями, такий саме характер має зовнішній мур фортеці. Ретраншемент середмістя бастіонного типу з малими укріпленнями – редутами.

З архітектурної точки зору, **план фортеці Кілія**⁴¹ 1794 року є найважливішим документом, адже містить одночасно детальний генеральний план середньовічної османської фортеці та нову модель укріплення. Завдяки топографічній точності, оборонні споруди показані у своїх реалістичних параметрах. Інший план «**Кілійської фортеці та частини форштадта**»⁴², показує бастіонну чотирикутну фортецю з обводненою фосою, ділянка цитаделі вирішена як бастея. Фортечний двір хаотично забудований, збереглась частина старих османських споруд. Дві брами (північна та південна) через мости пов'язані з оточенням – узбережжям та містом. На цьому кресленні також показана зовнішня лінія оборони середмістя. Квартали які були впритул до фортеці, розібрані з метою звільнення оборонного поля. **Проект модернізації**⁴³ передбачав регулярну табірну забудову фортечного двору, збільшення профілю оборонної лінії валу та рву. Важливим тут є збереження рельєфу фортеці, на плані показано перепад висоти різних ділянок фортечного двору Серед документів модернізації є аркуші планів і

³⁹ РДВІА. – Ф.846. – Оп.16. – Д.2381а. – Л.50 (XXIII).

⁴⁰ (Kleemanns, 1774)

⁴¹ РДВІА. – Ф.349. – Оп.17. – Д.2291.

⁴² РДВІА. – Ф.349. – Оп.17. – Д.2295.

⁴³ РДВІА. – Ф.349. – Оп.17. – Д.2305; 2309; 2310.

фасадів брам, профіль Цірьградської⁴⁴ брами, інших будівель. Листи та депеші по інших питаннях модернізації зберігаються у Молдавському державному архіві.

Планування бастионної фортеці ідентично до попереднього є на «Генеральному плані Кілійської фортеці ...»⁴⁵. Тут також міститься схема парцеляції кварталів нового міста, яке передбачало повну перебудову вулиць та створення великої центральної площі. «**План фортеці у 1813 рік**»⁴⁶ зафіксовано основні споруди фортеці, підписані у легенді, наявна масштабна лінійка, роза вітрів, також акварельною розтяжкою намальовано характер рельєфу території внутрішнього двору фортеці який збігається з плануванням османської фортеці. **Генеральний план фортеці**⁴⁷ на креслення нанесено планування залишки кварталів середньовічного османського міста Кілія з мережею доріг та характерним рельєфом місцевості, підписані основні топографічні назви, легенда і масштабна лінійка, відображено залишки межі османського містечка, чітко проявлені зовнішні оборонні лінії. На «**Плані Кілійської фортеці 1825 року**» показані ділянки оборонних споруд, які підлягали ремонту та модернізації. До плану надано експлікацію споруд⁴⁸, серед них вказані башти середньовічної фортеці та давні будинки. В цілому

⁴⁴ Царьград – давньоруська назва Константинополя, нині Істамбула.

⁴⁵РДВІА. – Ф.349. – Оп.17. – Д.2305. Експлікація містить наступні споруди: кам'яний провіантський магазин (а), тимчасовий провіантський магазин (b), сарай для снарядів артилерії (с), гауптвахта (d), офіцерський дім (е), квартали солдатських казарм (j), порохові льохи (g), башти від старої фортеці, кам'яні (h), кам'яна мечеть (церква) (і).

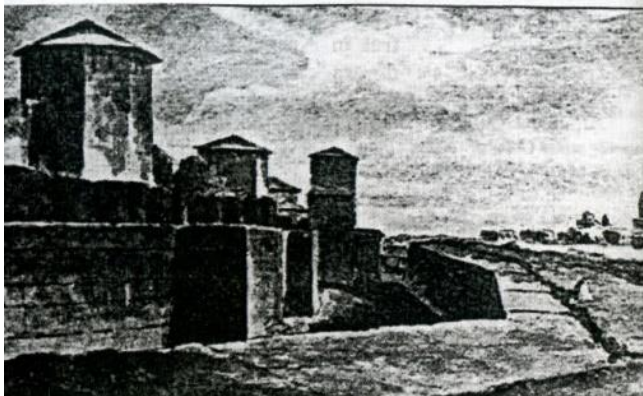

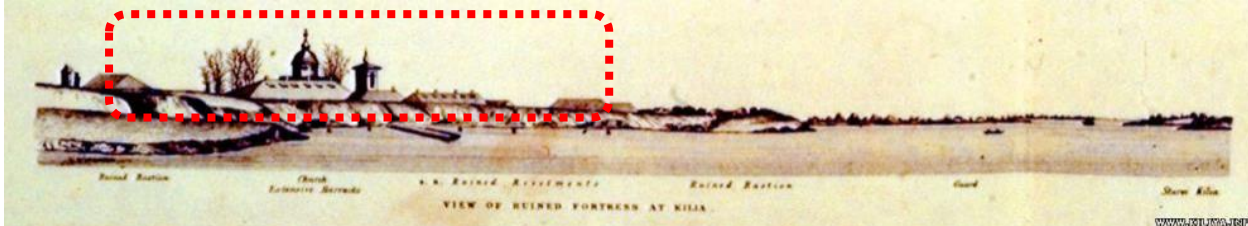
⁴⁶РДВІА. – Ф.349. – Оп.17. – Д. 2312.

⁴⁷ РДВІА. – Ф.349. – Оп.17. – Д. 2312.

⁴⁸РДВІА. – Ф.349. – Оп.17. – Д.2312

Експлікація: старий сараї для матеріалів (1); будинок коменданта (3) при ньому кухня та людська(4), конюшня і сарай (5); будинок коменданта і інженера команди (6) при ньому кухня та людська(7), конюшня і комора (8); будинок плац-майора (9) при ньому при ньому кухня та людська (10), конюшня і комора (11); будинок інженерів та офіцерів (12); будинок канцелярії та артилерії (13); будинок командуючого №27 ротою (14); будинок плац-ад'ютанта (15); сарай зберігання палісаду (16); будинок командуючого артилерійським гарнізоном та канцелярією (17); солдатські казарми артилерійського гарнізону (19,20); пустуючи споруди (21); казарма (22,25,26,27); сараї (29); порохові льохи (30,31,32); кам'яні башти (33,34,35,36,37); сараї для збереження цегли (38); піч для опалення цегли (39); кам'яна кордіардія (40); пожежний сарай (41); льох (42); магазин провіанту (а); собор (в). Споруди прямокутні, розташовані на місцях попередніх споруд без регулярної сітки кварталів, церква одноабсидна без дзвіниці.

Таблиця 1. 7. Іконографічні джерела. Фортеця Кілія.

Іконографічні джерела (літографії та фотографії фортець)	
ФОРТЕЦЯ КІЛІЯ	
	
<p>Рис.1. 29. Панорамне зображення Кілії. Фрагмент літографії з монографії Клеманса, 1773 (Джерело: https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/56002/1/).</p>	
	
<p>Рис.1. 30. Документальні замальовки М.М.Іванова 1790 Державний російський музей А-30141 (Slaras, 2004, р. 200) (Біляєва, 2012, р. 89) (Тютюнджи, М., Крastoжен А., 2019, pp. 194-195)</p>	<p>Рис.1. 31. Документальні замальовки М.М.Іванова 1790 Джерело : (Тютюнджи, М., Крastoжен А., 2019, pp. 194-195)</p>
	
<p>Рис.1. 32. Фрагмент румунської топографічної карти 1860 рік. (Джерело :http://www.kiliya.info/_fr/0/9481030.jpg)</p>	

Продовження таблиці у Додатку стр.

планування фортеці лишається не змінним на протязі останніх 30-ті років її існування.

Виявлена обмежена кількість літографічних джерел, які б зображали фортецю упродовж її існування. Перше друковане зображення панорами Кілії відоме як ілюстрація до «Подорожі з Вени в Белград...» (Kleemanns, 1774), сюжет панорамного зображення передруковувався та отримав деякі композиційні зміни, але тривалий час був єдиним відомим зображенням фортеці. Порівняння цієї літографії й планування фортеці буде надано далі в Розділі 4. Також, фортеця була відвідана М.М.Івановим під час підготовки альбому⁴⁹, який має документальний характер. Велика баштова фортеця замальована зі сторони Дунаю та фортечного двору, середмістя, таким чином, щоб продемонструвати глядачу основні просторові та архітектурні вирішення. Ця серія малюнків є основною при графічній реконструкції. Ще одне зображення вже бастіонної фортеці є на румунській топографічній мапі ХХ ст.. Ракурс вибрано таким чином, що бастіонні укріплення виглядають частиною природного рельєфу та пластично не виражені. Домінантою виступає купол та дзвіниця церкви. Фотографії також майже не робились на території фортеці, відомо чотири зображення початку ХХ ст., де найцікавішою є групове фото на кам'яних руїнах невідомої споруди. На другому плані зафіксовано купол та дзвіниця церкви, товщина кам'яних залишків орієнтовно 1.5 м., розмір каміння та його пошкодження наводять на думку, що фотографія була зроблена з півдня і могло бути руїнами середньовічних споруд. Схоже, що територія фортеці тривалий час була занедбана, та єдиною діючою її спорудою була церква. Серед фотографій радянського часу немає жодної з території фортеці, крім кадру з документального фільму середини 1970-х років, де фортеця забудована промисловим комплексом ще у час румунської окупації.

⁴⁹ 1790 -1791(1790 Зображені молдавське місто Ясси, фортеця Бендери. 1791 – зображення Кілії, Ізмаїла, Галаца та Гуж), які зберігаються у Третьяковській галереї.

Іконографічна база **фортеці Татар-Бунар** представлена двома планами та графічною реконструкцією. На «Плані...»⁵⁰ зображено компактний чотирикутний замок, з круглими невисокими баштами, одною в'їзною брамою, орієнтованою на північ, по периметру форту показано рів. В середині форту відмічено контури руїн кам'яних споруд. Також є перетин по башті та оборонній стіні. За цим планом М.Шлапак було запропоновано графічну реконструкцію в молдавський архітектурній традиції. «План табору...»⁵¹ – топографічна мапа місцевості, де фортеця позначена умовно без деталізації її оборонних ліній.

Фортеця Аккерман є найбільш дослідженою серед фортець півдня України. Серед її архітектурних зображень і креслень є наступні: «План міста»⁵² 1777, «План міста»⁵³ 1779 року, «План 1793 року» (С.Беляєва, Є. Фіалко). План 1793⁵⁴ року. «План Аккерманської фортеці»⁵⁵ 1789-го року. Відображає загальне планування міста Аккерман з фортецею. Показані основні транспортні шляхи, парцеляція кварталів, рельєф району; надано експлікацію та пояснення. Планування фортеці чітко, зображено два фортечних двори з цитаделлю, портовий двір.

Основні іконографічні джерела **фортеці Аджидер** створені в кінці ХІХ ст. і є проектними кресленнями Ф. де Волана. На «План топографічний околиць Аджидере...»⁵⁶ показано бухту старого татарського міста Гаджидере, біля якого передбачається закладення нової бастионної фортеці. Фортеця показана на

⁵⁰ РДВІА. – Ф. 846 (ВУА) . – Оп.16. – Д. 2381а, . – Л.ХХІ.

⁵¹ РДВІА. – Ф. 846 (ВУА) . – Оп.16. – Д.2427

⁵²РДВІА. – Ф.349 . – Оп.3. – Д. 252. – Л.1 (Şlapac, 2016)

⁵³Опубліковано (С.Беляєва, Є. Фіалко. 2010)

⁵⁴РДВІА. – Ф. 418. – Оп.1. – Д.697

⁵⁵РДВІА. – Ф.349. – Оп.3. – Д.264. –Л.1 (Şlapac, 2016).

Перелік об'єктів: чотирьох баштовий замок, в якому зберігається артилерійські припаси та провіант (А); порохові льохи (В); артилерійські цейхгаузи (С); кам'яні фортечні споруди (D); фасобрєя (Е); батарея (F); фортечна брама (G); брама входу до фасобрєї (H); подвір'я з цейхгаузом (I); окоп форштадта (K); церква Троцького піхотного полку (L); грецька церква (M); вірменська церква (N); мечеті (O); турецькі бані (P); таможня (Q); магазини провіанту (R); ринок (S); місцеві лавки (T); колодязі (U); фруктові сади (V); овочеві огороди (W); обивательські споруди (X); млини (X); кладовища (Z).

⁵⁶ РДВІА. – Ф.846. – Оп.16. – Д.20150. – Л15; МОМП. – Д.26. – Л.10.

Таблиця 1. 8. Зведені плани фортеці Татар-Бунар

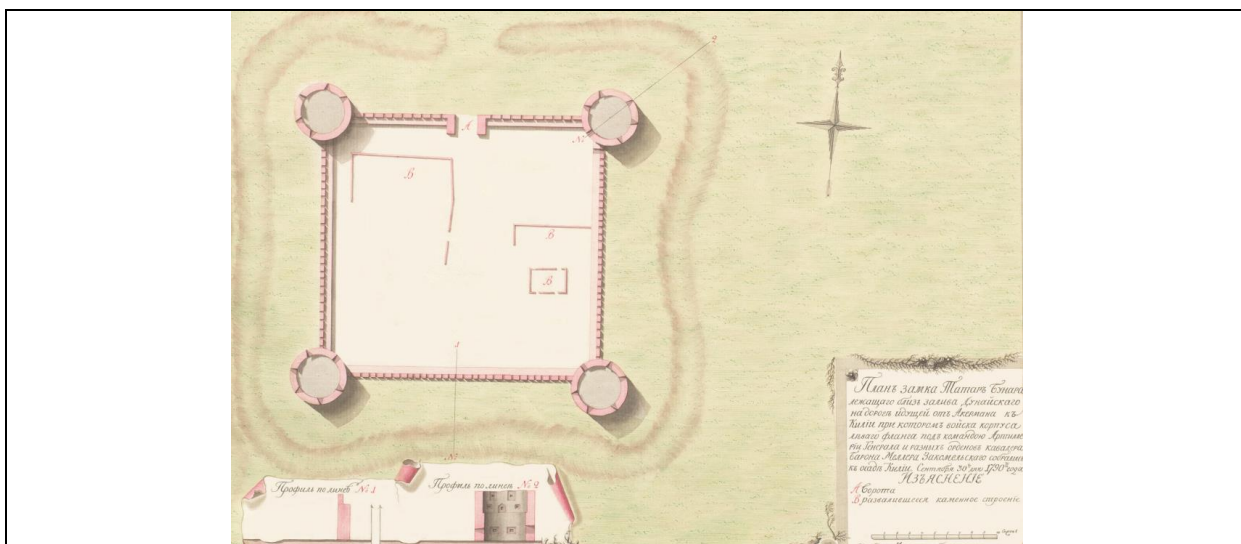

Рис.1. 33. «План замка Татаръ Бунара ...1790 года».
Джерело: РДВІА, ф. 846 (ВУА), оп. 16, д. 2381а, л. XXI.

Рис.1. 34. Фрагмент карти «Carte de la Moldavie pour servir à l'Histoire militaire de la guerre entre les Russes et les Turcs».
Джерело: РДВІА ф. 846 (ВУА), оп. 16, д. 2427

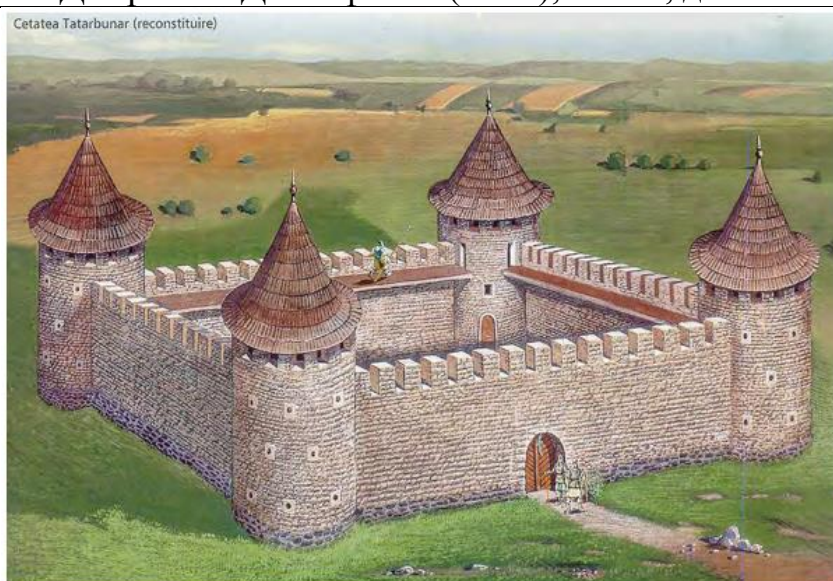

Рис.1. 35. Графічна реконструкція фортеці Татар-Бунар. (Джерело: М.Е. Шлапак (Şlaras 2008, 45)).

пагорбі Дністровського лиману, на відстані від містечка Гаджидере, також навпроти фортеці з іншої сторони міститься позначка паланки, можливо було заплановано замкнути оборонне поле над усією площиною бухти. Другий план **«форту Гаджидера»⁵⁷** містить нове планування земляного форту з казармами та магазинами провіанту, оборона лінія вирішувалась як бастионні кліщі з півночі та півдня. На узбережжі будувалась терасована батарея. Навколо фортеці передбачено суху фосу. Адміралтейства також укріплювалось лінією вузького рву. Від старого татарського містечка показано одну вулицю, а на півночі – нову забудову козацького селища. **«План Гаджидерських укріплень 1793-1794 року»⁵⁸**, який створювався та дороблявся упродовж наступних двох років, містить детальний план нової російської фортеці з урахуванням рельєфу, планування міста та карантинної гавані, нанесені інженерні споруди та забудова узбережжя, планування прямокутних кварталів майбутнього міста Овідіополь з парцеляцією ділянок, забудова однієї вцілілої вулиці попереднього міста Аджидере, перелічено наявні споруди. Було спрощено форму площі озброєння з півночі, адміралтейство не було побудоване **«Генеральний план...»⁵⁹** - є збільшеним попереднім планом з урахуванням розбудови нових кварталів міста Овідіополь. В даному архіві також містяться креслення окремих споруд фортеці⁶⁰ Аджидер: казарм та соляного магазину. **«План фортеці...»⁶¹** 1797 року оригінал рукописного плану фрагменту території міста Овідіополь, де зазначено планування фортеці Аджидер, портового карантину та фрагменту планування міських кварталів. Відсутнє планування адміралтейства, хоча позначена забудова казарм. Наступні плани та топографія місцевості зображає розвиток саме міського середовища, а не фортеці. Детальне опрацювання історії, етапів розвитку смт Овідіополь було проведено в межах

⁵⁷ ДНАББ №265378

⁵⁸ ДНАББ №265378

⁵⁹ ДНАББ №265379

⁶⁰ ДНАББ №265380

⁶¹ ДАОО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Д.1274

Таблиця 1. 9. Іконографічні джерела фортеці Аджидер.

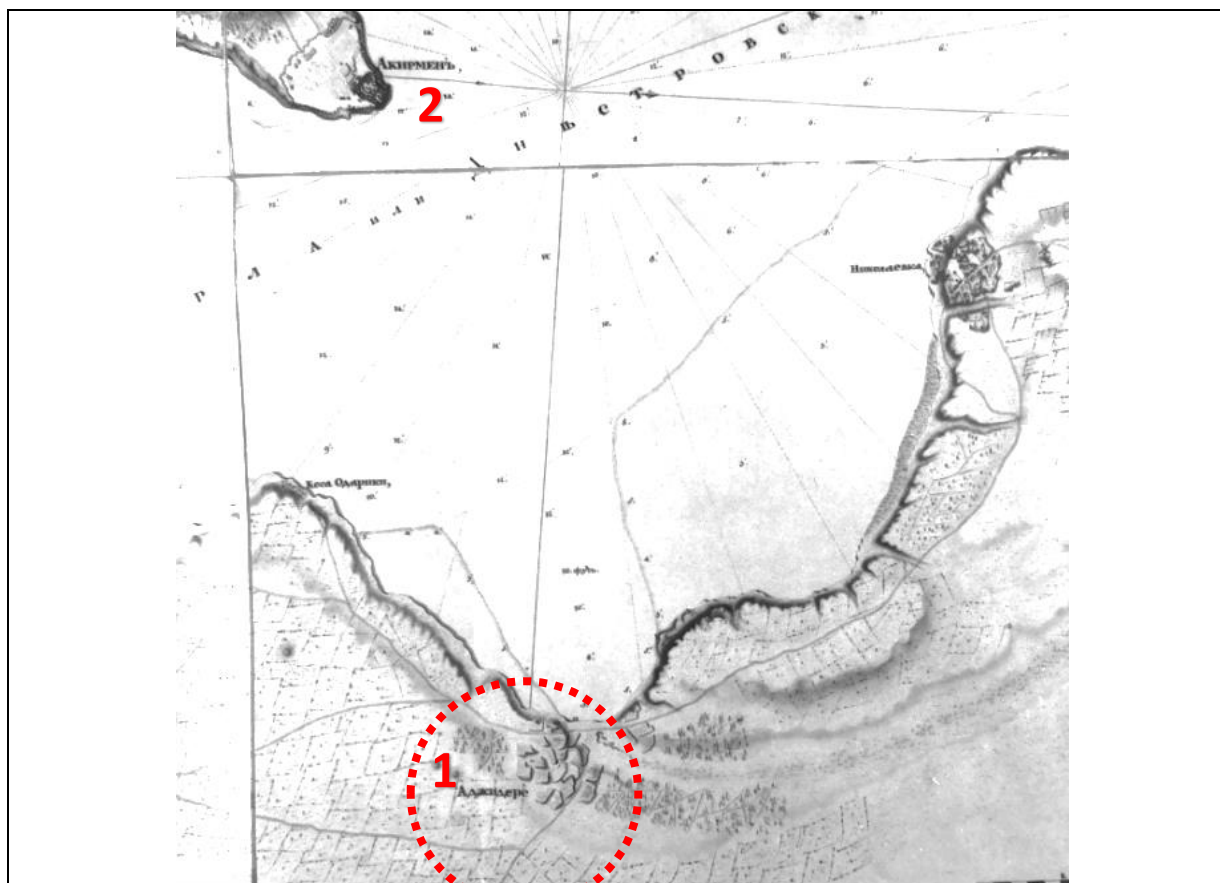

Рис.1. 36. «Топографічна мапа Гаджидере»

1 – містечко Аджидере; 2 – Фортеця Аккерман..

Джерело: РДВІА Ф.846 Оп.16 Д.20150 Л15; МОМП Д.26 Л.10

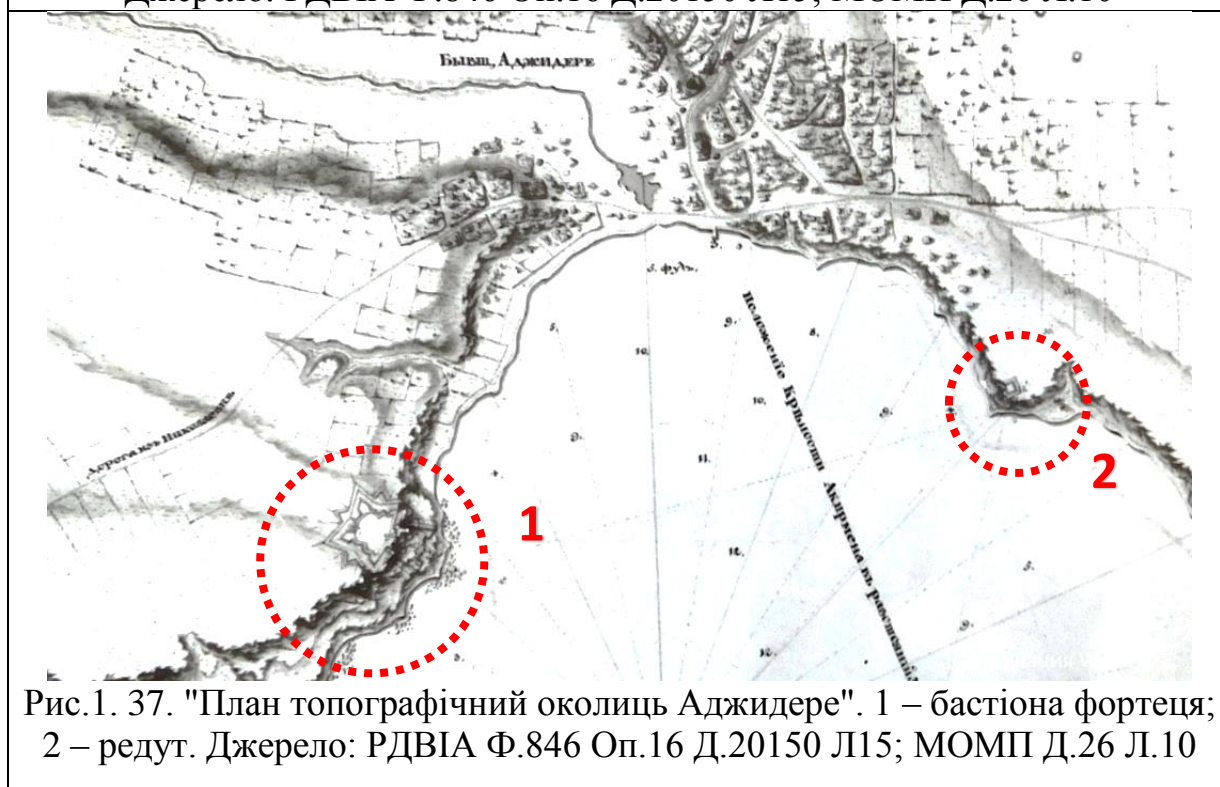

Рис.1. 37. "План топографічний околць Аджидере". 1 – бастиона фортеця; 2 – редут. Джерело: РДВІА Ф.846 Оп.16 Д.20150 Л15; МОМП Д.26 Л.10

Продовження таблиці у Додатку стр

розробки історико-архітектурного опорного плану. Зокрема після початку XIX ст. в іконографічних джерелах не виявлено суттєвих змін у планувальній організації фортеці, зокрема її поступова деградація.

Серед іконографічних джерел по фортеці Аджидер не було виявлено фотографій, датованих XX ст.. Статус оборонного об'єкта фортеця втратила у другій половині XIX ст., і надалі територія була використана як господарська, а казарми перебудовані.

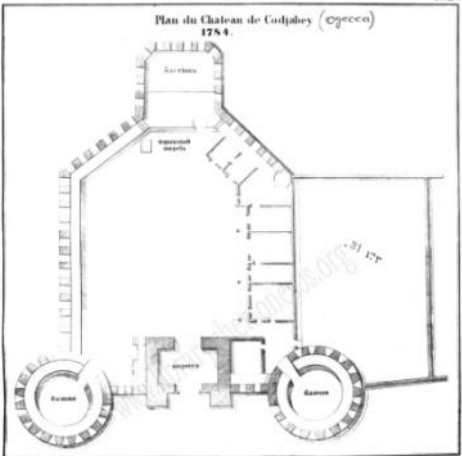
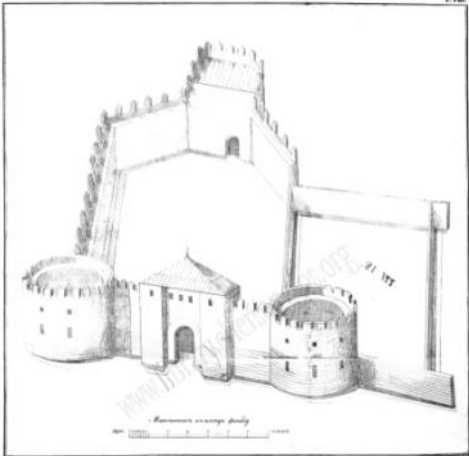

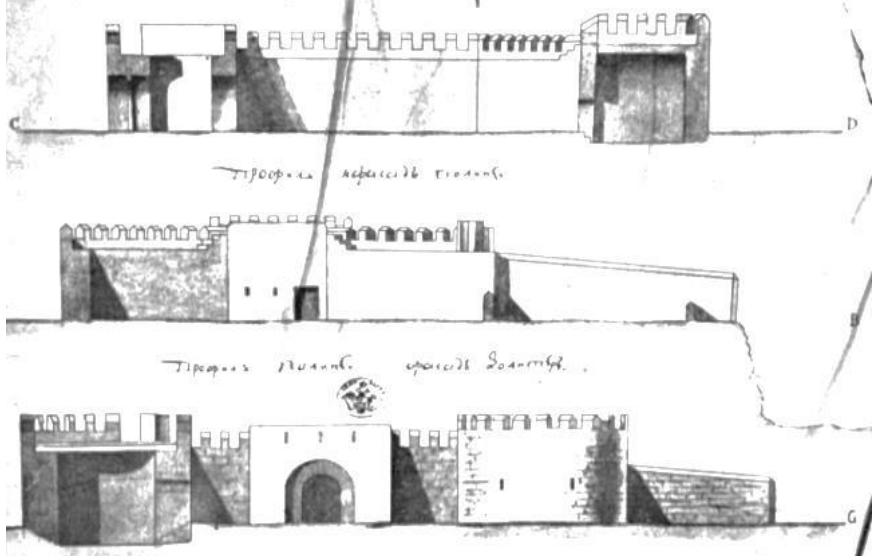
Одним з перших опублікованих архітектурних креслень **фортеці Єні-Дунья**⁶² є «**План замку...**». Створення та датування цього документу є дискусійним (Сапожніков, 2016б), (Назаров, 2012). Замок в плані полігональний і складається з двох невисоких круглих башт, прямокутної в плані брами-башти та прямокутної батареї з півночі, зі сходу до замку прибудовано кам'яне огороження. Існує три варіанти зображень цього замку, датовані 1789 роком: 1) розроблений А.-Ж. Лафіт-Клаве, де брама замку має шатровий дах, склепінчастий прохід симетрично прикрашений пілонами, мур замку та башти мають бійниці; 2) створений Ж. де Рібасом, за планом ідентичний до першого, але в місці перетину мура та батареї на розгортці показана невелика вежа; 3) розроблений М.Фрейгангом, де у брами відсутній другий рівень і дах. За свідченнями очевидців замок було збудовано з місцевого м'якого каменю (Федоров, 1894) і бойової потужності його було достатньо для прикриття містечка. На топографічному плані Ф. де Волана показано замок між двома балками на схилі узбережжя, з південної сторони балка продовжена у рів. Також навпроти фортеці існував маяк, який в ілюстрації до книжки Федоров підписує як укріплення. Перший план міста нової фортеці та міста «**План Аджибейських укріплень... 1793**⁶³»

На другому плані «**Порту та міста Одеси**» 1794 року, Де Волан створює детальне планування гавані та корабельні, уточнюючи розташування споруд.

⁶² Також відомі інші назви даного замку, прив'язані до топографії місцевості: Гаджабей, Хаджибей, Коцюбеїв, Калукланів, Аджибей (Тимофієнско, В., Вечерський В., Сердюк О., Бобровський Т., 2008, р. 27)

⁶³ РДВІА. ВУА. – Ф.418. – Д.598. – Л.1

Таблиця 1. 10. Іконографічні джерела. Єні Дунія і Хаджибей.

 <p>Рис.1. 38. План замку Гаджибей Джерело (Товариство історії і істарожитностей, , 1844-1919, pp. Том 9, 596)</p>	 <p>Рис.1. 39. Зображення замку Гаджибей (Товариство історії і істарожитностей, , 1844-1919, pp. Том 9, 596)</p>
 <p>Рис.1. 40. Креслення фортеці Єні- Дунья авт. де Рібас (Джерело: Джерело: (Красножон, 2017))</p>	 <p>Рис.1. 41. Літографія Карла Боссолі 1818 рік</p>
 <p>Рис.1. 42. Креслена М.Фрейганга. Джерело: (Красножон, 2017)</p>	

На даному кресленні міститься планування Адміралтейства, яке виконано як французький бастионний форт з двома бастионами та батареєю у напрямку моря. Третій план «Генеральний план міста» детальну парцеляцію нового міста, територію якого обмежено бастионним ретраншементом та двома фортецями. Одна – Нова фортеця Хаджибей (А), велике зореподібне в плані бастионне укріплення з внутрішнім двором та детальним плануванням, на нижньому ярусі розміщено круглу батарею, береговий фронт фортеці захищено ретраншементом.; Мале укріплення (В) включає територію адміралтейства, добре нанесена, обмежена лінією забудови казарм, центральне ядро – невеликий компактний форт з двома бастионами та батареєю. На протилежній стороні міста також запроєктована п'яти бастионна фортеця, по плану нагадує польові голландські шанці, нанесена пунктирною лінією. План гавані показує можливе вирішення захисного молу, лінія якого вирішена як ланцюг кам'яних батарей бастионного профілю та плану. На додаткових кресленнях містяться деякі зміни в організації батарей на нижньому береговому рівні, в цілому не змінюючи конфігурацію фортець. Четвертий план міста – «План топографічний...» показувати загальне розпланування міста, парцеляцію форштадтів, трасування вулиць, площ та нанесену забудову. Нанесено схематичне зображення Нової великої Фортеці та малих захисних укріплень порту. Саме місто позбувається зовнішніх захисних укріплень. Вона зореподібна в плані, ядро внутрішнього двору – видовжене коло, розділялось на сім трапецивидних ділянок з п-образною забудовою, в центрі – церква. Обороні лінії складаються з земляного бастионного ретраншементу.

«Генеральний план...гавані та міста» (Скальковський, 1837) створено для ілюстрації монографії на основі генерального плану 1802 року (Губарь, 2015, р. 11). Це креслення планування міста з квартальною парцеляцією, рельєфом та основними адміністративними та сакральними спорудами, масштаб в англійських дюймах. Нова фортеця (позначена 1) має детальне планування, земляні бастионні укріплення позначено пунктирною лінією.

Таблиця 1. 11. Іконографічні джерела фортеці Хаджибей (закінчення, початок на стр.)

Рис.1. 43. Фотографія початку ХХ ст. 1 – карантинна вежа; 2 – укріплення фортеці.

Рис.1. 44. Фотографія 1920-х рр..Збережений бастион

Рис.1. 45. Фотографія 1910-х рр. Зумляні укріплення фортеці.

Ядро фортеці складаються 11 споруд: 8 казарм, церква та 2 магазини. Під №13 позначено адміралтейське укріплення, №10 – застави та окопи навколо міста – стара лінія зовнішніх укріплень. **План міста 1828 року**⁶⁴ містить схематичне зображення фортеці: зореподібне бастионне укріплення, внутрішня забудова складається з п'яти п-образних в плані споруд та одного прямокутного. Лінії укріплення земляний ретраншемент з п'ятьма бастионами, чотири люнети та гласіс. Батарей на березі біля гавані, територія воєнного містечка відмежована ровом. Територія Адміралтейства забудована та розбито бульвар.

Плани та креслення османського міста Очаків та фортеці Кінбурн. План-карта **1736 року**⁶⁵ відображає схематичне планування фортеці, яка складається з двох окремих фортечних дворів поєднаних брамою, мають три брами через рів та квартальну парцеляцію або плями забудови, чотири круглі башти та дві полігональні полігони, орієнтованими на північ-захід. Також з півночно-заходу зображені бастионий земляний фронт (Neue Wercker) з кам'яним оздобленням. Середмістя розташовані зі сходу та заходу від фортеці. Окремо підписані два невеликих форти (Asan Bascha), одна з них вирішна круглою баштою в плані з залишками допоміжних укріплень з півночі. Фортеця Кінбурн відображена як прямокутний форт з двома круглими та полігональними баштами, однією брамою, яка виходить на захід, підписано як місто Кінбурн (die Stadt Kinbur), має плями забудови фортечного двору. З західної сторони розміщуються артилерія, два прямокутні редани та один полігональний. З західної сторони зображено великий за площею сад. Крім того містися позначки таборів осадити форту Кінбурн. Зображення рельєфу та планування фортеці є умовним, немасштабне та не має виражених просторових характеристик. Також ця схема була використана у 1737 році для зображення облоги російськими військами. Доповненням є укріплення середмість тенальним фронтом, які

⁶⁴ММП Ф.15 № 1658

⁶⁵ DigAM: HstAM Karten WHK 20/8

Таблиця 1. 12. Іконографічні джерела фортеці Очаків (продовження. Початок на стр.)

Рис.1. 46. Помилковий план м.Очаків, 1753 року
Джерело: Музей Суворова м.Очаків

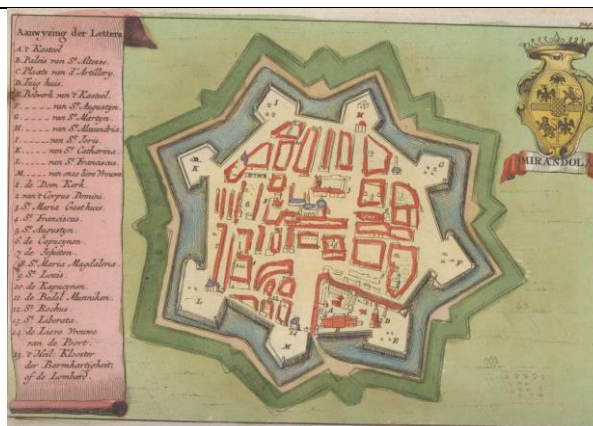

Рис.1. 47. Оригінал літографії плану, який опубліковано видавцем J. Ratelband & Co у 1735 році, в складі *Kleyne en beknopte Atlas, of Tooneel des Oorlogs in Europa*. Джерело: <https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/BI-B-FM-090-208>

Рис.1. 48. План атаки на фортецю Очаків у 1787 році Джерело: <https://militarymaps.rct.uk/russo-turkish-wars/turkey-1787-8-a-collection-of-fifteen-maps-and-views-of-actions>

зафіксовано у газетній публікації⁶⁶. «План фортеці Очаків»⁶⁷ похідне зображення від оригіналу відрізняються лише інформаційним наповненням: план міста з експлікацією та перетином по рву (Красножон, 2017, р. 282); перетворено на схематичні зображення для відображення театру бойових подій у пізніших публікаціях. (Біляєва, 2012, р. 364). Окремо треба виділити одну доповнену копію планування, на якому також відображено перепад рельєфу – «План міста Очаків»⁶⁸ Помилковий **План міста Очаків середини XVIII століття** датований 1753 року, який нині продається на антикварному аукціоні і копія зберігається в Музеї історії Очакова, є дублікатом плану м. Мірандол (Італія), який дійсно є у складі альбому *Kleune en beknopte Atlas, of Tooneel des Oorlogs in Europa* (1735), має кольорове забарвлення та експлікацію. Помилковий план міста Очаків середини XVIII століття, датований 1753 роком, який нині продається на антикварному аукціоні і чия копія зберігається в Музеї історії Очакова, є дублікатом плану міста Мірандол (Італія), який дійсно є у складі альбому *Kleune en beknopte Atlas, of Tooneel des Oorlogs in Europa* (1735), має кольорове забарвлення та експлікацію. Помилковий план Очакова є віддзеркаленням оригіналу та немає деталей. Якщо звернутись до сучасного планування міста Мірандол, то в містобудівній структурі можна чітко віднайти ділянки кварталів, парцеляцію та розташування центральних вулиць, які збігаються з абрисом фортифікаційних укріплень літографічного плану. Серія креслень, виготовлених французьким інженером Андре-Джозефом Лафіт-Клаве в 1784-1787 рр., містять як обмірні креслення тогочасної османської басейної фортеці, так і проєктні рішення укріплення зовнішнього ретраншементу. План форту Хассан-Паша 1784 року містить планування та перетин паланки: прямокутного земляного укріплення та п'ятикутної батареї позначками гармат. До цієї серії також відноситься план Очакова з проєктом зовнішньої лінії укріплення: бастионного земляного ретраншементу з п'ятьма равелінами

⁶⁶ DigAM HStAM Karten WHK 20/9

⁶⁷ KBK 2-1 Se: Frederik den Femtes Atlas, Bd. 44, Tvl. 52

⁶⁸ KBK 2-1 Se: Frederik den Femtes Atlas, Bd. 44, Tvl. 51

та флешами у північно-західному напрямку, окремо запроєктовано редан зі східної сторони, закладена майбутня парцеляція форштадту в межах нового укріплення. Також тут міститься фіксація попередньої лінії оборони – простого лінійного валу і рову з трьома брамами-баштами.

Літографія «Модель фортеці...» містить зображення загального планування середмістя та фортеці. Фортечний двір містить плями забудови та контури квартальної парцеляції, першу полігональну тонально-бастіону лінію укріплень та зовнішню лінію гласісу та рову. Середмістя оточено окремою оборонною тенальною лінією. Судячи зі схематичного розташування забудови, історичне ядро середмістя розташоване з північно-західної сторони від фортеці, має розвинену вуличну мережу. «Зображення турецької атаки»⁶⁹ — схематичне зображення османського міста Очаків та форту Кінбурн, Хасан Паша та форту на о. Березань. На «плані захоплення...»⁷⁰ зображено генеральний план османського міста Очаків, довколишні невеликі форпости Кінбурн, форт Хасан Паші, замок Хасан Паші, форт на о. Березань. Загальний характер планування кварталів міста та оборонних ліній, рельєфу та транспортних шляхів⁷¹ року відображає загальну топографічну ситуацію території османського міста. Основні елементи плану: фортеця (шестибастіонне земляне укріплення з забудовою фортечного двору, три брами); Миколаївське укріплення (кам'яна табія з бастіонним ретраншементом); загальна забудова простору міста – вулиця з орієнтацією схід-захід. Окремо нанесені межі майбутньої забудови міста. Добре показано рельєф місцевості, розташування урвищ та берегової лінії. На плані розбудови Очакова 1791 року (Тимофієнко, 1984), вже відсутні будь-які візуальні позначки фортеці, крім укріплення на очаківському мису. «План частини Очакова» 1863 року. У опублікованому фрагменті мапи міститься історичні межі розташування фортеці згідно тогочасної містобудівної ситуації. Нанесена квартальна парцеляція, забудова берегової лінії та

⁶⁹ RCIN 734104.3.a

⁷⁰ RCINs 734105.a-o

⁷¹ РДІА. – Ф. 1350. – Оп. 312. – No 21.6

Миколаївське укріплення. Показано де проходив зовнішній ретраншемент фортеці Озю та залишки земляних укріплень самої фортеці.

Вірогідна реконструкція вигляду паланки – форту Кінбурн у 1680 році була опублікована у Енциклопедії військової справи на початку ХХ ст. Зображення схематичне та не дає повної інформації про вигляд об'єкту. «План ... 1775 року» — це копія креслення «Креслення. План кам'яного замку...» з альбому Мордвінова передруковувалось з деякими графічними та описовими помилками. Найбільш точним є публікація креслення у монографії (Дружинина, 1955, р. 321), де автор графічно точно передає елементи планування кам'яного бастейного укріплення та повний опис споруд та елементів. План фортеці Кінбурн 1784 (джерело: (Ленченко, 2006)) – є проектом перебудови та укріплення фортеці, позначено новий ретраншемент, який складається з трьох бастіонів, редану та двох батарей старої фортеці, рів та "План ... фортець..." 1787 фрагмент з загальної карти бойових дій, показано дві різночасові фортеці: внутрішня фортеця стара кам'яна бастейна і зовнішня – бастіонне укріплення. «План та перетин...1822 року»⁷² Містить схематичне узагальнене планування укріплення з бастіонами, батареєю та внутрішньою забудовою фортеці, позначено також два пірси зі східної сторони у Дніпровського лиману. «План фортеці Кінбурн» схожий за планування на креслення 1822 року, підписано об'єкти фортеці, схематично позначено зовнішні укріплення за межами території фортеці. План фортеці Кінбурн і батареї. (авт. А.П.Чирков) є узагальненою схемою планування фортеці, зі збереженням шляхів та розташуванням причалів.

План Олександрійського шанцю міститься на одному з перших топографічних планів фортеці Херсон⁷³ 1778 року та має полігональний план, з півночі укріплений двома табіями, з заходу теналлю.

⁷² Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE SH 19 PF 1 QUATER DIV 2 P 10 D

⁷³ ГНИМА НФ-ОФ-2/75,

Таблиця 1.14. Іконографічні джерела. фортеця Кінбурн.

Фотографії фортеці Кінбурн

Рис.1. 49. Фотографія Jean-Baptiste-Henri Durand-Brager 1855. Kinburn : intérieur du fort, maison du colonel commandant. Джерело: Paris, musée de l'Armée , № 993.417

Рис.1. 50. Фотографія госпиталю в фортеці. Jean-Baptiste-Henri Durand-Brager 1855 Джерело: Paris, musée de l'Armée, № 993.418
<https://www.photo.rmnm.fr/archive/18-535713-2C6NU0ACZM75Y.html>

Рис.1. 51. Фотографія Jean-Baptiste-Henri Durand-Brager 1855 Джерело:

Рис.1. 52. Фотографія Jean-Baptiste-Henri Durand-Brager 1855 Джерело: Paris, musée de l'Armée, 993.423
<https://www.photo.rmnm.fr/archive/18-535715-2C6NU0ACZM4QG.html>

Рис.1. 53. Фотографія Jean-Baptiste-Henri Durand-Brager 1855 Джерело: Alinari Archives # 165706596

Три проекти-пропозиції фортеці Херсон⁷⁴ 1777–1778 рр. є прикладами поєднання військового табору та укріплення міського середмістя. Їхня планувальна реалізація відповідає канонам регулярних міст-фортець Європи (зіркоподібних ідеальних міст Ренесансу), які мали на меті закріпити політичне та соціальне домінування. Плани оприлюднив й описав Тимофієнко В.І. (Тимофієнко, В. І., Дяченко С.А., 1996) та далі їх досліджувала уу дисертаційній роботі Наталія Мельник (Мельник, 2008). Перших два проекти на місці Кізе в своєму розплануванні містять елементи французької вобанівської школи фортифікації, мають внутрішнє або зовнішнє укріплене середмістя. Композиційно ядра – радіальні. Третій проєкт (розміщення на березі Дніпра)містить укріплену корабельню та симетрично розміщені два укріплені середмістя. Всі проєкти були відхилені.

Четвертий проєктний план 1778 року створення «**План міста Херсона**»⁷⁵ містить зображення військового міста, укріпленого тенальною лінією (А) оборони з п'ятьма редутами (батареями- С), трьома брамами, прикритими бруствером (Д). Внутрішні квартали поділені та розташовані симетрично, у центрі — церква. Адміралтійство відокремлено лінією валу (В), має периметральну забудову допоміжних споруд.

План міста та верфі 1778 року⁷⁶ містить значні планувальні зміни, попереднє вирішення витягується та трансформується за вимогами рельєфу місцевості. Детальний опис трансформації генерального плану описав Володимир Тимофієнко і Сергій Дяченко. Військове місто простяглося вздовж урвища з лівої сторони, ретраншемент довкола ускладнився. Організація кварталів мала декілька варіантів розміщення центрального ядра — церкви. Вал адміралтійства так само ускладнився – було додано два півбастіони. З правої сторони на березі Дніпра в плавнях зображено два додаткових редута з порохом льохом.

⁷⁴ РДВІА. – Ф. 349. – оп 41

⁷⁵ РДВІА. – Ф. 349. – оп 41

⁷⁶ ГНИМА НФ-ОФ-2/75

Таблиця 1.15. Зведений перелік креслень. Фортеця Херсон (продовження)

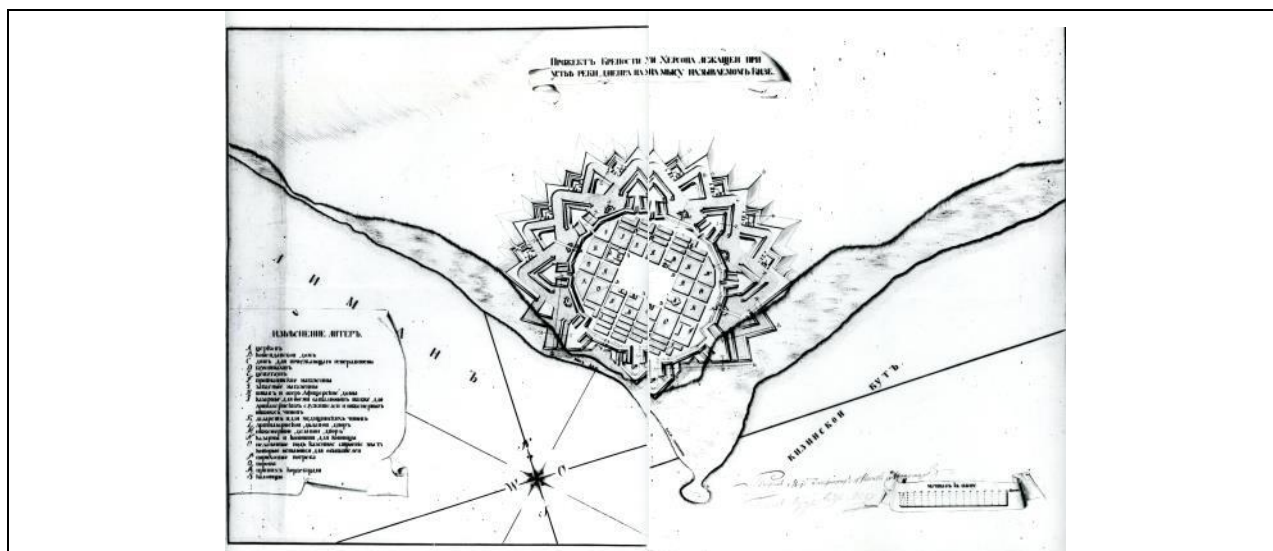

Рис.1. 54. План города Херсона на мису Кізе 1777 року (Джерело: ДНАББ імені В.Г.Заболотного № 265477

Рис.1. 55. План міста Херсона 1778 року (джерело: архів Д'яченка С.В.)

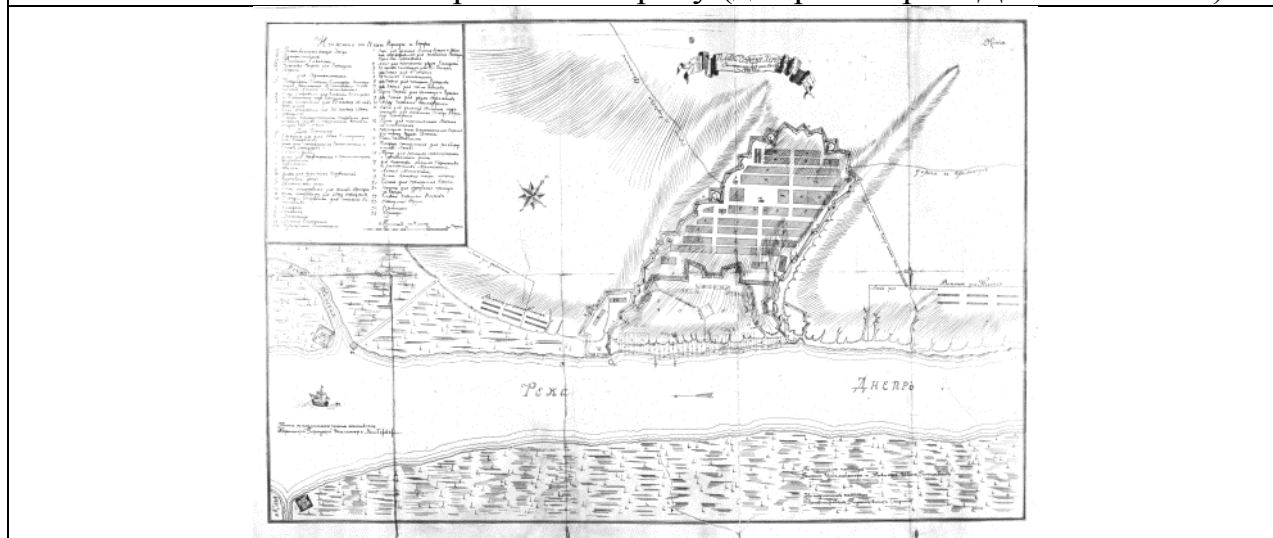

Рис.1. 56. План міста Херсона 1778 (джерело: ГНИМА НФ-ОФ-2/75, архів Д'яченка С.В.)

Чертеж «Херсонської фортеці ...» 1792⁷⁷ містить остаточне розпланування фортеці. Два рівнозначних об'єми військового містечка та адміралтійства сумарно мають дві лінії оборони: зі сходу балка укріплена ретраншементом тенального типу та двома півбастіонами, які утворюють гронверк. кам'яна брама захищена реданом; з півночі та заходу – двома лініями укріплень: ретраншемент з шістьма бастіонами вобановського типу та один напівбастіон, фоса укріплена сьома рavelінами; вхід до містечка організовано через три кам'яні брами. З заходу адміралтійство укріплене ретраншементом та рavelінами. На попередніх планах передбачалось укріплення середмість додатковими лініями оборони, на плані вони відсутні. Так само як і батареї на узбережжі Дніпра, одна з них розбудовується як митниця. Цей документ найбільш детальований та містить вичерпну інформацію про композицію кварталів та розташування основних адміністративних будівель військового містечка та адміралтійства.

Джерела архітектурно-просторового дослідження фортеці Перекоп відкриває яскраве «Зображення 1736 року»⁷⁸. Показано аксонометричне планування фортеці Перекоп, Перекопський вал, селище довокола. Фортеця зображена як прямокутна чотирикутна бастіонна фортеця з двома кам'яними куртинами, цегляні п'ятигранні в плані бастіони (D, die Vestung Ora). У центрі фортеці зображено баневу мечеть з мінаретом, житлову забудову та замок, який в плані прямокутний і має чотири круглі башти з дашками та шпилями з півмісяцями. У центрі замку також міститься ще один мінарет-олівець. Мури куртини та бастіонів мають бійниці. Зліва від фортеці зображено прямокутну дворівневу кам'яну браму (E, die groÙe Phorte in die Crim) зі склепінчастим в'їздом, на другому рівні якої розташовано артилерію. Навколо фортеці містяться позначки та ілюстрації поселення. Перекопський вал (A) складається з валу і рову, п'яти башт: три круглі в плані з дашками, одна – багатогранна, дві крайні – прямокутні дворівневі; усі підписані як каланчі (B). Центральні каланчі мають два рівні амбразур, крайні – чотири, та

⁷⁷ ХОКМ АРХ-18 1-12

⁷⁸ RCIN 728010

Таблиця 1.16. Плани та кремення фортеці Перекоп.

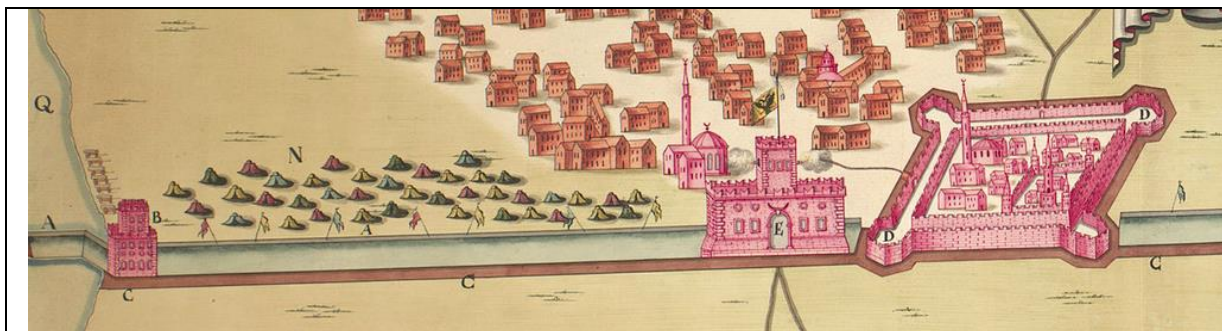

Рис.1. 57. Фрагмент мапи "VORSTELLUNG DER UNTER PER", 1736 року.
Джерело: RCIN 728010, militarymaps.rct.uk

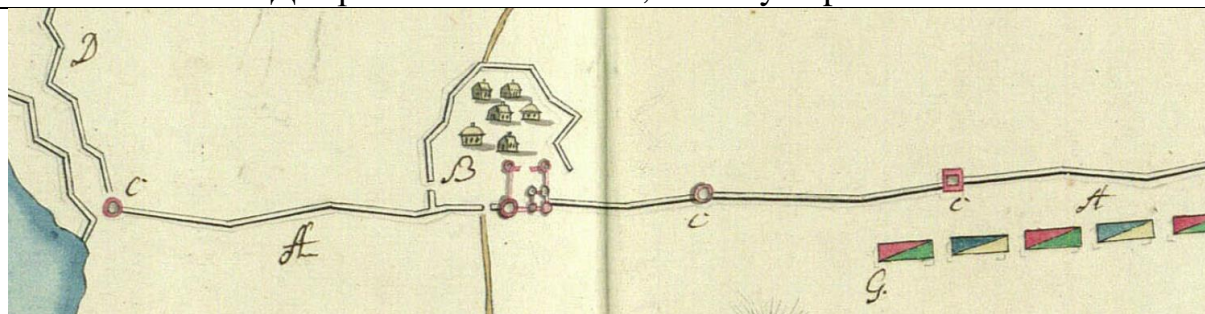

Рис.1. 58. Plan over en Del af Krim med Fæstningen Perekop fra den russisk-tyrkiske Krig 1737-39. Джерело: Frederik den Femtes Atlas, Bd. 44, Tvl. 49
(<http://www5.kb.dk/>)

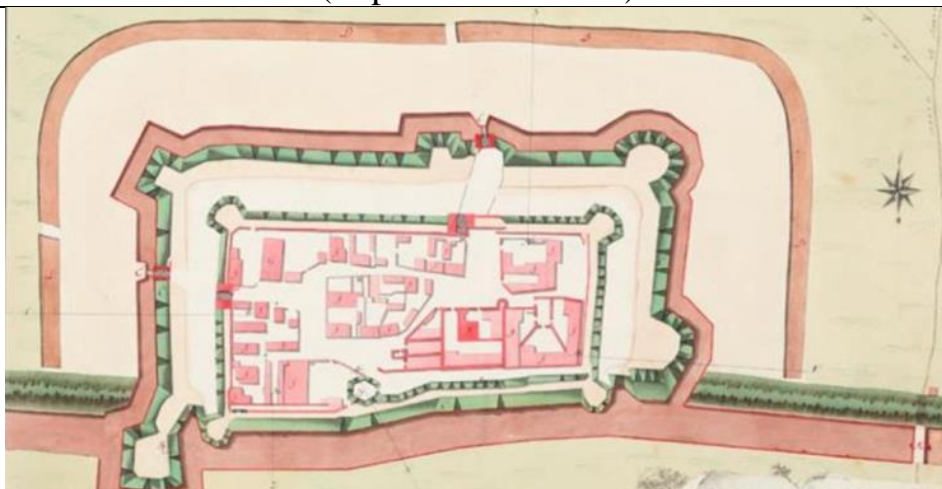

Рис.1. 59. План Перекопу з альбому Мордвинова М.І. 1775 року.
Джерело:МС ОФ 3441/6 , goskatalog.ru

Рис.1. 60. Фрагмент "Мапи Криму" авт. Ян Хендрик ван Кисберген, 1776 рік. Джерело: <http://www.etomesto.ru/>

завершуються бійницями. Поселення не укріплене. Мапа не містить масштабної лінійки та є умовно-уявним зображенням. План «Частини Криму...»⁷⁹ створено між 1736-1739 роками, має масштабну лінійку, орієнтована півднем нагору. Містить схематичні зображення: фортеця Перекоп (малий та великий замок); форштадт з ретраншементом; Перекопську межу з шістьма вежами (дві прямокутні, інші — круглі), також окремо позначено⁸⁰ на мисі з західної сторони. Профіль Кримської лінії та другий межувальний вал на півдні від фортеці. «План кримської лінії...» — рукописна карта, містить позначки: фортеці Перекоп (С), яка має подвійний чотирьох бастіонний фронт, вхід у фортецю з півдня, навколо рів; біля фортеці міст (Е) з батареєю; поселення, форштадт розвивається на південь, центральна вулиця з кварталами прямує від в'їзду до фортеці; Перекопська лінія (А,) позначена як рів з двома великими батареями (С) та чотирма малими (F), лінія продовжується на схід та укріплюється двома батареями-бастіонами (і). Схоже креслення міститься під назвою «План Кримського Перекопу...»⁸¹ датовано 1775 роком та є у складі альбому креслень «Театр війни між Російською імперією та Османською Портою»⁸² М.І.Мордвінова. Кольорове зображення укріплення, у центрі міститься невеликий замок з однією збереженою баштою, у центрі — мечеть та забудова. Друга лінія оборони фортеці — це невелика прямокутна табія з п'ятьма земляними бастеями, має дві брами, які орієнтовані на південь та схід. Третя лінія оборони — рів та басейний фронт. Четвертою лінією відступає невеликий рів навколо фортеці. В альбомі також міститься креслення профілів терену⁸³. План фортеці 1798 року⁸⁴ є копію з оригіналу креслення, лінія оборони фортеці спрощена: бастея з південного сходу зрізана.

⁷⁹ КВК 2-1

⁸⁰ Каланча — (тар.) місце на підвищенні з якого ведеться спостереження. (Шевелев, 1844, р. 332)

⁸¹ НБУВ, СКВ. — № 17447

⁸² МС ОФ 3441

⁸³ МС ОФ 3441/7

⁸⁴ РДІА. — Ф. 1350. — Оп. 312. — № 21

Серед літографічних джерел знайдено літографії середини XIX ст., значна кількість живописних етюдів середини XX ст., фотографії періоду 1943-1944 року. Як і у випадку з фортецею Очаків та Кінбурн перші літографії майже не передають реальний стан фортеці. Реалістичне зображення з'являється в кінці XIX ст.. Художні етюди та фотографії XX ст. документують збереженість укріплень, руїни кам'яних батарей, глибину рову та історичний ландшафт оточення.

Літографії XVIII—XIX століття є найбільш поширеним зображенням міст та фортець території Півдня України. Вони приходять на зміну невеликим графічним позначенням на географічних мапах, літографіями прикрашали серії альбомів карт, які потім фрагментарно друкувались у енциклопедичних виданнях та монографіях. Зображення можна поділити на умовно-уявні та реалістичні. Умовно-уявні зображення були результатом усного опису фортифікаційного об'єкту, при цьому змінювалися його натурні ознаки. або керуючись окремою художньою школою та фортифікаційною традицією; зображення частково втратили етнічно-культурні особливості, їх просторові елементи.

Реалістичні зображення створювали на місці, як частину історичної документалістики. Натурні замальовки містять цілісні панорамні ракурси та фрагменти оточення, етнічні та культурні коди території. Відтак ці натурні замальовки лягали в основу композиційних елементів масштабних батальних картин, які виконувались на замовлення держави, щоб відтворити драматургію воєнних подій (Швец, Є.Г., Солодова Е.А., 2016). Через надмірну експресивність та заангажованість висвітлення олійні батальні картини втрачали окремі архітектурні елементи, характерні елементи оточення або загальну просторову цілісність фортеці.

Багато літографій XVIII століття — це зображення фортець Озю і Кінбурна, Кілії і Аккермана, Єні-Дуньї і Перекопу. З тим, як змінювався політичний кордон, рухався театр воєнних подій — змінювались графічні зображення фортифікаційних споруд. Зображення трансформуються від

Таблиця 1. 13. Літографії фортець півдня України XVIII ст.,

ЛІТОГРАФІЇ XVIII СТ.	
<p>УМОВНО-УЯВНІ ЗОБРАЖЕННЯ</p> <ul style="list-style-type: none"> • без етнічно-культурного коду території • зі зміною архітектурно-просторової організації території <ul style="list-style-type: none"> • мають загальний перелік архітектурно-фортифікаційних елементів • можна віднести до художньої школи або фортифікаційної традиції <ul style="list-style-type: none"> • створені без перебування на території фортифікації за усним описом 	<p>РЕАЛІСТИЧНО- НАТУРНІ ЗОБРАЖЕННЯ</p> <ul style="list-style-type: none"> • з етнічно-культурним кодом території • історична документалістика • відображають наявні елементи та натурні ракурси фортеці • авторські техніки замальовки з натури • створені на терені фортифікаційного об'єкту або після перегляду території
ДЕ ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ	
<p>ілюстрації до карт та мап, схеми до гізет, журналів та монографій</p>	<p>масштабні батальні полотна, акварелі до альбомів воєних карт, авторські нотатки</p>
	
	<p>Гравюра Бартча "Штурм Очакова" по малюнку Ф.Казанови</p>

умовно-уявних – зображення потужних, здобутих в облогах фортець-міст, надмірних та збільшених просторових якостях; до реалістично-натурних зображень – великі «потужні» фортифікаційні об'єкти фіксуються як буденні споруди, параметри та конфігурація яких поширені, історично складеною, нівелюючи міф «надзвичайності» подій.

Осібнo стоять поміж графічні джерел фотографії кінця ХІХ – початку ХХ століття, які фіксують стан фортець та їхнє оточення. Більшість фотографій знято як основа для виготовлення поштових листівок, відтак вони стали частиною документалістики на початку реставраційних та систематичних археологічних досліджень. Серед досліджуваних фортець найбільш повні фотоархіви Аккермана і Кінбурн, Перекопу, частково зафіксовано Хаджибей. Автори найбільших фотографічних збірок фортець Півдня України: Н.Ф.Янь, фотографії якого орієнтовно датовані 1890 рр, П. Герович фотографував в кінці ХІХ століття, фотоархів Н.Репникова і Карла Мігурського датовані серединою. ХІХ ст., М.Є.Салтикова фотографував фортеці на початку. ХХ століття, Григорій Авакяна та П. Некореску – 1920-ті роки, фотоархів Корнієвського датований 1940-ми роками. Найбільший фотоархівів присвячено фортеці Аккерман – 107 негативів та фотографій панорам та окремих споруд. До архіву фотографій Кінбурна належать зображення внутрішнього двору фортеці, порту, цегляних бастіонів, які створені у 1855 році Жаном-Баптистом Дюран-Брагером. По цим фотографіям можемо реконструювати характер забудови фортеці та її планування.

1.2.3. Археологічні дослідження фортифікацій.

Перші історико-археологічні дослідження на території сучасного Півдня України провадило «Одесское общество любителей истории», яке було сформоване у ХІХ столітті для дослідження локальної історії та краєзнавчих нарисів. Найбільше опрацьовано документів та проведено пошукових археологічних виїздів, щоб локалізувати давньогрецькі колонії, сарматські поселення і поховання. На базі отриманих археологічних об'єктів

формувались та наповнювались музейні експозиції Одеси, Херсону та Миколаєва, також багато знахідок привласнили колекціонери та з часом вони зникали з наукової інтерпретації. Та навіть на базі оприлюднених знахідок у 1820 роках було сформовано тезу: Бессарабський та Буджацький краї багаті культурною спадщиною, цікаві для тогочасної науки (ОТЛІ, 1820-1830). Звіти Археологічних з'їздів. Від загального напрямку роботи «Сообщества» необхідно відокремити історика Апполона Скальковського, який у другій половині XIX століття проводив систематичні дослідження давніх поселень, на базі віднайдених документів описав історію виникнення та існування дунайського козацтва, його співпрацю з Османською імперією (Скальковський, 1841-1846).

Коротко згадуються фортифікаційні укріплення Бессарабії, описи скупі і малоінформативні, адже стан об'єктів зазначається «в руїні» або остаточно зруйновані.

Від 1989 року розпочинаються масштабні систематичні археологічні дослідження Північного Причорномор'я під керівництвом провідних дослідників і дослідниць Інституту археології НАН України (Біляєвої С.О., Сапожникова І.В., Добролюбського К.А., Красножона А.А.). Метою експедицій стає уточнення етапів розвитку історичних населених пунктів, датування залишків культурних шарів, обстеження матеріальних субстратів укріплень та поховань. На території фортеці Озю (м. Очаків, Миколаївська обл.), починаючи від 1989 року проводилися регулярні археологічні експедиції міжнародного та національного значення під керівництвом Світлани Біляєвої. Результат роботи — історично-топографічний план Очакова, укладений методом одномасштабного порівняння історичних планів міста та його сучасної топографії, Автор методу арх. Г.Яременко (Біляєва, 1996, с 40-42); узагальнення результатів аналізу залишків кераміки, що дало можливість обґрунтувати розташування попереднього поселення (Біляєва, 2010, р. 68); зібрано значний об'єм письмових джерел та документів османського періоду, на основі яких виведено етапи розбудови міста

Таблиця 1. 14. Зведений перелік археологічних досліджень на теренах фортифікацій півдня України

Географія досліджень	Назва фортеці	Дати проведення археологічних досліджень	Перелік публікацій за результатами археологічних досліджень	Основні результати роботи експедицій
Херсонська область	Казикермен		Золотоординський час (Игнат'єва, 2014), (Багро, 2015), (Ленченко, 2006),	
	Херсон		Новий час	
	Тягин	2017-2018 рік	Генузьський час Літовський час Татарський час (Біляєва, С.О., К.С. Гуленко, О.Є. Фіалко, М.М. Ієвлев, О.В. Грабовська, О.В. Манігда, О.В. Чубенко,, 2018)	Проведені натурні дослідження рельєфу та залишків, запропонована графічна реконструкція вигляду фортеці, встановлено періодизацію будівництва
Миколаївська область	Озю	1989 розвідка 1996 – 1999, 2003-2004, 2008-2009	(Біляєва, 2012), (Карашевич, без дати), Фіалко, Ленченко (Ленченко, 2006) (Finkel, С., Ostapchuk V., 2005)	Історика-топографічна схема населеного пункту, періодизація будівельних періодів, дослідження залишків фортифікаційних стін та зовнішнього муру Очакова
	Кінбурн	1980-1990ті 2009-2013	Античний час (Крижицкий, Буйських, Отрешко 1990) Давньоруський час (Майстренко, 2004) (Біляєва С., Карашевич І., Фіалко О., 2014)	
	Миколаїв			
Одеська Область	Хаджибей			
	Аджедер		(Аргатюк, С., Левчук, В., Сапожніков І., 2015)	
	Ак-керман	1999 -2000 розвідка 1999-2010	Античний час (Біляєва, 2012), (Красножон А.В., 2012) Золотоординський час (Кравченко 1986) Османський час (Біляєва, 2012), (Finkel, С., Ostapchuk V., 2005), (Красножон А.В., 2012), (Карашевич, 2014)	Періодизація існування населеного пункту, топографія та локалізація фортифікаційних споруд, аналіз будівельних матеріалів, комп'ютерна модель, ідентифікація назв та публікація архівних джерел
	Татар-Бунар		Сапожніков 2019	
	Ізмаїл		(Черой, 2001) (Гумашьян, 2000)	Охорона археологія Розчистка кварталу, огляд житлової споруди. Розчистка участку валу ХУІІІ ст., біля Хотинської брами виявлення опорної цегляно-бутової стіни з західної сторони валу, викон.терасами
	Кілія		(Паламарчук, 2008),	
Інші області України	Хотін		(Місько, Ю., Пивоваров С., 2012)	Дослідження кераміки

Очаків (Ersoy, Bilyayeva 1999, p. 264), обстеження ділянки стіни Старої фортеці та її конструкції (Finkel, Ostarчук 2005, p. 176, 179, P. 4). Фортеця Кінбурн обстежувалась з середини ХХ століття. У 1990-ті шукали доісторичні та античні поселення (Крижицкий, Буйських, Отрешко), були зібрані матеріали османського періоду та обстежена акваторія коси (В.В. Назаров). Систематичні археологічні дослідження проводились з 2009 по 2013 рік під керівництвом провідної фахівчині Світлани Біляєвої – Південна середньовічна експедиція. Результатом археології фортеці у 2012-2013 рр. стала точна локалізація укріплення, топографічний план ділянки з нанесеними абрисами захисних споруд та деяких будівель, виведені етапи спорудження фортеці (перший – золотординський, другий – діяльність порти, третій – у складі Російської імперії) (Біляєва С., Карашевич І., Фіалко О., 2014). У 1999 році розпочинається цілеспрямоване археологічне дослідження фортеці Аккерман у м. Білгород-Дністровському Одеської області. Результати Міжнародної українсько-турецької експедиції ІА НАНУ були ключовими для пропозиції внести комплекс споруд фортеці Аккерман та античного міста Тіра до переліку пам'яток ЮНЕСКО. Метою експедиції було вивчення будівельно-просторового комплексу фортеці, її хронологічної періодизації. Відбулася низка експедицій, щоб створити комп'ютерну модель комплексу фортеці, яка значно спростила порівняння та ідентифікацію архітектурних елементів (Карашевич, 2014), локалізовано та ідентифіковано османські назви башт фортеці за архівними матеріалами (Finkel, С.,Ostarчук V., 2005); проведено збір та аналіз будівельних матеріалів.

1.3. Огляд нормативно-правової бази збереження фортець.

Нормативно-правову базу дослідження складають закони, пояснення до них та нормативні акти, які регулюють містобудівну та архітектурну діяльність. Закон України про охорону культурної спадщини (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, №39, ст.333), ДБН Б.2.2-3:2012 «Склад та зміст історико-архітектурного опорного плану населеного пункту», ДБН Б.2.2.-2-2008 «Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та

затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування», Постанова від 26 липня 2001 р. №878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України» тощо.

Згідно «Списку історичних населених місць України» оприлюдненому у Постанові Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 року №878, на Півдні України зафіксовано 23 історичних міста та містечка, що становить 17% від загальної кількості визначених місць (403 визначене місце). Найбільша щільність розташування визначених місць є у західній та центральній частині України, в той самий час як північна та східна частина покриті незначною кількістю позначок. Це обумовлено потужним містобудівним рухом у добу Речі-Посполитої, її політикою укріплення території та постійним напруженням кордонів, глибиною вивченості даного регіону та своєчасності підготовки матеріалів до внесення населених пунктів до переліку Постанови. Серед визначених населених пунктів Південної частини України (у Одеській, Миколаївській та Херсонських областях) містяться два найстаріших міста (Білгород-Дністровський (датований IV ст.до н.е.) та Кілія (VII ст..до н.е)), 5 старовинних (м. Очаків (XV ст..), м. Балта (перш. пол.XVI ст..), м. Ізмаїл (кін. XVI ст..), м. Рені (датоване 1548 рік), м. Берислав (XVI ст..)) та 16 міст нового часу (м. Миколаїв (1788), м. Вознесенськ (кін.XVIII ст), м. Первомайськ (1743 р.), м. Одеса (1794), м. Ананьїв (1750-ті), м. Болград (1821), смт. Велика Михайлівка (кін.XVIII ст), м. Вилкове (1708), м. Кодима (1754), смт. Овідіюполь (1795), м. Херсон (1778), м. Генічеськ (1784), м. Каховка (1781), м. Нова Каховка (1950), м. Скадовськ (1894), м. Цюрупинськ (1711).

Зараз розроблено історико-архітектурні опорні плани для населених міст обраної території дослідження, які перебувають у переліку Постанови: м. Одеса (ІАОП затверджено у 1998, але від 2016 року переглядають зон охорони та регламентів використання), м. Херсон, м. Ізмаїл (розроблена науково-проектна документація, прийнято тільки Генеральний План

Таблиця 1. 15. Історичні міста України. Об'єкти дисертаційного дослідження.

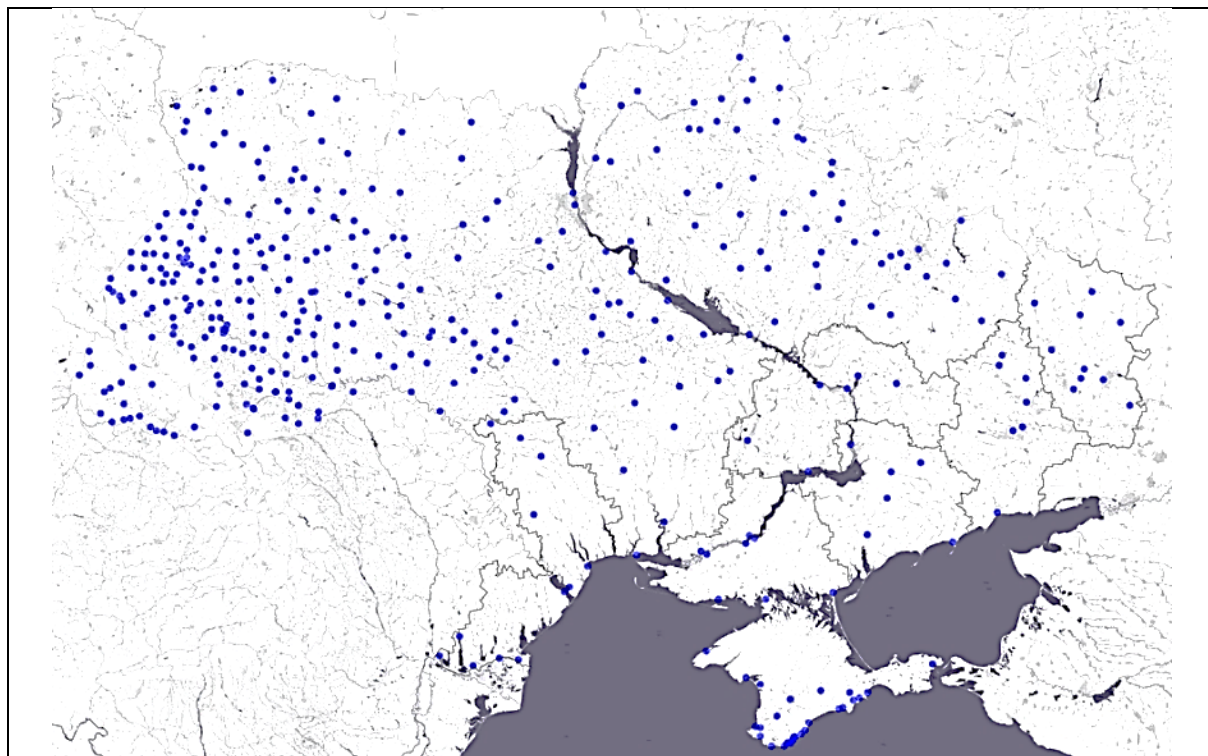

Рис.1. 61 Схема позначок історичних мість України згідно Постанови Кабінету Міністрів від 26 липня 2001 №878 (опрацьовано автором)

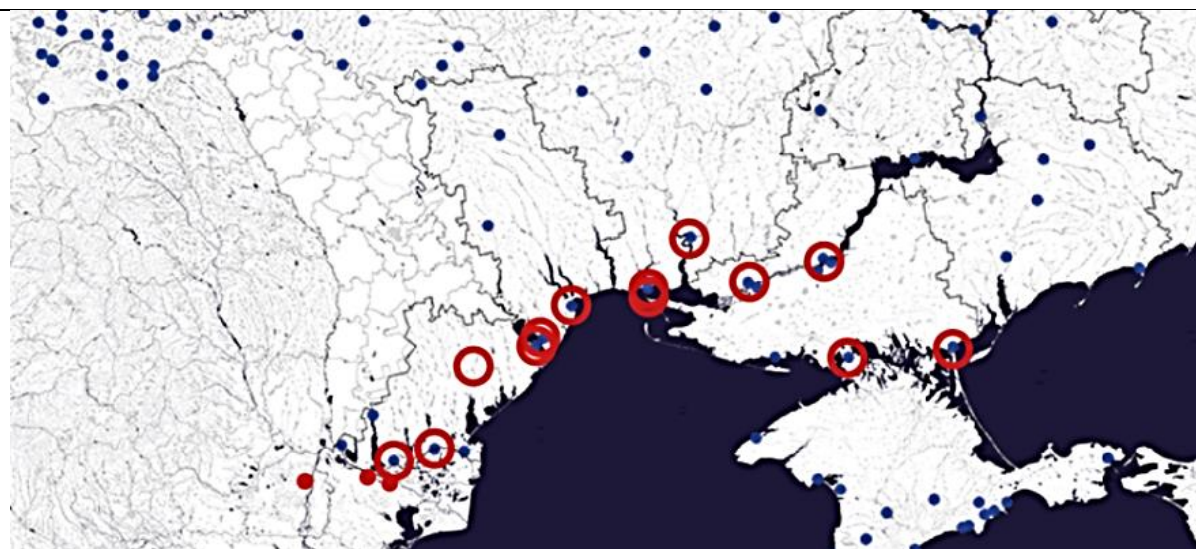

Рис.1. 62 Фрагмент схеми Рис.1.3. з визначенням території дослідження(опрацьовано автором)

- Історичні населені місьця.
- Міста проведення дослідження.
- Супутні місьця проведення дослідження

розвитку), м. Білгород-Дністровський. У м. Кілія та смт. Овідіополь наукова документація проходить перші етапи погодження в Міністерстві культури. І інших населених пунктах від 2018 року виявлено масовий запит на розроблення містобудівної документації, оминаючи утвердження ІАОП та формування комплексних охоронних зон. Виходячи з положення адміністративного регулювання, місцеві адміністрації ухвалюють особисте рішення, порушують закон, , що призводить до втрат пам'яток культури. Генеральні плани міст, перспективні плани розвитку населених пунктів, зонування території – похідні містобудівні документи, які не обґрунтовують розташування та межі охорони історичних ландшафтів та комплексів, припускають забудову, реорганізацію та ведення господарської діяльності на території локальних пам'яток культури та історії.

Підстава для розроблення ІАОП — встановлення охоронних зон пам'яток архітектури та містобудування. Об'єктами охорони, які були внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за критеріями національного та локального значення, можуть бути окремі споруди, витвори мистецтва та містобудівні утворення. До пам'яток архітектури належать окремі будинки, споруди, комплекси споруд або ансамблі об'ємно-просторової організації; пам'ятки містобудування відображають історичні принципи планування й забудови міст, інших населених пунктів, загальну планувальну структуру середовища.

1.4. Реставраційні роботи на теренах фортець Півдня України.

Реставраційно-ремонтні роботи на території фортець Півдня України проводили на другому, третьому та четвертому етапах дослідження фортець. Фортеця Аккерман є показовою, адже її просторова цілісність та збереженість, історико-політичне значення слугує основним аргументом виконання проєктних робіт. Під час румунської окупації Буджака (1918-1940) на території фортеці Аккерман проводять перші системні реставраційно-ремонтні роботи. Відновлено частину оборонних стін, укріплену ділянку зруйнованої північної башти цитаделі, проведено пошукові зондажі на

території фортифікаційних дворів. В той самий час створено низку обмірних планів та креслень фортеці, масштабна фотофіксація стану терену П. Некореску. Реставрационные работы по Белгород-Днестровской крепости. 1932 г У 1989-1991 рр. Український спеціальний науково-реставраційний інститут «Укрпроектреставрація», під проводом арх. Ф.В.Отченашко та І.О. Іваненко, розробив проєктну документацію ремонтно-реставраційних та протиаварійних робіт Там містилися заходи зі зміцнення північної стіни та лінії фоссибреї. (Шевченко, О.Ю., Іваненко І.А., 1991)

2004 року в фортеці Аккерман за результатами археологічних досліджень була запропонована модель Аккерманської лазні. Проведено водовідведення, збудовано захисні стіни (автор проєкту док. С. Тончоку), пасивна консервація залишків лазні та розроблено проєкт консервації об'єкту (автор чл.-кор. Академії Архітектури Ю.Г. Лосницький), за технологією GPS Trimble 3M Total station та Trimble R3 DGPS створено комп'ютерну модель фортеці. Працівники НУ «Львівська політехніка» брали участь в аналізі матеріалів склепінь та геології (Біляєва, 2010, стр. 70).

ВИСНОВКИ ПО РОЗДІЛУ I

1. Встановлено, що сучасній архітектурній науці бракує комплексного дослідження фортець Півдня України, мало даних про архітектурно-планувальні риси, періоди розбудови фортифікацій та особливості формування укріплених територій. Також у публікаціях українських авторів та авторок немає пропозиції архітектурної реставрації втрачених фортець Півдня України, засобів відновлення та консервації наявних об'єктів фортифікації, відсутні програми реновації та реорганізації історичних ландшафтів довкола фортець. Закордонні дослідження розглядають фортеці Півдня України у загальноєвропейському значенні і стверджують, що Ізмаїл, Кілія, Хаджибей, Кінбурн, Очаків, Херсон вплинули на історію та політику всіх держав басейну Чорного моря.

2. Підтвердилася гіпотеза авторки, що інтерес до вивчення оборонних споруд є частковим рудиментом початку науки у південних регіонах України. Невивченість, фрагментарність знань, орієнтація на попередні висновки та відсутність гнучкої, інколи, новаторської думки пов'язана зі взоруванням на імперську академію наук, правонаступницею якої є Радянська Академія Наук. Географічна та соціальна відірваність регіону від осередків зародження української державності, як наслідок переважають радянсько-російські дослідження, місцеві школи не розвинулися.

3. Авторка виокремила чотири основні часово-державні періоди, які вміщують етапи становлення наукової думки у обраному регіоні. Перший етап — середина XVIII – початок XX століття – йому властивий глибокий аналіз наявних оригіналів першоджерел та проімперську орієнтацію частини дослідників/ць. Другий етап — праці ВУАН (1918-1934) – систематичні археологічні розкопки теренів фортифікацій, введення в обіг наукового датування та архітектурного опису фортець Півдня України, проведення перших реставраційних робіт. Третій етап — дослідження та реставрація фортифікацій у добу УССР – розділення дослідників за національними та політичними поглядами, формування окремої течії українських науковців/ць,

які відокремлюють та обґрунтовують складність етно-культурного розвитку регіону; розробляються важливі нормативні та законодавчі документи, історико-архітектурні дослідження систематизують дані про розвиток фортифікаційних споруд, надають їм статус пам'ятки. Четвертий етап — від 1991 до сьогодні — кристалізація історико-архітектурних досліджень, формування переліку історичних міст України та впровадження методичних заходів відновлення та реставрації фортифікаційних об'єктів, проведення міжнародних міждисциплінарних досліджень. Виявлені етапи демонструють перехід від моноісторичного трактування історії Півдня (зокрема заснування населених пунктів та розбудова фортифікацій) до системного аналізу міжнародного значення. Так українська наука стає відкритою до нових гіпотез та методів дослідження, отримує можливість залучення іноземного досвіду.

4. Систематизація картографічних джерел та топонімів сформувала попередній перелік об'єктів дослідження (десять фортець та комплексів): Кілія, Ізмаїл, Татар-Бунар, Аджидер, Аккерман, Єні-Дунья – Хаджибей, комплекс фортець Очаків – Кінбурн – Хасан Паша, Херсон – Миколаїв, Казікермен, Перекоп. Архівні джерела, узагальнені у табличній формі, виокремили п'ять фортець для дослідження: Кілія, Ізмаїл, Аджидер, комплекс фортець Очаків – Кінбурн – Хасан Паша, Херсон.

5. Порівняння нормативних документів та прийнятих історико-архітектурних опорних планів населених пунктів (Кілія, Ізмаїл, Одеса, Херсон) виявило незбіг у тлумаченні охоронного статусу пам'яток фортифікаційного мистецтва, брак методичних та рекомендаційних заходів щодо відтворення втрачених об'єктів.

ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ I

Таблица 1. 4. Зведений перелік (продовження. Початок на ст..)

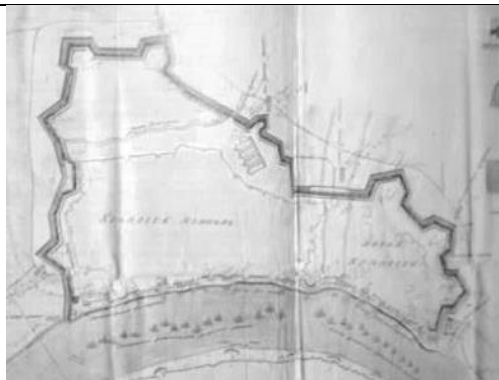

Рис.1. 63. «План атаки
Измаильской крепости 11
декабря 1790 год». Джерело:
РДВІА Ф.349. Оп.13 Д.1070

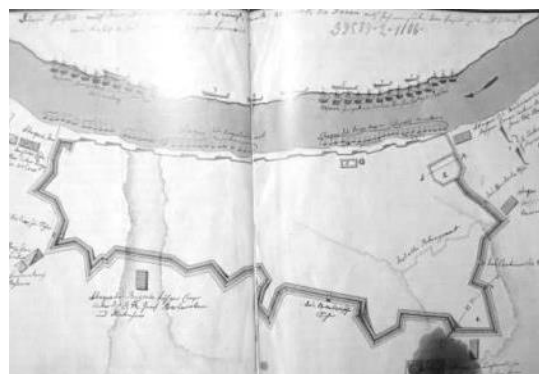

Рис.1. 64. «Plan von Ismail...13 dezember
1790». Джерело: РДВІА Ф.846. Оп.16
Д.2605

Рис.1. 65. «План города
Измаила, укрепленного
ретраншементом». Джерело:
РДВІА Ф.349. Оп.13 Д.1073

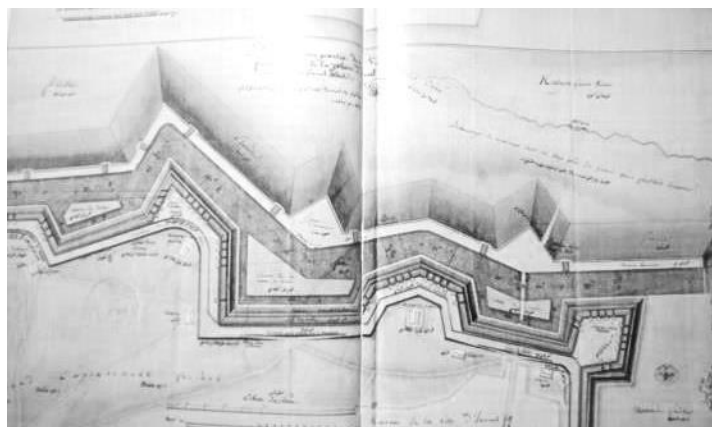

Рис.1. 66. «Profil du Rempart d'Ismail avec un
projet...». Джерело : РДВІА Ф.465. Оп.1
Д.30

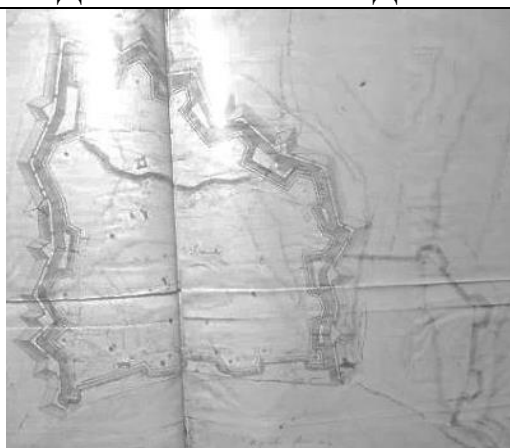

Рис.1. 67. План Ізмаїла (автор
Ф.Кауффер). Джерело: РДВІА
Ф.418. Оп.1 Д.698 Ф.418. Оп.1
Д.701

Рис.1. 68. «План крепости
Измаил...». Джерело : РДВІА Ф.846. Оп.16
Д.3000

Таблиця 1. 4. Зведений перелік (закінчення)

Рис.1. 69. «План Измаильской крепости...». Джерело: РДВІА Ф.846. Оп.16 Д.3047

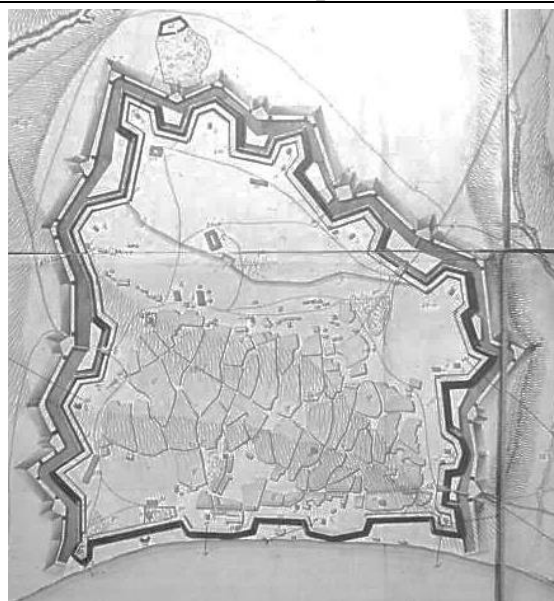

Рис.1. 70. «План Измаильской крепости с трехверстной ситуацией...». Джерело : РДВІА Ф.349. Оп.13 Д.1079

Рис.1. 71. «План Ізмаїльської фортеці, 1854 года». Джерело: РДВІА Ф.846. Оп.16 Д.6018

Таблиця 1. 5. Графічні джерела фортеці Ізмаїл (продовження. Початок на стр).

Рис.1. 72. Одна з гравюр по акварелі М.М.Іванова "Штурм Ізмаїла"

Рис.1. 73. Оригінал акварелі М.М.Іванова "Штурм Ізмаїла"
(Джерело: (Тютюнджи, М., Крastoжен А., 2019)).

Таблиця 1. 5. Графічні джерела фортеці Ізмаїл. (продовження)

Рис.1. 74. Гравюра за мотивом М.М,Іванова "Штурм Ізмаїла"

Рис.1. 75. "Вид Ізмаїла і м.Тучкова зі сторони Дунаю", автор малюнку Свиньин П.П., автор гравюри Галактіонов С.Ф. (Джерело: gosarchiv.ru)

Таблиця 1. 5. Графічні джерела фортеці Ізмаїл (продовження).

Рис.1. 76. Помилкова назва "Захват Ізмаїлу", скляний негатив, автор Балусєв І.І.

Рис.1. 77. Деокративна шкатулка, середина ХІХ ст.

Рис.1. 78. Оригінал гравюри «Взяття Очакова військами графа Потьомкіна » (Джерело: Російський державний історичний музей)

Таблиця 1. 5. Графічні джерела фортеці Ізмаїл (закінчення)

Рис.1. 79. Листівка "Ізмаїл. Успенський та Миколаївський монастир у фортеці" 1910-ті рр. (Джерело: Державний музей історії Санкт-Петербурга).

Рис.1. 80. Листівка "Ізмаїл. Загальний вид фортеці" 1910-ті рр. (Джерело: Державний музей історії Санкт-Петербурга).

Таблиця 1. 6. (продовження. . Початок на стр).

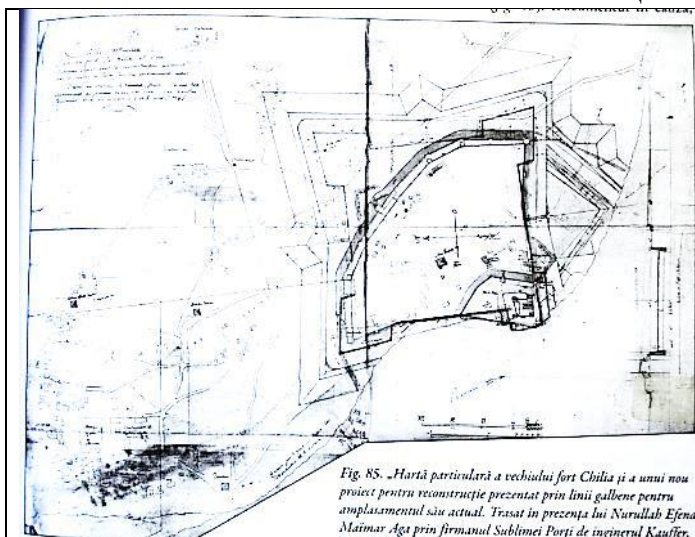

Fig. 85. Hartă particulară a vechiului fort Chilia și a unui nou proiect pentru reconstrucție prezentat prin linii galbene pentru amplasamentul său actual. Trasat în prezența lui Nurullah Efendi Matimar Aga prin firmanul Sublimei Poști de inginerul Kaufffer, ridicat la fița locului la 9 și 8 octombrie 1794* (AMIRM)

Рис.1. 81. План фортеці Кілія інженера Кауффера, 1794 року. Джерело: РДВІА Ф.846 інв.16 справа 22022

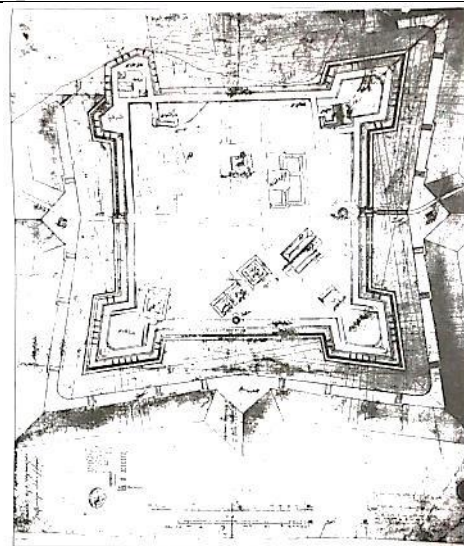

Рис.1. 82. План бастионної фортеці Кілія інженера Кауффера. Джерело: РДВІА Ф.846 інв.16 справа 22022

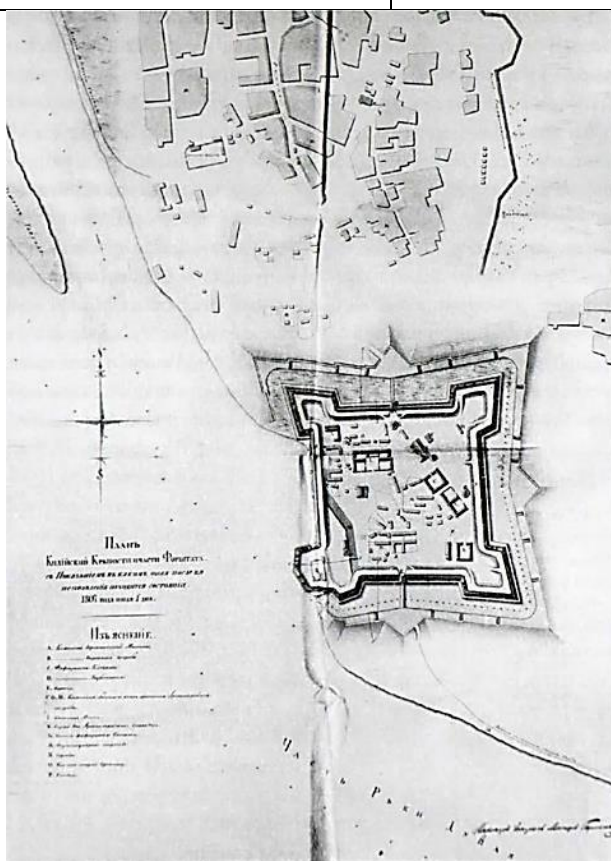

Рис.1. 83. План Киліської фортеці і частини форштата. Джерело: РДВІА Ф.349 інв.17 справа 2295

Таблиця 1.6. (закінчення).

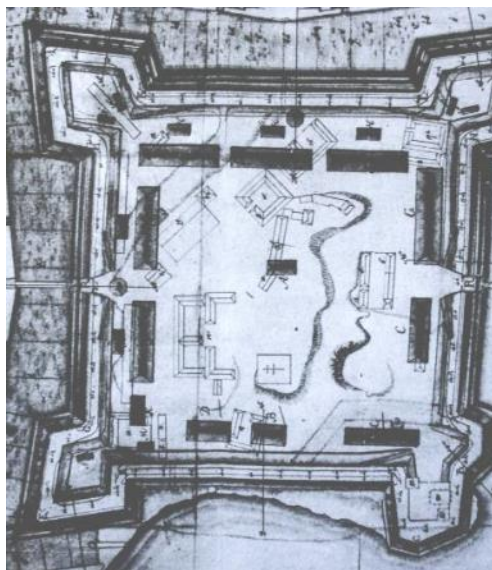

Рис.1. 84. План укріплення Кілійської фортеці за проектом інженера генерал-майора Фоєрстера. Джерело: РДВІА. – Ф.349. – Оп.17. – Д. 2305; 2309; 2310.

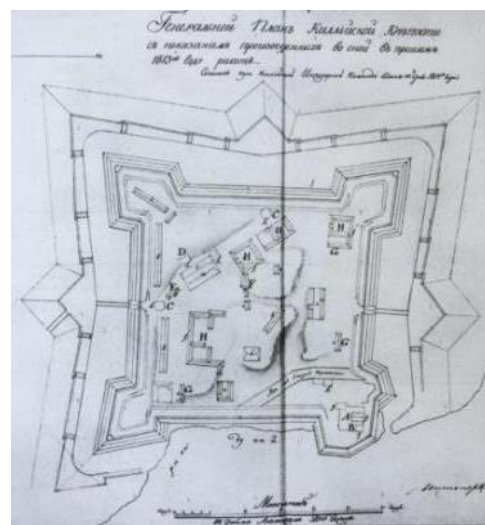

Рис.1. 85. План фортеці у 1813 році. Джерело: РДВІА. – Ф.349. – Оп.17. – Д.2305

Рис.1. 86. «Генеральний план Кілійської фортеці ...». Джерело: РДВІА. – Ф.349. – Оп.17. – Д. 2312.

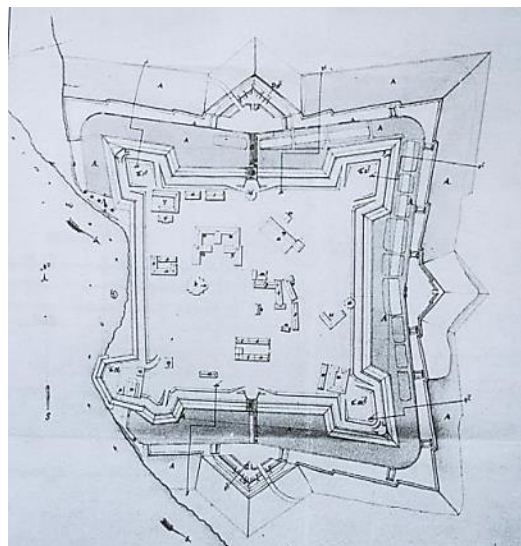

Рис.1. 87. План Кілійської фортеці, 1825 рік. Джерело: РДВІА Ф.349 інв.17 справа 2312

Таблиця 1. 7. Іконографічні джерела. Фортеця Кілія.(закінчення. Початок на стр.

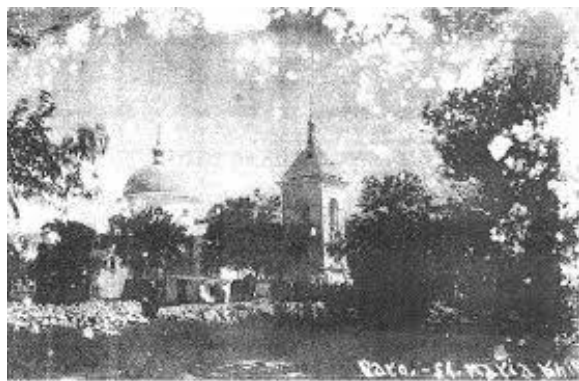

Рис.1. 88. Фотографія кінця XIX ст
http://zarya.pp.net.ua/_bl/8/10508.jpg

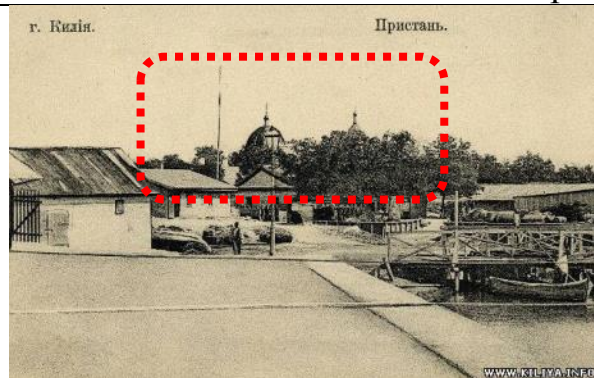

Рис.1. 89. Листівка кінця XIXст
 Джерело
http://www.kiliya.info/_fr/0/4259246.jpg

Рис.1. 90. Фотографія початку XX ст. Ймовірно зроблено на руїні середньовічної брами. 1 – дзвіниця; 2-

Таблиця 1. 9. Іконографічні джерела фортеці Аджидер. (продовження.
Початок на стр.)

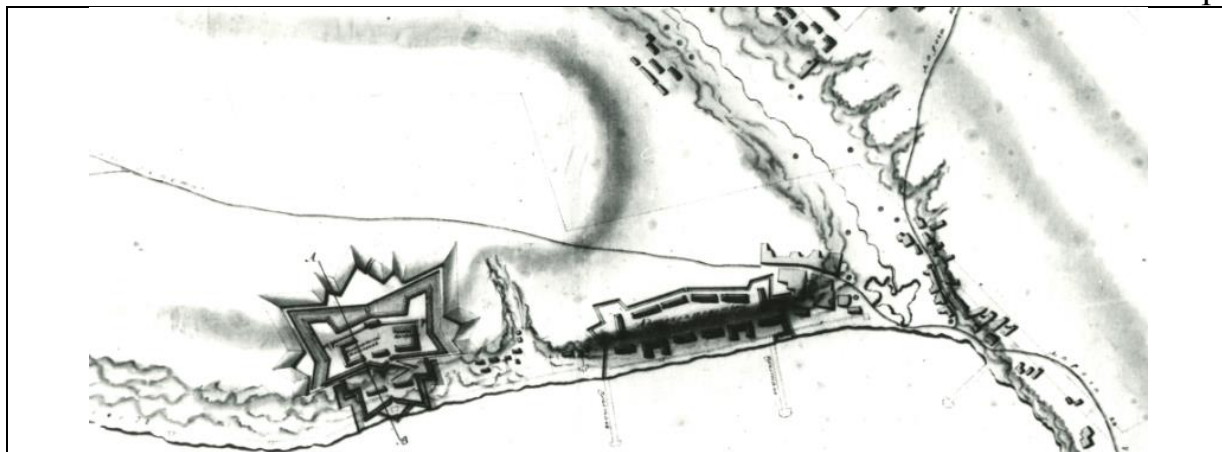

Рис.1. 91. «План форта Гаджидера», 1794 рік.
Джерело: ДНАББ ім.Заболотного №265377,

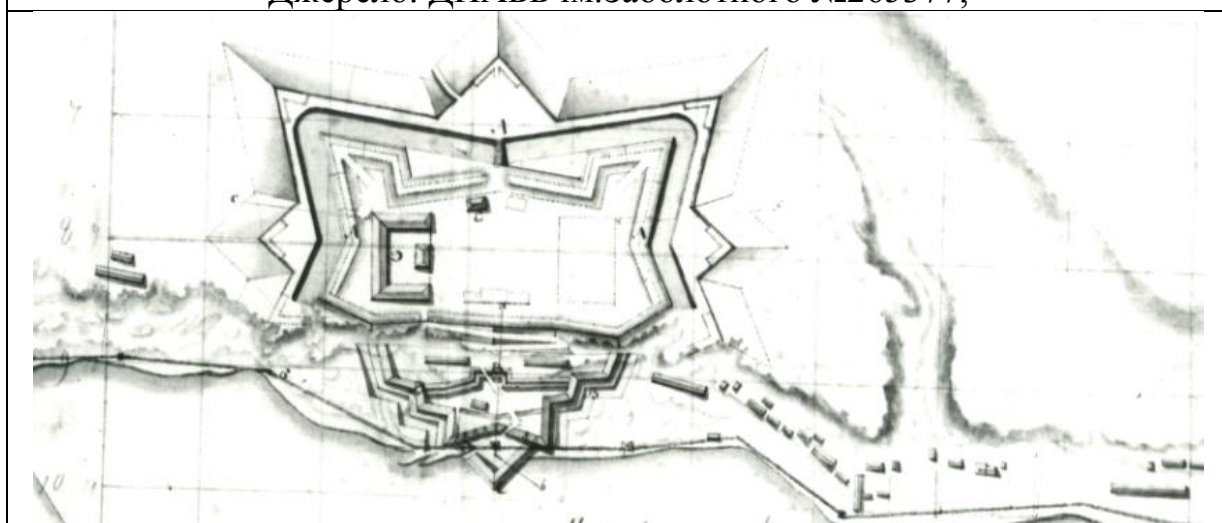

Рис.1. 92. «План Гаджидерських укріплень», 1793-1794 року
Джерело: ДНАББ ім.Заболотного №265377

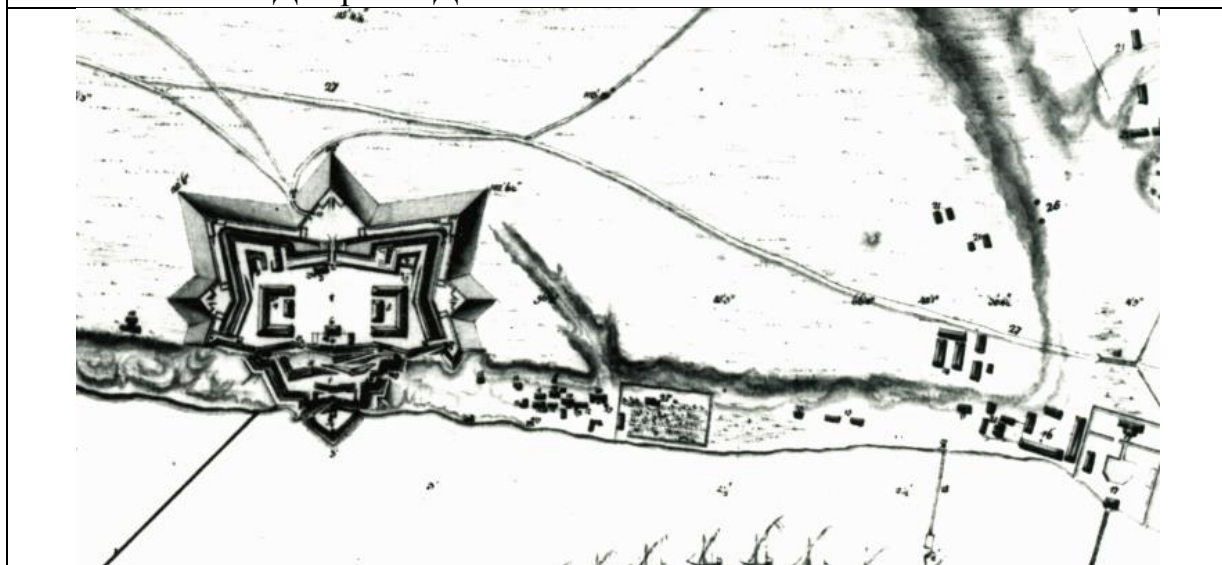

Рис.1. 93. «Генеральний план Овідіопольської фортеці...»
Джерело: ДНАББ ім.Заболотного №265379).

Таблиця 1. 9 (закінчення).

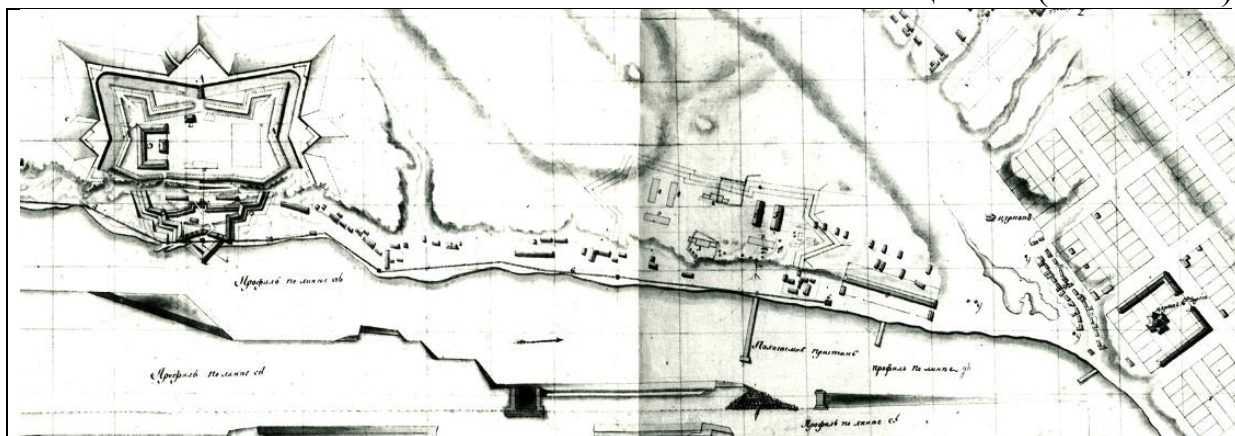

Рис.1. 94. Планування міста та фортеці Овідіополь у 1793-1794 роках.
Джерело: ДНАББ ім.Заболотного №265377.

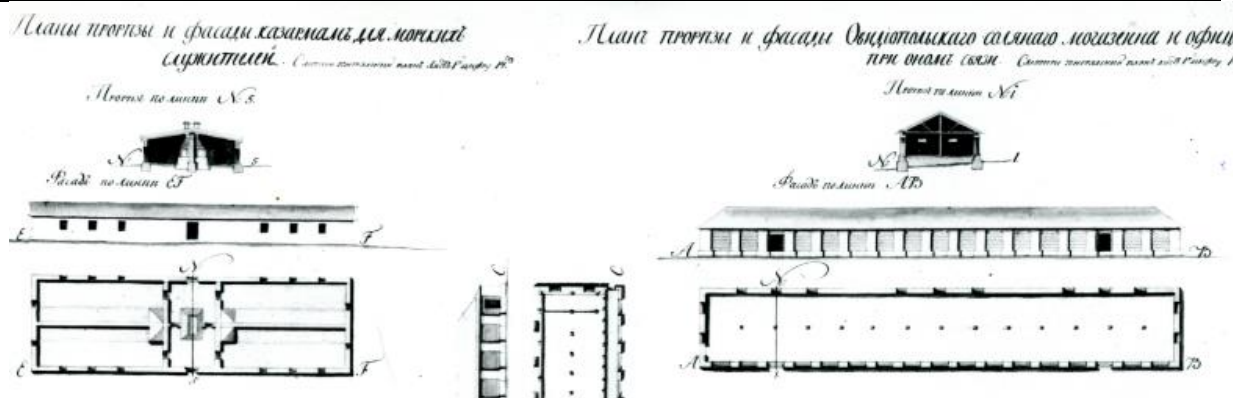

Рис.1. 95. Плани, профілі, фасади казарм Овідіопольської фортеці.
Джерело: ДНАББ ім.Заболотного №265377.

Рис.1. 96. План крепости Овидіополя... (авт. Ф. де-Воллан) 1797 року
(ДАОО Ф. 14, оп. 1, спр. 1274)

Таблиця 1. 10. Іконографічні джерела фортеці Хаджибей (продовження.
Початок на стр.).

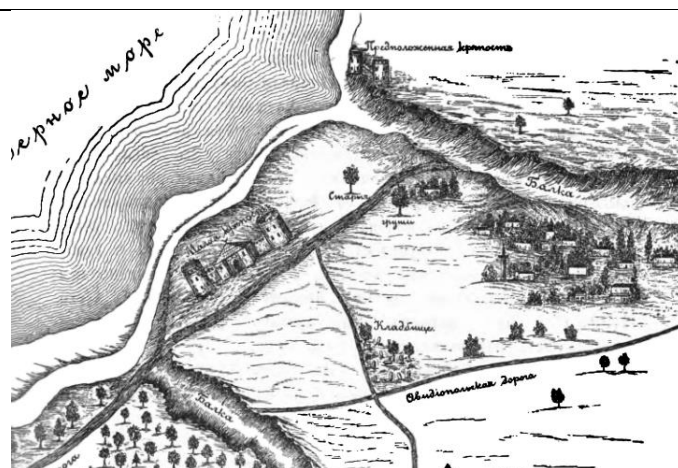

Рис.1. 97. Ілюстрація з монографії "Століття Одеси" (Джерело: Федоров, 1894, стр. 13)

Рис.1. 98. Фрагмент "Плану міста та фортеці..." (Джерело:

Рис.1. 99. Фрагмент "Генеральний план...», 1803 рік (Джерело:
(Скальковський, 1837))

Таблиця 1. 10. (продовження).

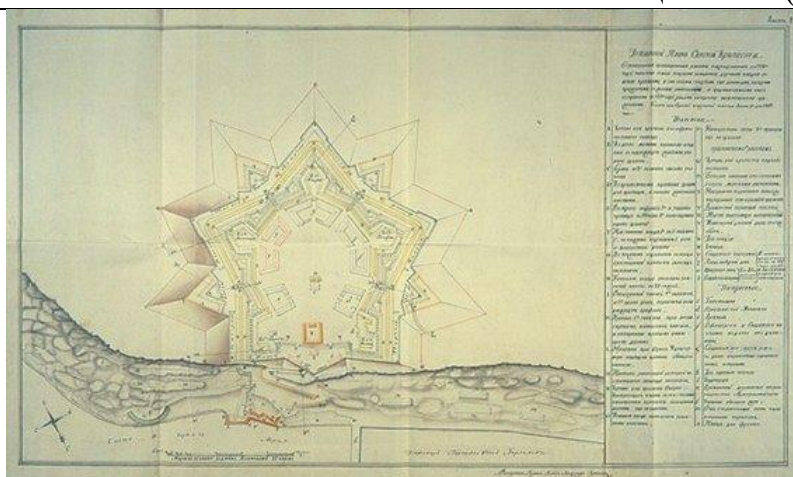

Рис.1. 100. План фортеці, авт. П.Харламов. Джерело: (Губарь, 2015)

Рис.1. 101. Фрагмент "Плану міста Одеси 1828 року" ав. Ф.Фраполлі (Джерело: МОМП Фонд 15 № 1658)

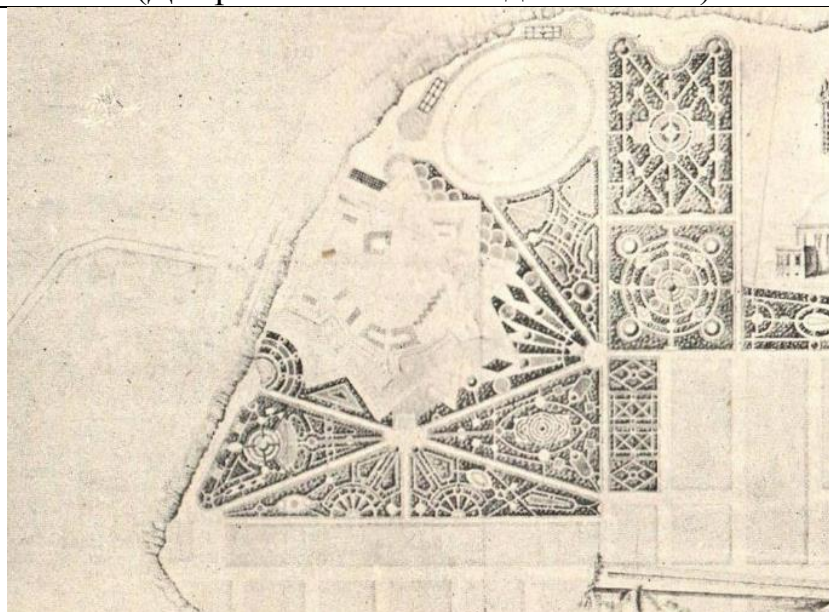
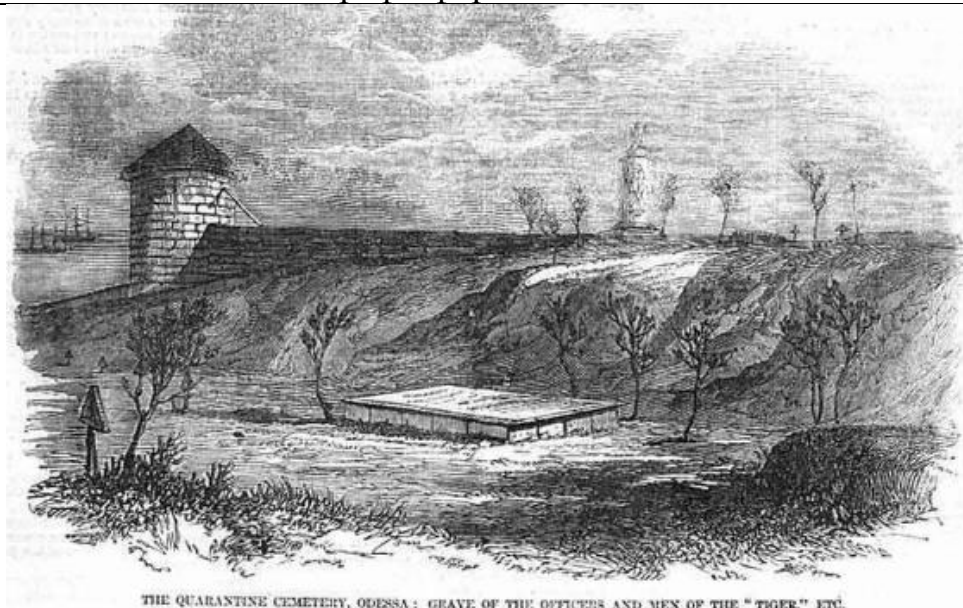

Рис.1. 102. План міського парку, ав. Ф.Бюффо. (Джерело: (Губарь, 2015))

Літографії фортеці Хаджибей

THE QUARANTINE CEMETERY, ODESSA : GRAVE OF THE OFFICERS AND MEN OF THE "TOER," ETC.

Рис.1. 103. Французьке поховання біля фортеці Хаджибей. Джерело:the Illustrated London News

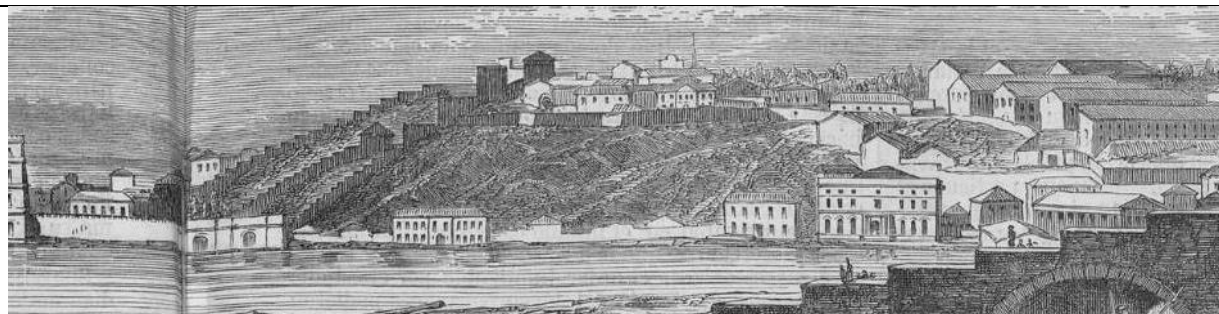

Рис.1. 104 Панорама порту та міста. Джерело:the Illustrated London News

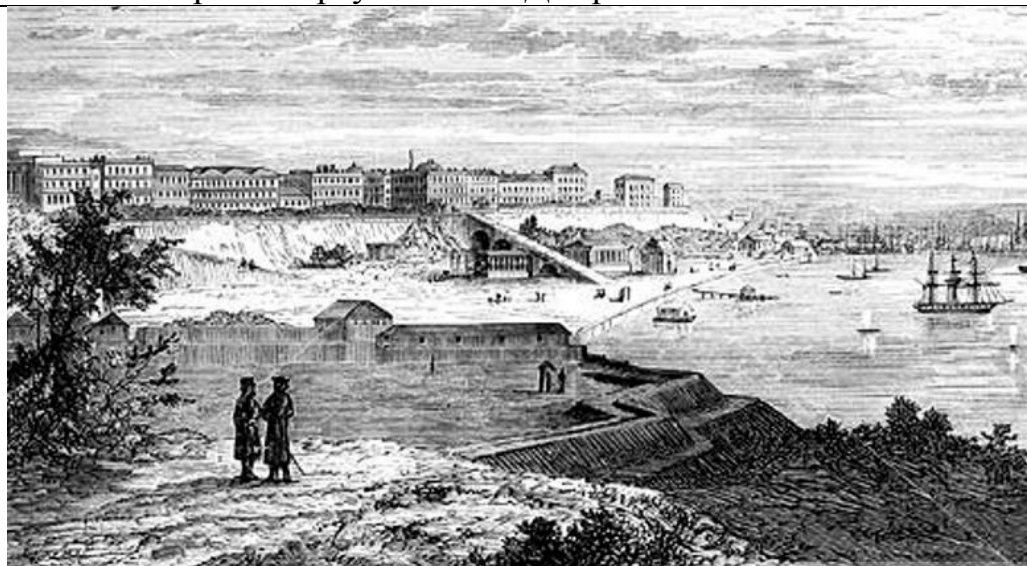

Рис.1. 105ю Фрагмент літографії, зображення внутрішнього двору фортеці. Джерело: the Illustrated London News

Листівки

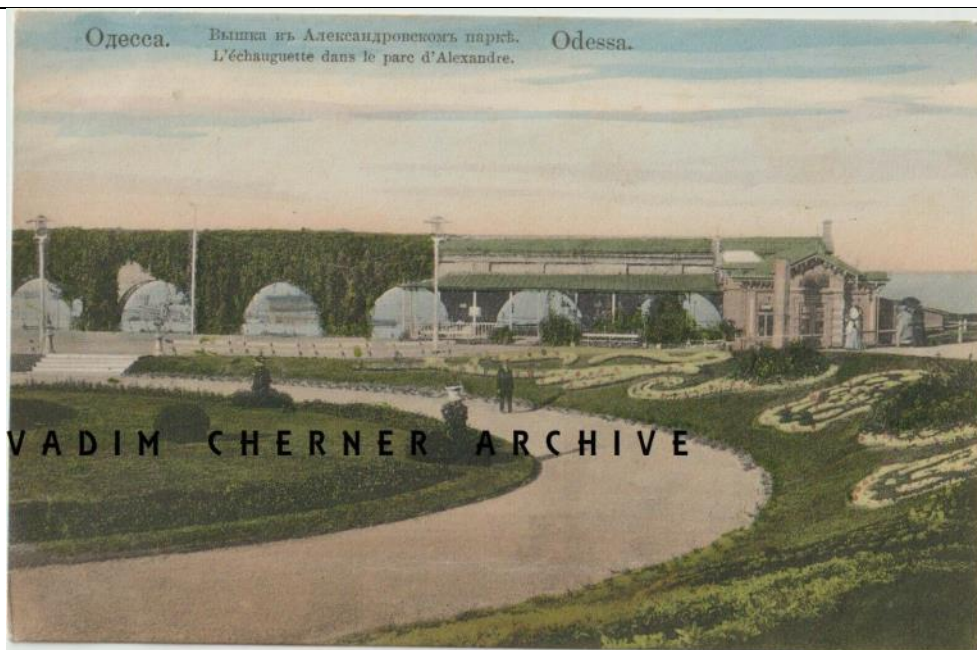

Рис.1. 106б Внутрішній двір фортеці. Міський парк, початок ХХ ст.
(Джерело: приватна колекція)

Фотографії

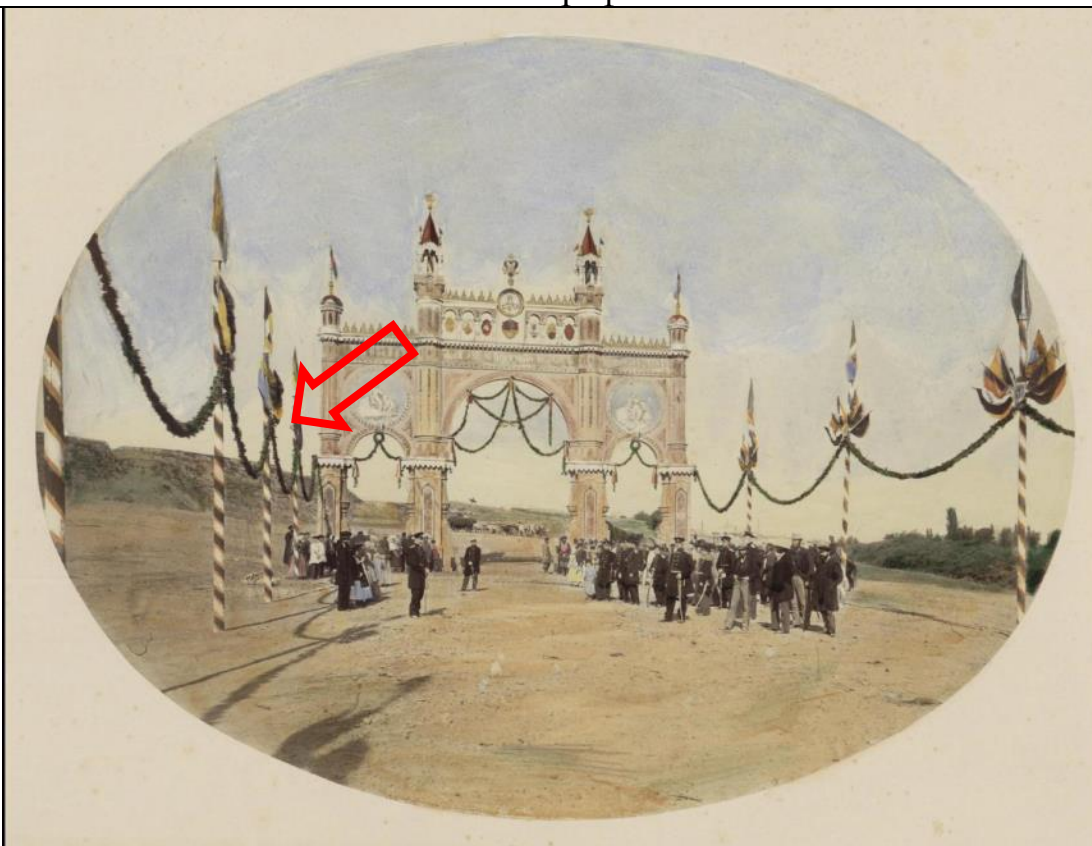

Рис.1. 107. Кольорова фотографія Арки Ланжерона. 1910-ті рр. На задньому плані земляні бастіони фортеці.

Таблиця 1.12. Іконографічні джерела фортеці Очаків.

Рис.1. 108. Фрагмент план-карта «Міста Кінбурн навпроти Очакова...» 1736 року (Джерело: DigAM: HstAM Karten WHK 20/8)

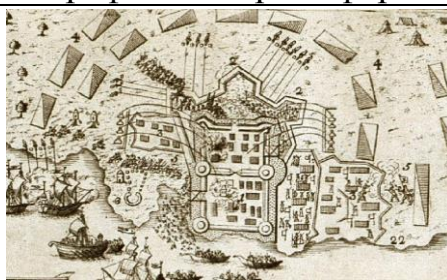

Рис.1. 109. «Атака Очакова...»
(Джерело:

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530778984.r=ochakow?rk=128756;0>)

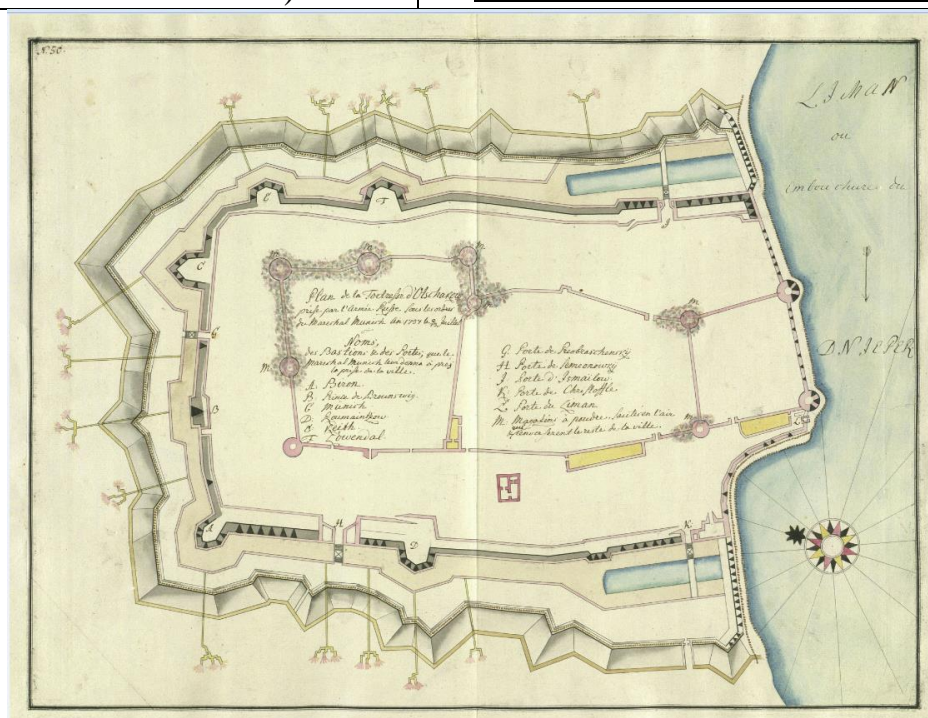

Рис.1. 110. «План фортеці Очаків...»
(Джерело: <https://militarymaps.rct.uk>)

Рис.1. 111. «План міста Очаків...»
(Джерело: <https://militarymaps.rct.uk>)

Таблиця 1.12. (продовження)

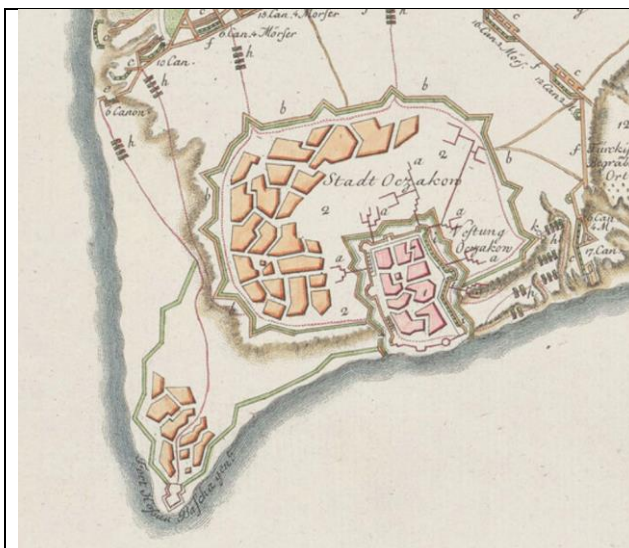

Рис.1. 112. Фрагмент мапи «Захоплення...». (Джерело: <https://militarymaps.rct.uk/russo-turkish-wars/siege-of-ochakov-1788-plan-du-siege-de-la-forteresse-doczakow>)

Рис.1. 113. Фрагмент «Палну захоплення...», 1788 рік. (Джерело <https://militarymaps.rct.uk/russo-turkish-wars/siege-of-ochakov-1788-plan-du-siege-de-la-forteresse-doczakow>)

Рис.1. 114. План міста Очаків 1798 рік. Джерело: (Шукин, В. В., А. Н. Павлюк, 2016)

Таблиця 1.12. Іконографічні джерела фортеці Очаків (продовження).

Рис.1. 115. Панорама фортеці Кінбурн, 1787 рік. (Джерело: RCINs 734105.a-o.)

Рис.1. 116. Фрагмент літографії облоги Очакова у 1788 році

Рис.1. 117. Фрагмент Prospect von Oczakow und Kinburn 1787 (RCINs 734105.a-o.)

Таблиця 1.12. Іконографічні джерела фортеці Очаків (продовження).

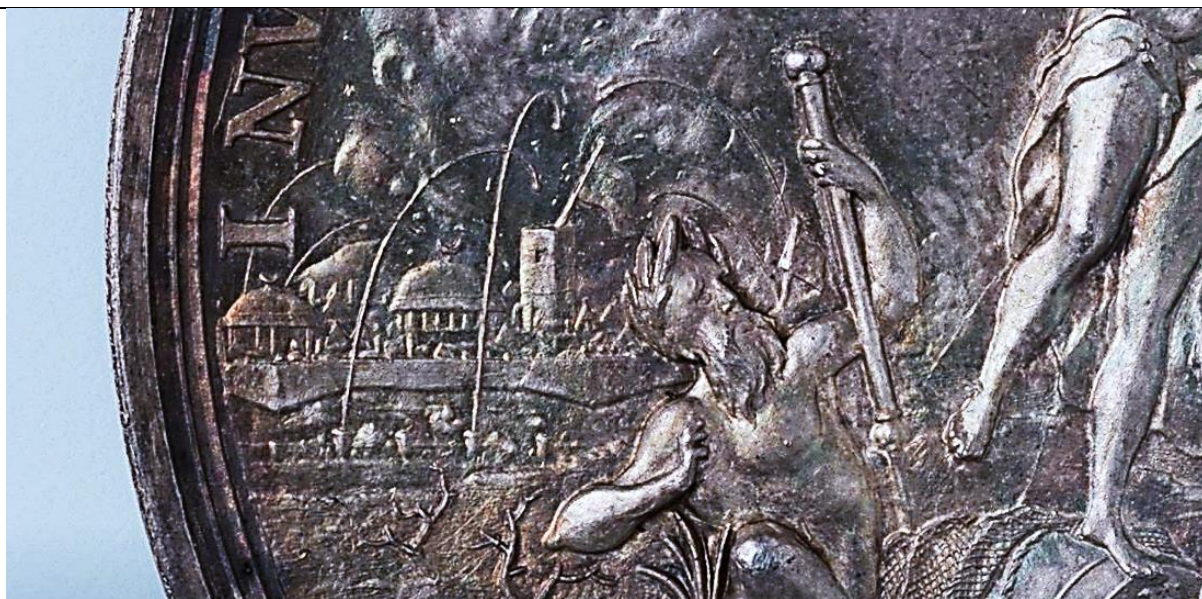

Рис. 1. 118 Фрагмент медалі за штурм Очакова, 1788.

(Джерело:

<https://www.rijksmuseum.nl/en/search/objects?q=ochakov&p=1&ps=12&st=Objects&ii=0#/NG-VG-1>).

Рис. 1. 119. Літографія «Вид імперського війська проти Отоманської порти» (1790). (Джерело: www.alamy.com)

Фортеця Очаків

Рис.1. 120. Фрагмент гравюри-проспекту Краткое описание города Очакова, середины XVIII ст. (Джерело: www.alamy.com)

Рис.1. 121. Фрагмент плану «Захвату фортеці Очаків...». (Джерело : <https://militarymaps.rct.uk/russo-turkish-wars/ochakov-1737-plan-der-vestung-otzakoff-wie-solche-nach-der>).

Рис.1. 122. Фрагмент літографії середини XVIII ст. (Джерело: www.alamy.com)

Рис.1. 123. Фрагмент мапи «Течії Дуная...», 1737 рік (Джерело: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530934440/>).

Таблиця 1. 13. Іконографічні джерела фортеці Кінбурн.

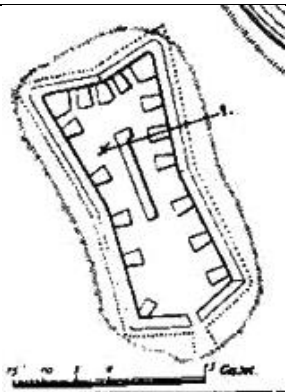

Рис.1. 124. Реконструкція вигляду форту Кінбурн у 1680 році.

Рис.1. 125. Креслення виконано на основі рукописного плану 1775 року. Джерело: МС ОФ 3441/31 (Дружинина, 1955, р. 321)

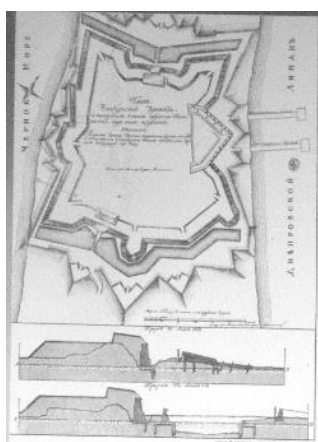

Рис.1. 126. План фортеці Кінбурн у 1784 році (Джерело: МОМП – Д.36 – Л.3)

Рис.1. 127. Фрагмент. "План Очаковської и Кинбурнской крепостей с показанием десанта сделанного турками" Джерело:.. (Біляєва С., Карашевич І., Фіалко О., 2014)

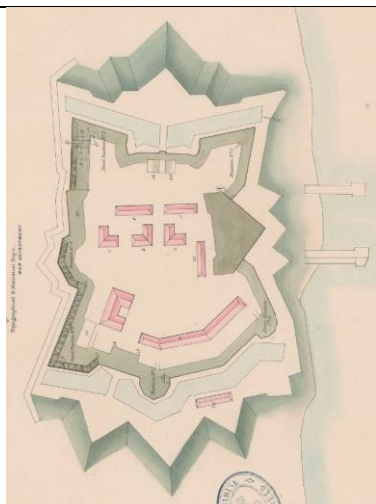

Рис.1. 128. План фортеці Кінбурн у 1822 році. Джерело: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53147572t/f1.item.r=kinburn.zoom>

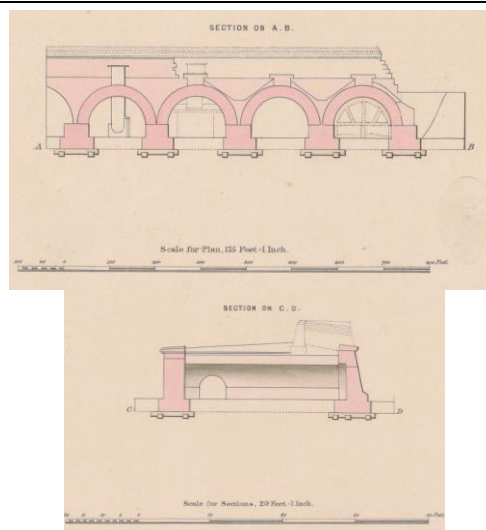

Рис.1. 129. План і перетин, 1822. Рік Джерело: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53147572t/f1.item.r=kinburn.zoom>

Таблиця 1. 14. Іконографічні джерела. Фортеця Кінбурн.

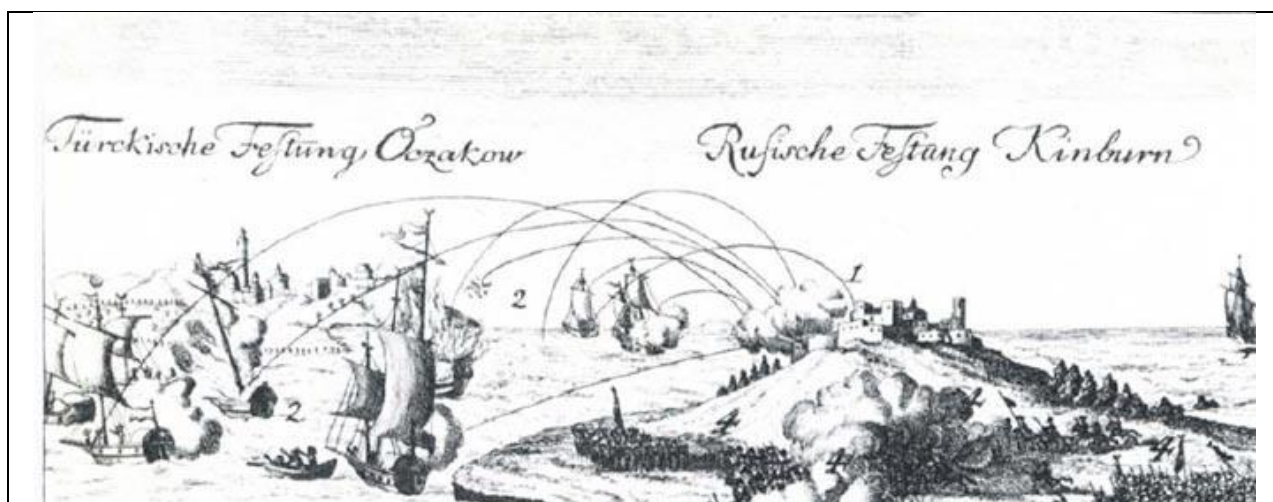
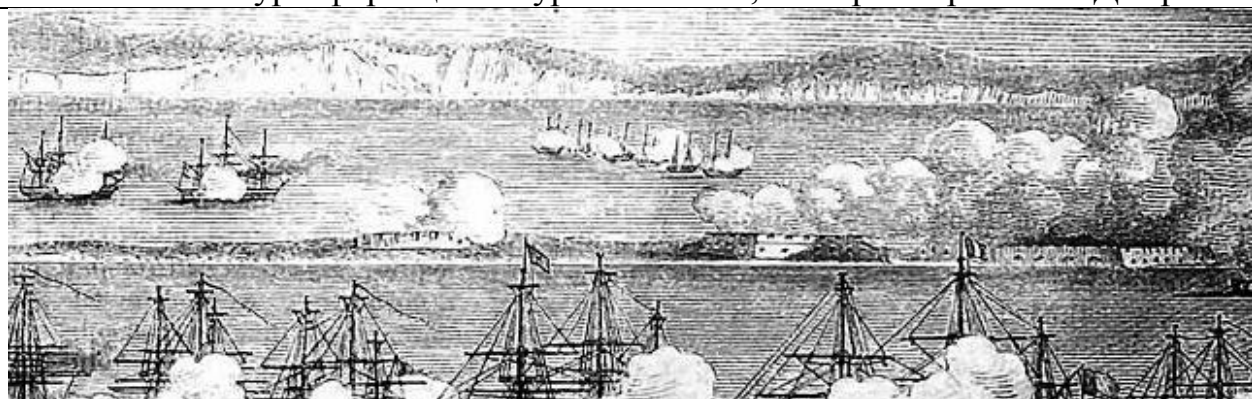
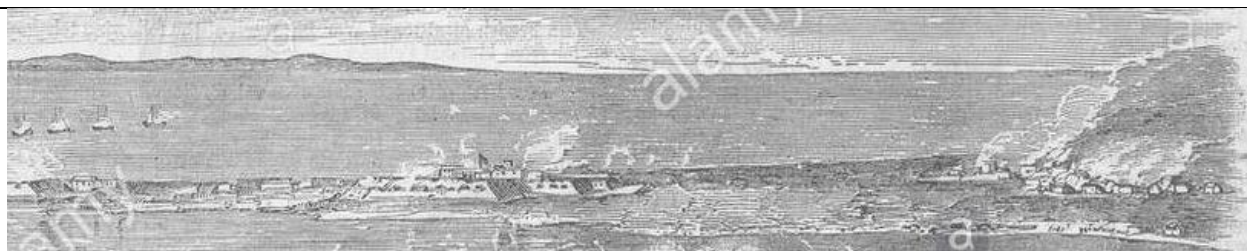
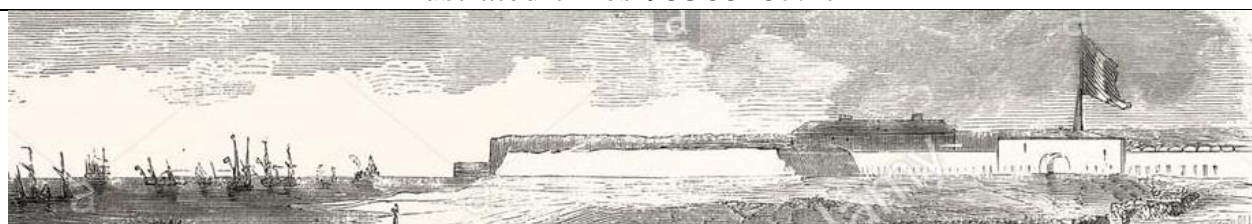

Рис.1. 130. Штурм фортеці Кінбурн та Очаків, 1787 рік. Фрагмент. Джерело:

Рис.1. 131. Штурм фортеці Кінбурн. авт. Генрі Роланд. Фрагмент. Джерело: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a2/Anonimo_Bombardamento_e_presa_del_forte_di_Kinburn_incisione_L%27Illustration_15_dic_1855_Parigi.JPGРис.1. 132. Штурм фортеці Кінбурн. Фрагмент. Джерело: <https://www.alamy.com/stock-photo-ukraine-kinburnska-shelling-of-1855-illustrated-times-95368167.html>Рис.1. 133. Панорама фортеці Кінбурн (Джерело: www.alamy.com).

Таблиця 1. 14. Іконографічні джерела. Фортеця Кінбурн (продовження)

Рис.1. 134. Забудова внутрішнього двору фортеці Кінбурн (Джерело: www.alamy.com)Рис.1. 135. Зовнішній кам'яний бастион фортеці Кінбурн. (Джерело: www.alamy.com)Рис.1. 136. Ілюстрація до статті «Атака на Кінбурн», Луї Бреттон. Джерело: https://cdn.shopify.com/s/files/1/1208/8894/products/Attaque_et_Reddition_du_Fort_de_Kilburn_1024x1024.jpg?v=1523545020

Таблиця 1.14. Іконографічні джерела. Фортеця Кінбурн (закінчення)

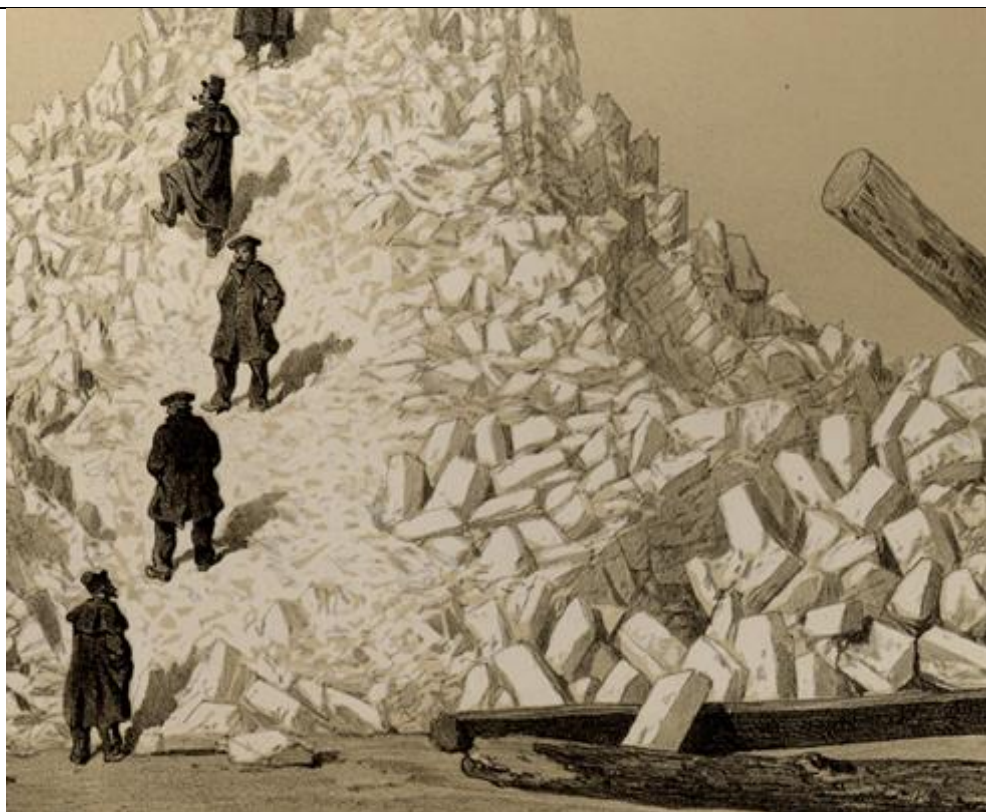
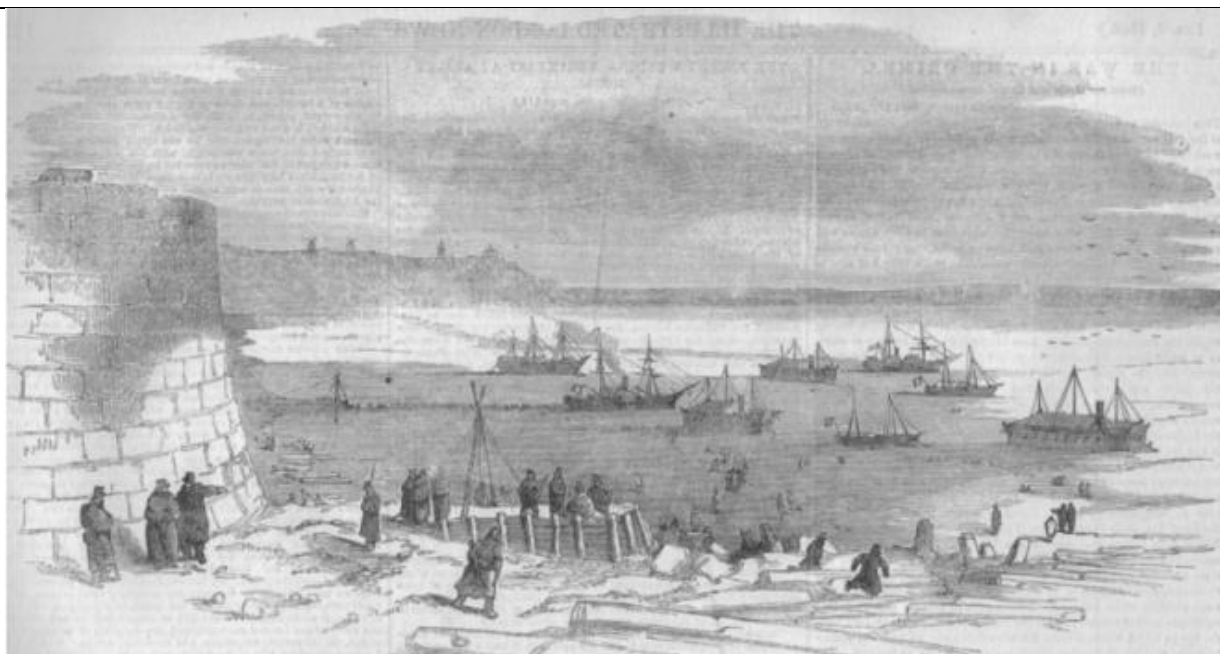
Рис.1. 137. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/22/Adolphe_Jean-Baptiste_Bayot01.jpg

Рис.1. 138. Illustrated London News

Таблиця 1.15. Зведений перелік креслень. Фортеця Херсон

Рис.1. 139. План шанца Александер, 1775 (джерело: ГНИМА НФ-ОФ-2/75)

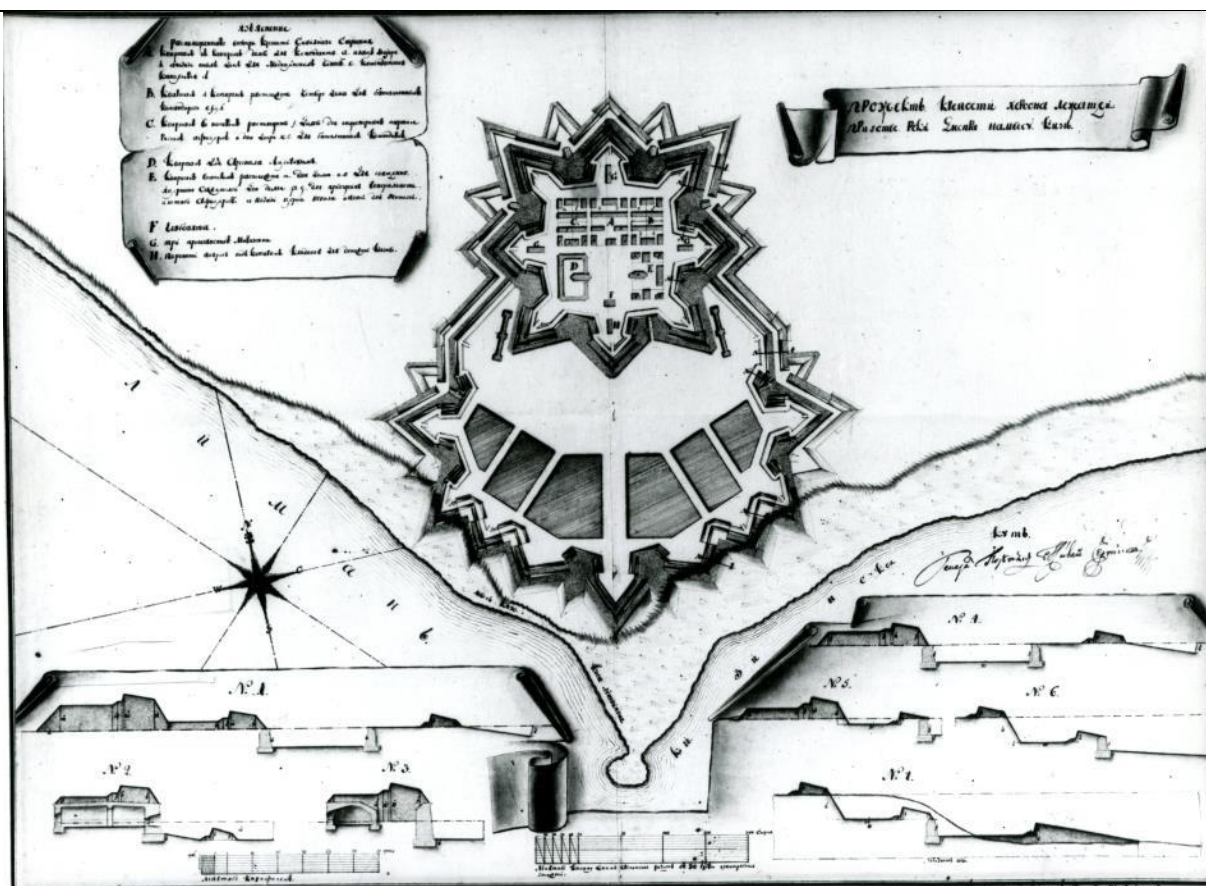

Рис.1. 140. Проект-пропозиція фортеці Херсон 1777 року(ДНАББ імені В.Г.Заболотного № 265480)

Таблиця 1. 15. Зведений перелік креслень. Фортеця Херсон (продовження)

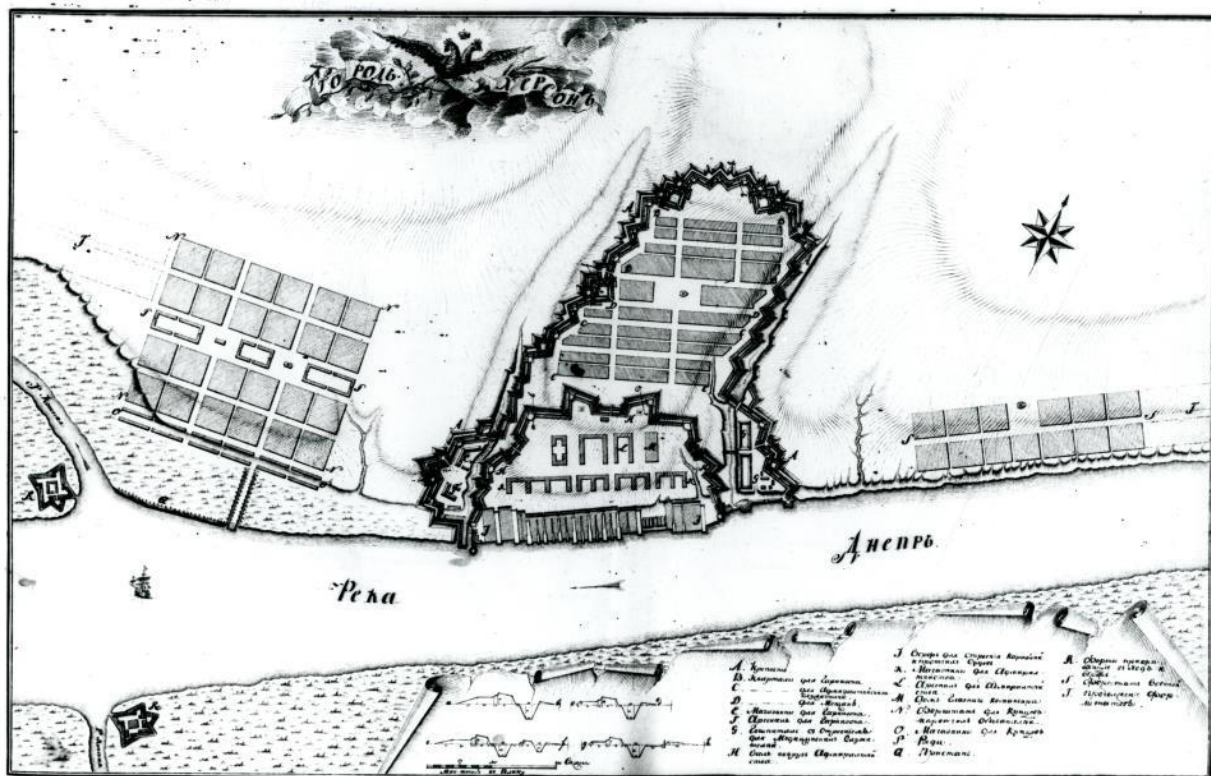

Рис.1. 141. План фортеці херсон у 1778 році (Джерело: ДНАББ імені В.Г.Заболотного № 265476)

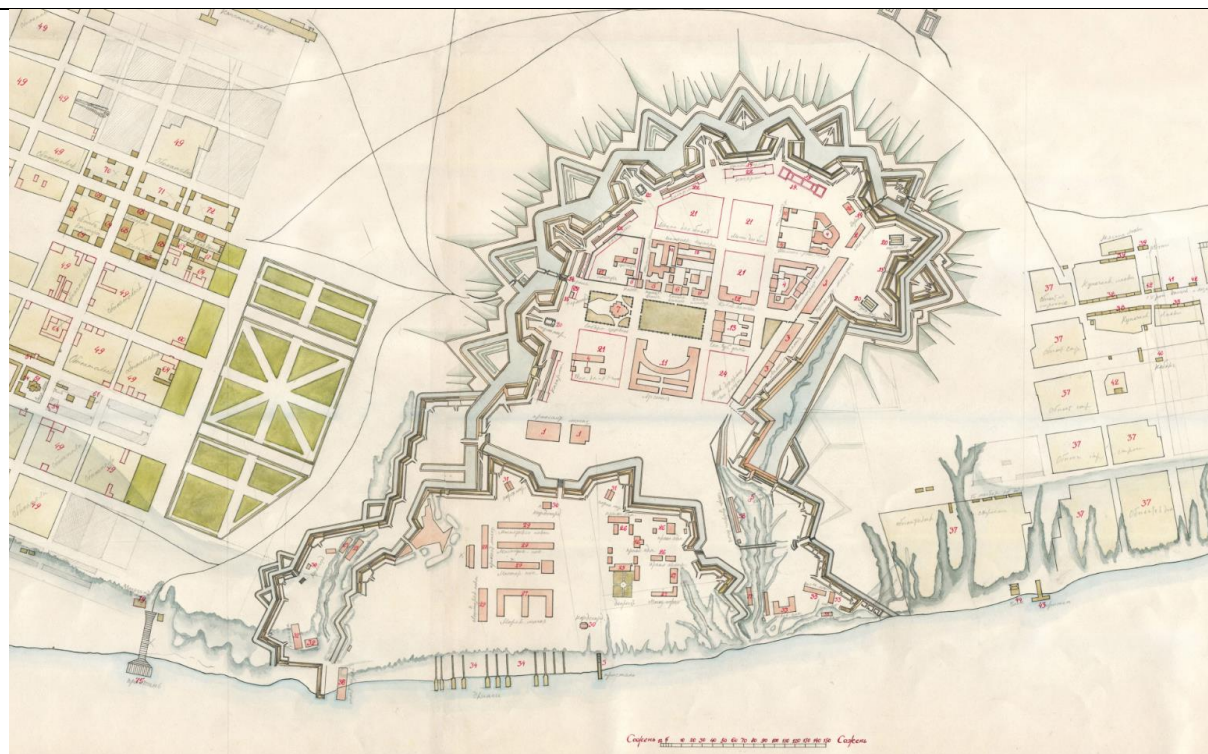

Рис.1. 142 Чертежь Херсонской крепости и цитадели съ прилежащими двумя предместьями..., 1792 рік (джерело: ХОКМ АРХ-18 1-12)

Таблица 15. Зведений перелік креслень. Фортеця Херсон (закінчення)

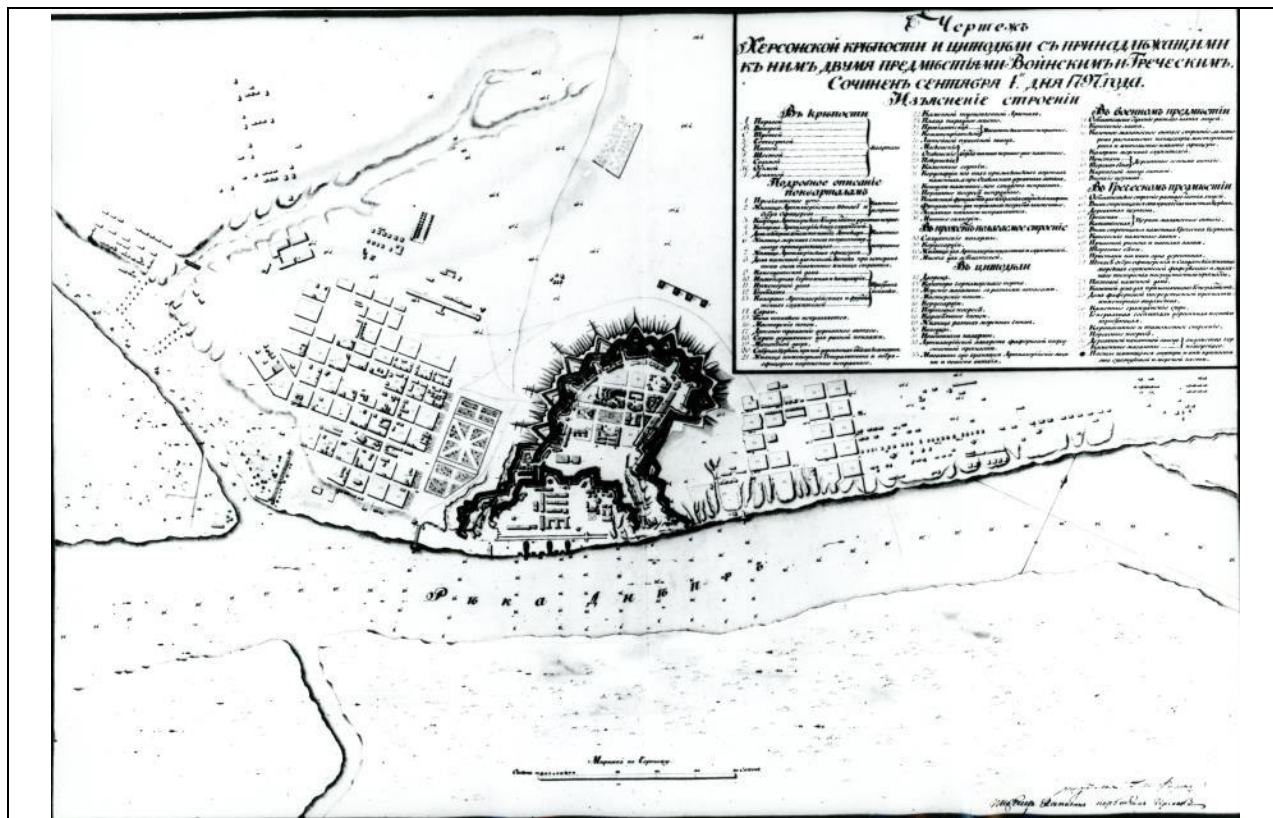

Рис.1. 143. План міста Херсон у 1797 році (Джерело: ДНАББ імені В.Г.Заболотного № 265481)

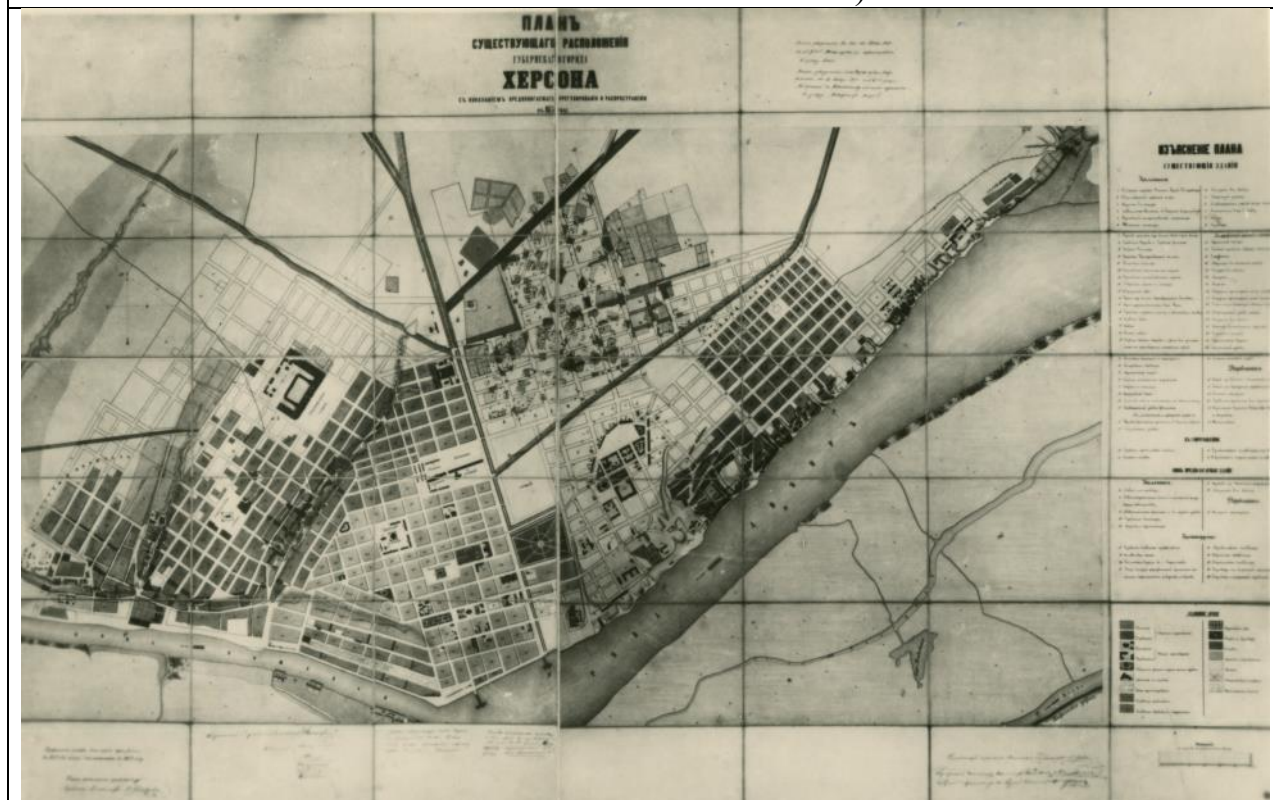
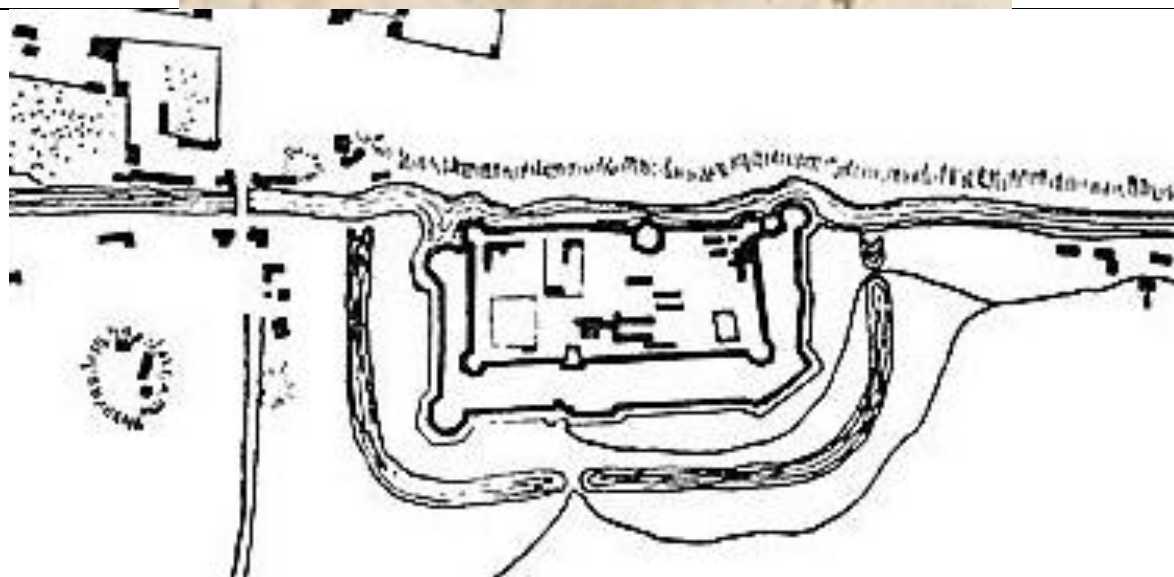

Рис.1. 144. Планъ существующаго расположенія губернскаго города Херсона (Джерело: ДНАББ ім.В.Г.Заболотного № 264422)

Таблиця 1.16. (завернення. Початок на стр.).

Рис.1. 145. Plan der Crimmischen Linie, nebst der darauf befindlichen Vestung Perekop oder Ora...»(Джерело www5.kb.dk/maps). Друга назва цього плану «План Крымской Перекоп и с показанием состоящих на оной турецкой крепости Ора и батарей, со описанием движений Второй Ея Императорскаго Величества армии...» (Джерело НБУВ, СКВ. – No 17447)

План города Перекопа. Джерело РДІА. – Ф. 1350. – Оп. 312. – No 21
Джерело: (Тимофієнко, 1984)

Таблиця 1. 17. Літографічні джерела фортеці Перекоп

Літографії

Perekop (Detail of the title page)

Перекоп (Фрагмент титульного листа)

Рис.1. 146. Гравюра по малюнку Карло Боссолі. Джерело: Державний музей ім. О.С.Пушкіна)

ПЕРЕКОП.
THE GOLDEN GATE, FONTALICE & DITCH.
WITH THE ROAD LEAD FROM SUKHOVA BARRAGE INTO THE TOWN.

Рис.1. 147. Гравюра по малюнку Карло Боссолі. Джерело: Державний музей ім. О.С.Пушкіна)

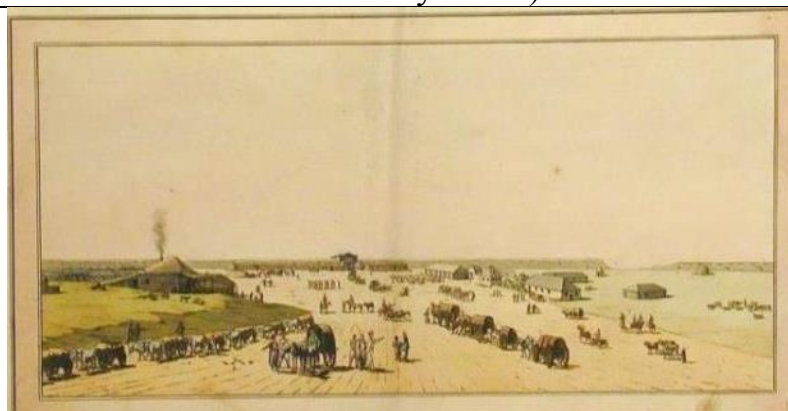

Рис.1. 148. Гравюра "Перекоп" з альбому Христіана-Готфріда Генріха Гейслера "Подорож графа Палласа" (Джерело: ГМП КП-2324/26)

Таблиця 1. 17. Літографічні джерела фортеці Перекоп

Живопис

Рис.1. 149. Етюд до панорами "Штурм Перекопа" Терпсіхоров Н.Б.
(Джерело: КП-9775/5)

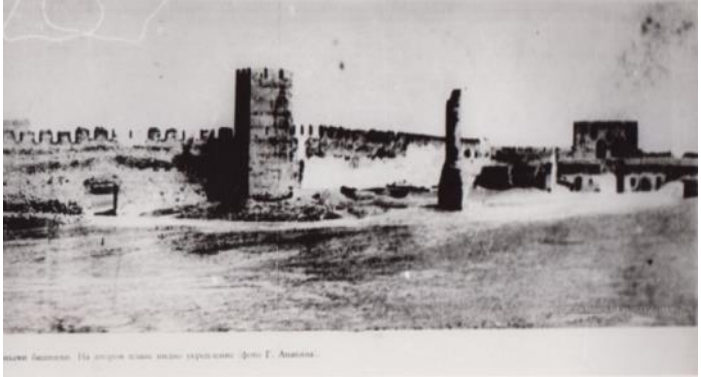
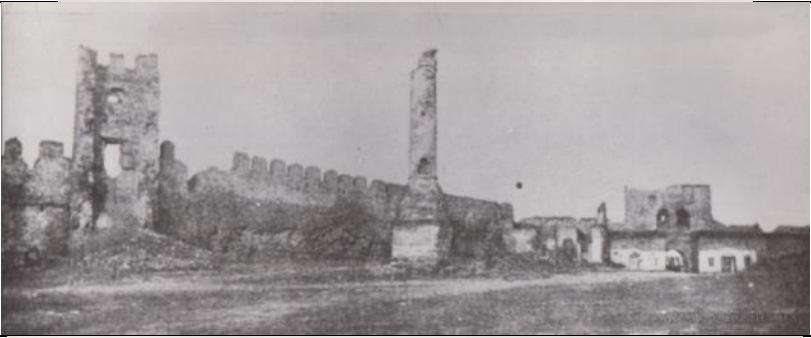

Рис.1. 150. Етюд до панорами "Штурм Перекопа" Котов П.І.
(Джерело: ЧОКГ-КП-916)

Фотографії

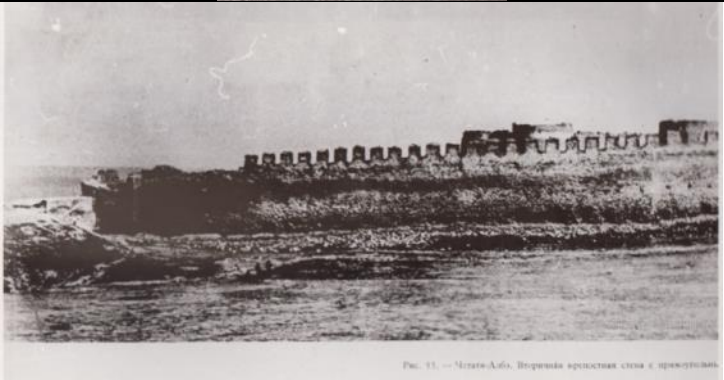

Рис.1. 151. Артільерійська фотопанорама району Перекопа та Турецького валу, дата 1943 рік. (Джерело: ДМСІР №31641/763)

Таблиця 1. 16. Фотографії фортеці Акерман підчас перших реставраційно-дослідних робіт

1.	Фото 20-30 гг. XX в. Т Авакяна:	
2.	Фрагмент Северной стены и башен. Фото 20-30 гг. XX в. П.Некореску. Реставрационные работы на Белгород-Днестровской крепости. 1832 г., фото 12:	
3.	Северная стена и Комендантская башня. Фото конца XIX в:	 <p data-bbox="858 1288 1241 1321">№ 5. Стѣна цитадели съ башней.</p>
4.	фрагмент средней стены и башни, фото 20-30 гг. XXв. П. Некореску. Реставрационные работы по Белгород-Днестровской крепости. 1932 г., фото 19:	
5.	Фрагмент Северной стены и Комендантская башня, фото 20-30 гг. XX в. Там же, фото 14	

6.	Северная стена и башни. Фото 20-30 гг. XX в. Т. Авакяна. Раскопки в Белгороде-днестровском			
7.	Фрагмент Северной стены и башни. Фото 20-30 гг. XX в. Там же			
8.	Башня Северной стены и минарет. Фото 20-30 гг. XX в. Там же, фото 17			
9.	Северная стена и Комендантская башня XIX в. ЛОИА АН СССР, фотоархив, П 83348 / П 83356			
10.	Северная стена и башня XIX в. ЛОИА АН СССР, фотоархив, П 83348 / П 83356			

11.	<p>Комендантская башня. Фото 20-30 гг. XX в. П. Некореску.</p> <p>Реставрационные работы по Белгород-Днестровской крепости. 1932 г. фото 18</p>	
12.	<p>Северная (внутренняя) стена крепости. Фото 20-30 гг. Т. Авьяяна.</p> <p>Раскопки в Белгороде-Днестровском</p>	 <p style="text-align: right; font-size: small;">Рис. 11. — Чигирин-Альб. Внутренняя крепостная стена с приворотом.</p>
13.	<p>Фрагмент Северной стены и башня крепости. Фото 20-30 гг. XX в. П. Некореску.</p> <p>Реставрационные работы по Белгород-Днестровской крепости. 1932 г., фото 21</p>	
14.	<p>Башня Северной стены. Фото 20-30 гг. XX в. Там же, фото 15:</p>	
15.	<p>Основание под Северной стеной. Фото 20-30 гг. XX в. Там же, фото 20</p>	

РОЗДІЛ II

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ СПОРУД.

Дослідження фортець як архітектурно-просторового об'єкта потребує чіткого визначення кількісно-якісних показників предмету дослідження. Фортеця є складним багат шаровим простором, значення якого балансує між політикою, стратегією, економікою, культурою та когнітивним тлумаченням. Фортифікація є предметом дослідження наступних галузей науки: історії, археології, архітектури, культурології, етнографії, економіки тощо. Сучасна дослідницька діяльність практично позбулась відмежування галузей наук у процесі пізнання і орієнтується на міждисциплінарні практики.

Методика дослідження фортифікаційних споруд орієнтується на досвід попередніх дослідницьких робіт, присвячених фортифікації України⁸⁵, зокрема південного регіону⁸⁶. Детально розглянуто праці про фортифікаційне мистецтво в загальноєвропейському контексті, щоб визначити місце української фортифікації поміж інших фортифікаційних шкіл (Bogdanowski, J., Holcer, Z. & Kornecki, M., 1994) (Hirst, 1997) (Nicolle, 2010); публікації з історії становлення і морфології фортифікації, щоб сформувати термінологічний апарат дослідження (Яковлев, 1931), (Şlapac, 2016) містобудівні дослідження спрямованні на висвітлення значення фортифікацій у міському середовищі та визначення їхнього впливу на тканину сучасних міст (Тимофієнко, 1984). Окремим напрямом дослідження фортифікацій у складі пам'ятко-охоронної справи та підходів збереження присвячені тривалі дослідження Євгена Водзинського (Водзинський, 1995), Він узагальнив їх у дисертаційній роботі та впровадив у нормативних актах охорони пам'яток культурної спадщини.

У дисертаційній роботі використано загальнонаукові теоретичні та емпіричні методи. Також використано спеціальні архітектурні методи: метод натурних

⁸⁵ Белик Ю. (Белик, Ю., Ткачук Г., 2011), Оконченко О., (Біляєва, 2010) (Іваночко, 2015) (Водзинський, 1995) (Сапожников, 2017) (Тимофієнко, В., Дяченко С., 1996) (Ленченко, 2006) (Бережинский, 2012), (Вечерський, 2003), (Бевз, 2000), (Олійник, 1994), Берлач О.П.,
⁸⁶ (Красножон, 2017) (Карашевич, 2012)(Сапожников И.В., 2017), (Şlapac, 2016), (Тимофієнко, 1984), (Тимофієнко, 1986)

досліджень (візуальне обстеження, фотофіксація, архітектурні обміри), архітектурно-композиційні та архітектурно-планувальні аналізи, порівняльно-типологічний метод. Методинаукових досліджень: експериментально-теоретичний (аналіз, синтез, історичний та логічний метод, аналогія); емпіричний (спостереження, порівняння, вимірювання, спеціальні архітектурні методи); теоретичний (аналіз, синтез, узагальнення). Метод неруйнівної археології – ГІС-вимірювання – полегшив архітектурне обмірювання пам'ятки, побудову комп'ютерної моделі комплексу та порівняльної ідентифікації; був використаний на терені фортеці Аккерман (Карашевич, 2014).

Фортифікація є складним та багатофакторним об'єктом дослідження, адже спершу дослідник шукає відповідь на питанням, яка галузь історичних наук може запропонувати найповнішу методику дослідження. Юлія Ревзіна присвятила розвитку бастіонної фортифікації монографію та зауважила, що проблема методології дослідження є моментом «випадіння» з поля зору фахівців, передбаченим виключенням фортифікації з простору художнього виразу пізніх етапів Ренесансу (Ревзіна, 2017). Авторка виділяє перехід з кінця XVI століття від загальної творчої думки *architettura universale* і окремих фахових галузей до стратегії оборони, кількісних показників технічного забезпечення укріплень, які звужують наповнення художнього виразу фортеці до утилітарного використання. Таким чином фортифікація виходить з архітектурної сфери та творчого вирішення завдання «функція дорівнює красі», та далі розвивається у інженерно-технічній галузі.

Фортифікація постає багатошаровим простором, який включає як архітектурно-конструктивні, інженерні, технологічні, так і когнітивні уявлення, ідеалізування форми, політичного та соціального навантаження (Pollak, 2010). Фортеця також постає значним символічним елементом оточення людини, сукупні риси якої наділені політичними та художніми маркерами історичної доби

2.1. Етапи проведення дослідження

Відповідно до поставлених завдань дисертаційного дослідження було

Рис.2. 1. Міжджерельні зв'язки дослідження. (опрацьовано автором)

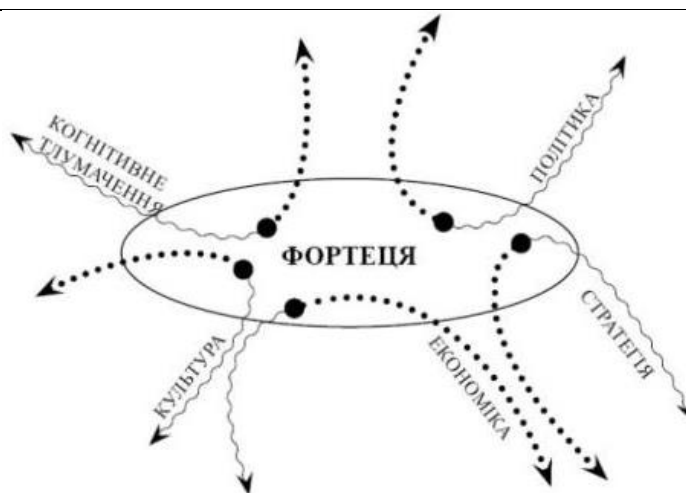

Рис.2. 2. Сукупність перетинів наукових сфер. (опрацьовано автором)

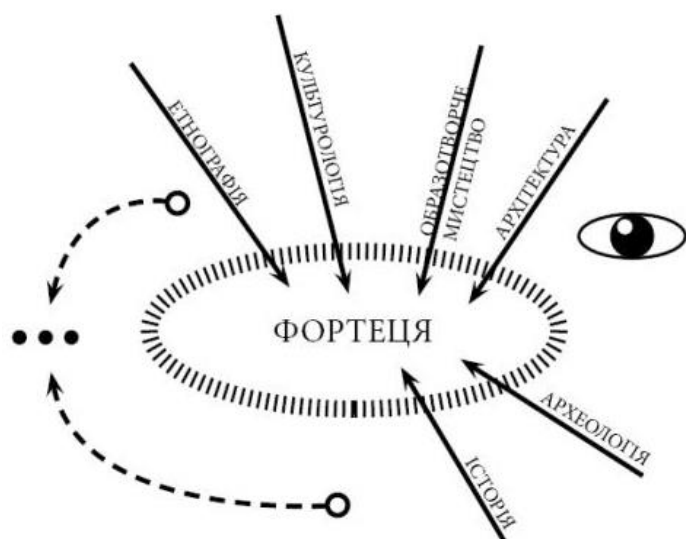

Рис.2. 3. Галузева "точка зору" дослідження поняття "фортеця".(опрацьовано автором)

сформовано наступні етапи виконання роботи:

Етапи виконання роботи:

Перший етап включає два пункти: опрацювання джерельної бази дослідження та формування його методології (експериментально-теоретичний рівень дослідження):

Опрацювання джерельної бази дослідження:

1.1. Проведення бібліографічного аналізу проблеми та формування напрямку роботи (використовуючи історичний та термінологічний метод) → перехід → до узагальнення попередніх досліджень, формування проблеми та гіпотези дослідження → перехід → до написання Розділу I;

1.2. Збір картографічних та іконографічних матеріалів (метод першоджерел та картографічний метод) → перехід → створення сукупного переліку об'єктів дослідження, джерел, виокремлення часових меж;

1.3. Формування карти-локації об'єктів дослідження та проведення ознайомчих натурних досліджень (Картографічний метод та спеціальний архітектурний) → перехід → вибір об'єктів дослідження для фотофіксації, проведення архітектурних обмірів, визначення географічних меж дослідження.

Формування методології дослідження:

1.4. Складання плану роботи над дослідженням;

1.5. Формування етапів та завдання дослідження;

1.6. Календар проведення, публікації та апробації результатів дослідження.

Другий етап передбачає використання спеціальних архітектурних методів дослідження та технічне моделювання:

2.1. Виготовлення креслень планувань та перетинів фортець за першоджерелами;

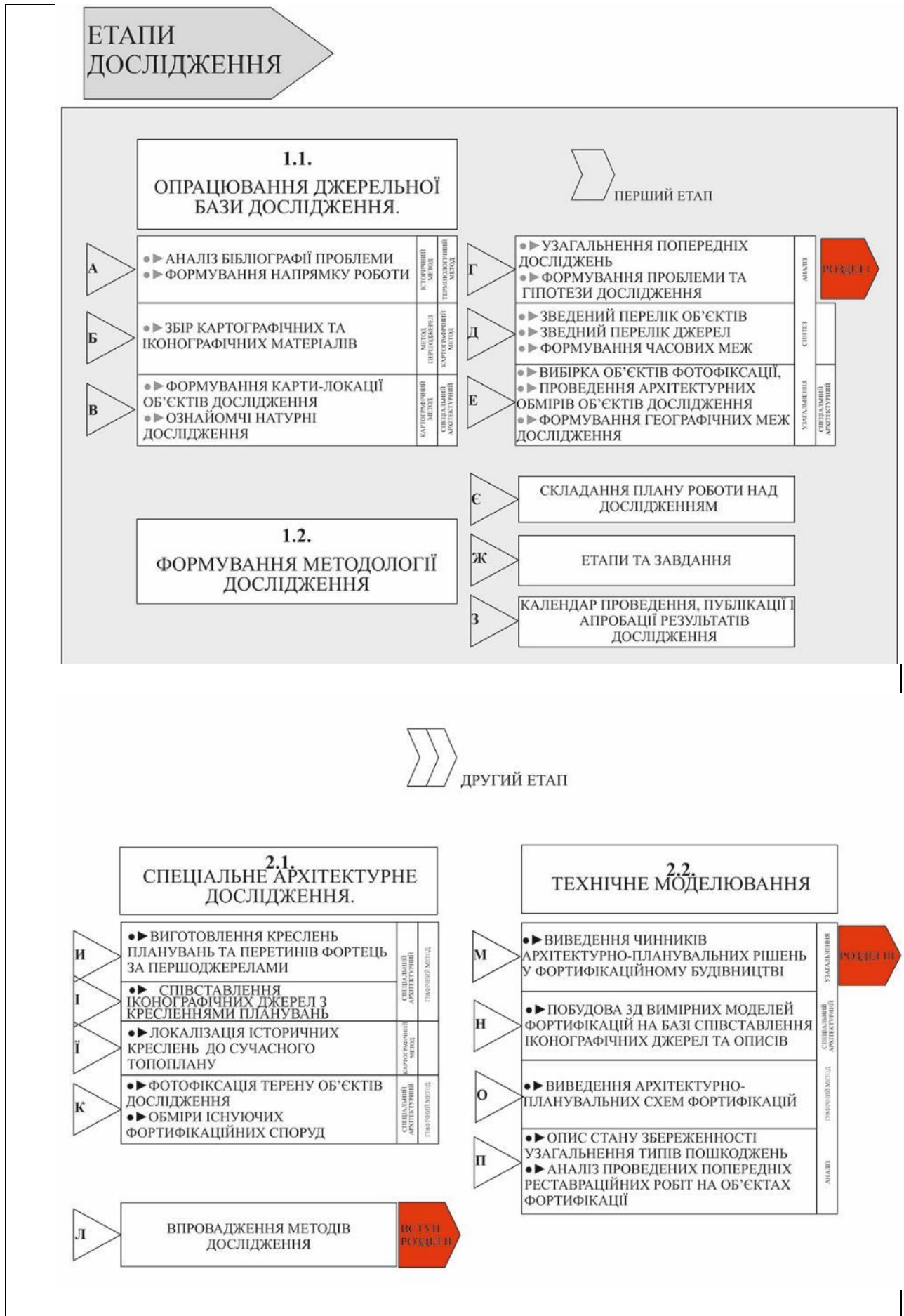
2.2. Порівняння іконографічних джерел з кресленнями фортець;

2.3. Локалізація історичних креслень до сучасних топографічних планах;

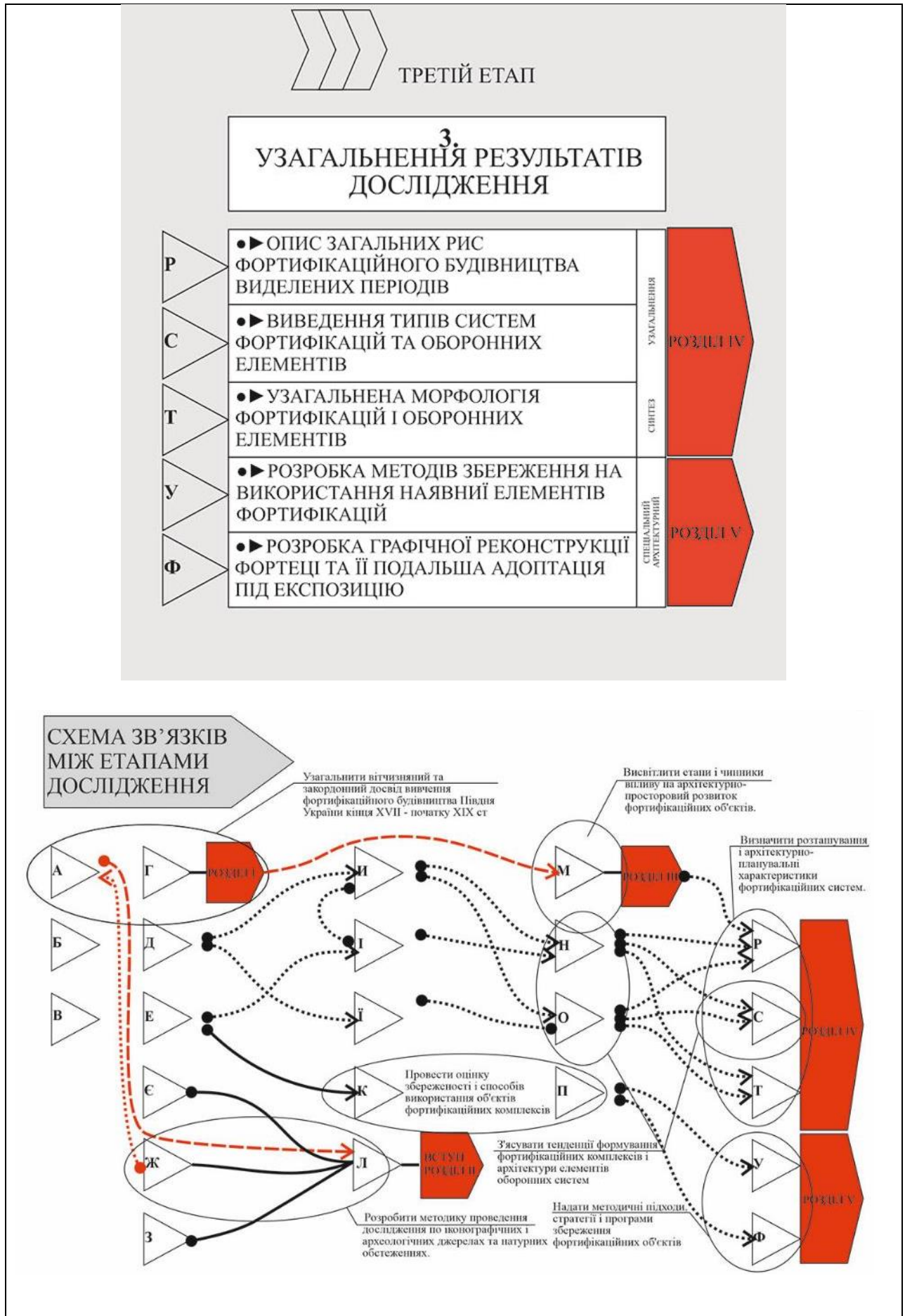
2.4. Фотофіксація терену об'єктів дослідження;

2.5. Обміри визначених наявних фортифікаційних об'єктів;

Таблиця 2. 1. Етапи дисертаційного дослідження

Таблиця 2. 2. Етапи дисертаційного дослідження. Схема зв'язків підрозділів

2.6. Впровадження методів дослідження → перехід → написання
Розділу II

Третій етап — теоретичних методів дослідження:

1.1. Виведення типів фортифікаційних систем та її елементів;

1.2. Аналіз морфології фортифікаційних систем, її окремих елементів.

Четвертий етап:

4.1. Адаптація 3д вимірних моделей під потреби використання AR прототипу.

4.2. Формування принципів відображення фортифікаційних споруд, гіпотетичних моделей фортифікацій у сучасному міському просторі.

2.2. Експериментально-теоретичні методи дослідження фортифікацій.

Історичний метод. Дає змогу дослідити хронологічну послідовність розвитку подій та явищ, які вплинули на формування та розвиток фортифікаційного мистецтва, щоб виявити внутрішні та зовнішні зв'язків та закономірності. На основі цього методу можлива побудова моделі розвитку споруди, від становлення до руйнації. У межах історичного підходу також використано порівняльно-історичний метод, за яким можливо дослідити схожість та відмінність об'єкту дослідження з іншими фортифікаційними спорудами того часу.

Термінологічний метод необхідний для складання загального словника опису фортифікаційних споруд XVIII ст., висвітлення термінів «фортеця», «фортифікаційна споруда», «фортифікаційна система» та складових елементів фортифікації. Через те, що різні фортифікаційні школи сформували різний термінологічний словник об'єктів та засобів фортифікації, було обрано один — словник Януша Богдановські (Bogdanowski, J., Holcer, Z. & Kornecki, M., 1994) для уніфікації опису та тлумачення стилістичних напрямків.

Метод першоджерел передбачає звернення до оригіналів документів, креслень та літографій, що на них ґрунтуються попередні дослідження. Щоб уточнити й перевірити достовірність опублікованих гіпотез, було переглянуто креслення фортець із державних архівів та музеїв області.

Картографічний метод використано для аналізу часу виникнення топоніму вивчаємої фортеці, її географічне розташування відносно відомих торговельних шляхів. Карти до XVIII століття надають інформацію про розташування фортець обраної території дослідження, категорію адміністративного та релігійного підпорядкування, мережу транспортних-торговельних шляхів. Карти кінця XVIII на початку XIX століття уточнені, містять узагальнені схеми укріплень.

Логічний метод використовується для обґрунтування висновків дослідження. Аналогія, цей метод передбачає пошук схожих споруд та елементів фортифікацій, які використовувались у певний період та подібні функціональним призначенням. Було обрано фортифікаційні та міські адміністративно-побутові, культурно-культові споруди, традиційні об'єкти міської забудови. Узагальнення (типологізація, класифікація, морфологія) потрібно, щоб укласти цілісний перелік виявлених елементів фортифікаційних споруд за геометричними параметрами, матеріалами виконання, функціонально-оборонним призначенням.

2.3. Емпіричні методи дослідження фортифікацій.

Натурні дослідження проводились для огляду терену фортифікації, візуального аналізу чинників руйнації об'єкту дослідження. З метою маркування можливої туристичної маршрутизації відвідування обстежено пішохідні та транспортні зв'язки з сучасним містом, наявність інфраструктури та благоустрою. Метод натурних обстежень підходить, щоб візуально визначити ступінь збереженість фортифікації, провести фотофіксацію об'єкту та його оточення, виготовлення малюнків панорам та фрагментів, проведенню архітектурних обмірів терену. Фотографування об'єкта в сучасному стані передбачає фіксацію панорам та місць зорового розкриття, характеру ландшафту та міського середовища. Панорамні фотографії обробляються таким чином, щоб виявити історично важливі елементи (споруди і довкілля), так, щоб оточення було другорядним, а виявлені елементи чітко відображені. Замальовки характерних ракурсів об'єкту та терену фортифікаційних укріплень, як інструменту художнього пізнання терену об'єкту дослідження.

Порівняння — це вивчення аналогічних об'єктів дослідження, характеру архітектурного наповнення та художнього виконання фортифікаційних споруд, авторського проєктного вирішення. Для дисертаційної роботи було обрано вибірку з фортифікаційних споруд Туреччини, угорщини, Молдови та інших областей України через спільні часові та просторові характеристики. Було порівняно планувальні схеми, об'ємно-просторові рішення, характер конструктивного рішення, наявність художнього оздоблення.

Метод вимірювання — це перевіряння та порівняння параметрів планувального рішення елементів фортифікації (натурні обміри наявних елементів).

Методи оцінювання збереженості фортеці.

Кількісні вимірювання надають інформацію про об'єм матеріальних залишків фортеці.

1. Площі фортифікаційних залишків. Математичний підрахунок площ наявних збережених елементів фортеці (архітектурних та ландшафтних), нанесення абрисів елементів на топографічну карту. Результат: відсоток збереженого плану щодо загальної площі ділянки об'єкту вимірювання (часткове до 30%, середнє до 75%, повне до 90%).

2. Наявні елементи споруди. Картографування, вимірювання та нанесення на топографічні карти збережені архітектурні та ландшафтні елементи фортець, вимірювання параметрів елементів фортеці (окремо брама, башта, стіна, земляні та стінові укріплення, допоміжні споруди фортифікаційного комплексу). Результат: за кількістю наявних елементів визначити, як зберігся об'єкт та наповнення (часткове до 30%, середнє до 75%, повне до 90%).

3. Планувальна інтеграція у структуру міста. Нанести на карту ділянки, які увійшли до сучасного міста. Нанести напрямки шляхів сполучення. Результат: визначення ступеня інтегрованості (часткова до 30%, середня до 75%, повна до 90%).

4. Щільність забудови оборонного поля фортеці. Якщо ділянка фортеці є повністю інтегрованою у структуру тканини міста, визначити планувальну

щільність забудови та графічно показати планувальні зміни. Результат: відсоток збереженого плану щодо загальної площі ділянки об'єкту вимірювання (часткове до 30%, середнє до 75%, повне до 90%).

5. Наявність зорового розкриття фортеці. Нанести на карту зони зорового розкриття фортеці, видові точки спостереження. Замалювати пейзажні краєвиди з урахуванням найбільш виразних ракурсів фортеці, впорядкувати плановість та конфліктність елементів панорами. Результат: відсоток збереження видового простору відносно загального градусного об'єму (360) об'єкту вимірювання (часткове до 30%, середнє до 75%, повне до 90%).

Якісні вимірювання — характеристика стану матеріальних залишків (кам'яних, земляних, дерев'яних споруд)

Соціальне значення споруди. Чи знаходиться споруда у прямому доступі для відвідувачів, налагоджені екскурсійні та наукові огляди місцевості, використовується як символ або атрибут локальної культурної спадщини, є в складі програм територіального розвитку громад.

Вплив на культурний розвиток сучасного міста. Моделювання майбутнього впливу на розвиток культури району підпорядкування об'єкту (фортеці) як складової культурної спадщини.

Результатом вимірювань є:

а) порівняльна характеристика матеріального об'єму залишків фортеці, по яких призначають методи реставрації (фізична та графічна реставрація).

б) метод реставрації

с) рахунок показників площ.

2.4. Спеціальні архітектурні методи.

Метод технічного моделювання використано як інструмент тривимірного відображення об'ємно-просторового вирішення фортеці, щоб уточнити параметри архітектурних об'єктів, характер перетинів та співставлення з обмірними кресленнями. Під час побудови планувальних схем та визначення розташування об'єктів фортеці на сучасних топографічних картах, використовують технічну модель, прив'язану до терену.

В основі методу графічної реставрації лежить промальовка зовнішнього вигляду фортеці та її історичного оточення, обґрунтоване літографічними та описовими джерелами. Методом порівняння та аналогії вводяться гіпотетичні візуальні доповнення втрачених елементів або гадані. Спершу малюють рукою, враховуючи художньо-стилістичні засоби архітектурного відображення та з використання програмного забезпечення Autocad, Photoshop та Sketchup.

Використання іконографічних джерел для створення зображення методом графічної реставрації: а) літографії: першоджерело уявного або фактичного вигляду фортеці та її оточення, друковані в складі мемуарних монографій, мап та ілюстративних додатків до публікацій. Було використано зображення у порівнянні з описовими джерелами, цей метод допоміг виявити розбіжність між ними; б) малюнки, ручна графіка, живопис було використано для аналізу окремих художніх елементів архітектури фортець, які не були зафіксовані у літографічних джерелах. Малюнки М.М.Іванова, датовані 1780 рр., порівняно з плануваннями та описовими джерелами, визначені можливі ракурсні ділянки. Чіткість та детальність, художня виразність без додавання авторського бачення передають важливі композиційні риси фортець, пропорційність до оточення та людини, деякі важливі культурно-художні елементи османського соціального простору, які не потрапили до планувань та схематичних картосхем. Завдяки порівнянню одночасних малюнків та планувань, були зафіксовані зміни у конфігурації та просторовій організації фортець. в) креслення планувань та топографічна зйомка, створенні завдяки програмному забезпеченню Autocad, полегшує масштабування планувань до теперішнього топографічного стану терену. Також використання електронних креслень уможливорює цифрове моделювання об'єму об'єкту та оточуючого середовища, побудові геоластики терену фортифікаційних споруд та співставлення їх з наявними проєктами фортець.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II

1. Розроблена комплексна методика архітектурного дослідження фортець методами аналізу та порівняння картографічних і літографічних джерел. Результатом використання методу було уточнено параметри фортець та їх елементів, створено графічну архітектурну модель втрачених фортець, виведено загальні риси фортифікаційного будівництва півдня України.

2. Результатом натурних досліджень сформовано критерії оцінки стану збереженості фортець та навколишній історичний ландшафт, виведено ступінь збереженості для об'єктів дослідження. Проведено фото фіксацію наявних об'єктів фортифікації півдня України, розроблені креслення обмірів.

3. За результатом аналізу картографічних джерел сформовано загальний перелік фортець, які функціонували впродовж XVII – XIX століття на території Півдня України. Перелік складається з 13 найбільш згаданих об'єктів: Кілія, Ізмаїл, Татар-Бунар, Аккерман, Аджидер, Єні-Дунья, Хаджибей, Очаків, Кінбурн, Кучук Хасан Паша, Херсон, Казікермен, Перекоп. Було проведено натурні обстеження та обміри фортець Ізмаїл, Аджидер, Кінбурн, Херсон. За результатом історіографічного дослідження було сформовано вибірку об'єктів дисертаційного дослідження й обрано фортеці Кілія, Очаків, Кінбурн, Єні-Дунья, Татар-Бунар для графічної архітектурної реконструкції.

4. Використання методу фотограмметрії для розробки проект реставрації наявних об'єктів фортифікації Півдня України та ландшафтної реорганізації.

5. Метод графічної реставрації архітектурного об'єкта дозволив створити просторові моделі втрачених фортець. Аналіз літографічних зображень, порівняння з плануваннями та наративними описами надано достатньо інформації для створення ймовірного вигляду окремих фортифікаційних об'єктів і їхнього розташування відносно системи укріплення.

РОЗДІЛ III

РОЗТАШУВАННЯ ТА РОЗБУДОВА ФОРТЕЦЬ ПІВДНЯ УКРАЇНИ.

У 2010 році вийшов переклад монографії присвяченої дослідженню Чорного моря (Кінг, 2011), яке має на меті спробу об'єднати історичну спадщину значної кількості держав Причорномор'я. На думку автора монографії, володіння Чорним морем було і є вирішальним пунктом у становленні державності двох великих імперій (Османської та Російської), прагненням князівств та спільнот контролювати хоч незначну частку берегової лінії. Ці прагнення та рішучі політичні кроки призвели до постійної зміни територіальної цілісності узбережжя, військовим і етнічним конфліктам, запусітінню та процвітанню окремих спільнот.

Конкуренція щодо контролю над водним простором Чорного моря Османською та Російською імперіями триває впродовж двох століть, від початку XVIII до кінця XIX ст., спонукає обидві держави до рішучих дій укріплення та експансії. Османська Імперія будувала свій контроль підпорядкуванням території васальних Кримського та Ногайського Ханства, які мали бути протекцією інтересів мусульманського світу на півночі; Російська Імперія будувала експансивну політику на міфологічному визволенні християнського світу, відродження Візантії. Вплив Ногайського ханства Бессарабії, Кримського ханства Очаківських степів і Дніпровської Гетьманщини вважається складовою окремих політичних програм (Грибовський, 2005). Тільки останні роки територія Північного узбережжя Чорного моря досліджується як складова значно ширшого поняття – Степового порубіжжя, частини Євро-азійського фронтиру (Черновол, 2016), (Ágoston, 2011). Фортеці, які будувались та укріплювались тут несуть в собі хвилі тих політичних змін, а архітектура відображає постійну трансформацію стилю.

3.1. Чинники впливу на розташування та розбудову фортець.

На архітектурно-просторові риси фортець Півдня України впливав комплекс чинників, який формувався поступово, через зміну політичного та

етнографічного складу регіону. Тому перший рівень впливу (макрорівень, найвищій, державний) визначено чинник рухомості етнокультурних фронтирів (Черновол, 2016).

Фронтирний чинник вказує на наявність сформованих або рухомих меж, зміну підпорядкування та розвиток системності укріплення території півдня України. Фронтирна компаративістика в історичній науці розглядає Буджак, Бессарабію та Очаківські степи не як окремі кордонні території між Сходом та Заходом, буферною зоною між християнством та мусульманством («диким степом»), а як мультикультурний простір взаємодії та конструювання державності. Поява козацтва як «явища» прямо пов'язана з розв'язання прикордонних питань захисту та контролю Речі Посполитої (Черновол, 2016), так само як і програма Російської Імперії примусового заселення українським козацьким людом території між Українською та Дніпровською укріпленою лінією (Пірко, 2007). Територія міжріччя Дунаю, Дністра і Дніпра сьогодні уявляється як осередок спільної історії багатьох держав упродовж п'яти століть: Османської імперії, Молдовського, Литовського та Румунського князівств, Кримського та Ногайського Ханства, Речі Посполитої, Гетьманщини, Російської імперії.

На заснування фортець Півдня України вплинули тенденції та архітектурні вирішення фортець Габсбурзького фронтіру, який проходив по території Угорського князівства та Речі Посполитої, вздовж гір Трансдунабії, річок Дунай та Дністер. В цьому регіоні виявлено значні зміни організації кордону – більшість європейських міст, які до того мали укріплення, перебудовувались за принципами *trace italien* (Ágoston, 1998). Цей фронтир є прикладом військового змагання між європейськими державами та Османською імперією, саме там остання концентрує свою увагу та оборонну потужність, спрямовує значні кошти на перебудову та укріплення фортець. В той самий час як Очаківські степи, міжріччя Дунаю, Дністра і Дніпра⁸⁷. були

⁸⁷ Османська імперія сформувала окремі єулеати, сьогодні це територія між річками Дунай, Прут, Дністер, Дніпр та Чорним морем входить до складу Одеської, Миколаївської

повністю підпорядковані васальному Золотоординському Ханству. У дослідженні Буджаку та Бесарабії (Киссе А.І., Пригарин А.А., Станко В.Н., ред., 2014), серед опису побуту та військової організації ногайсько-татарських груп майже не міститься свідчень про застосування польової або довготривалої фортифікації кочовими громадами. Таким чином, територія дунайсько-дністерського межиріччя знаходилась лиш під протекцією декількох крупних фортець (Кілія, Аккерман, Татар-Бунар, Очаків, Перекоп, Казікермен) та орієнтувалась на фізичні і кількісні характеристики ногайських військ. Швидка мобілізація укомплектованих зброєю найманців компенсувала розбудову мережі польових фортів, застав та паланок (Сень, 2018). Контроль протоки Босфору і Дарданелл надало Османській Імперії ключі до особистого регулювання торговельного транзиту між Сходом та Заходом. В подальшому ця ключова позиція розповсюджується на реорганізацію фортифікаційних споруд васальних провінцій. Імперія не будувала складних лінійних систем територіального контролю, замість чого розташувала опорні пункти у дельтах транспортно-річкової мережі Дунаю (Сілістра, Браїла, Ісакча, Тульча, Кілія), Дністра (Хотин, Бендери, Паланка, Аккерман) та Дніпра (Очаків, Кінбурн, Асланкермен, Казікермен). Такий підхід скорочував витрати на розбудову регіону, спрощуючи укріплення та направляючи військову потужність на області, дотичні до місць конфлікту інтересів – Габсбургському фронтиру Угорщини (Середа, 2009).

Фортеці Кілія, Аккерман, Татар-бунар, Очаків, Кінбурн та Перекоп були засновані раніше входу досліджуваної території до складу Османської імперії, тому перші роки підпорядкування їх османам майже не відображені у архітектурному вистрою фортець. З кінця XVIII ст. (Азовські походи Петра I

та Херсонської областей. У XVII столітті входить до складу Кефінського, Очаківсько-Сілістерського еялету (провінції). До складу Кефінського еялету на початку XVIII століття повіти (санжак, області): Паша (Pasa Sancagi, Феодосія); санжак Аккерман (Akkerman Sancagi, Білгород Дністерський); санжак Бендер (Bender Sancagi, Бендери); санжак форту Атшу (Kai'a-I Asu Sancagi, Тюмрюк); санжак Зане (Zane Sancagi), санжак Кінбурн (Kilburun Sancagi, Кінбурн). До створеного на кінці XVII століття еялету Сілістра або Озі увійшли території Добруджі, Буджаку та Едісану (Кавальчук, 2015, р. 48), (Başer, 2015, р. 150). Фронтір проходить уздовж Очаківського і Сілістерського еялетів.

та московсько-турецька війна) Османська імперія поступово впроваджує укріплення основних стратегічних морських фортець (Очаків, Кінбурн), після Прутських походів – укріплення Браїла, Ісакчі та Кілії. З цього часу починається зміна розташування фронтуру з Московською державою⁸⁸ (Європейський східно-степовий фронт) і формування нових укріплених територій у північному Причорномор'ї. Упродовж одного століття від 1710-х до 1820-х років пройшла повноцінна просторова модернізація фортець Півдня України, застосовувались новітні інженерно-фортифікаційні винаходи та будувались польові укріплення (Українська та Дніпровська укріплена лінія), засновано нові фортеці Херсон, Миколаїв, Хаджибей, Аджидер, Тирасполь; знищено – Очаків, Казікермен; перебудовано та укріплено – Кілію, Ізмаїл, Кінбурн, Перекоп. За одне століття фортеці пройшли три періоди архітектурної перебудови та модернізації через те, що стали опорними пунктами нового рухомого фронтуру.

Природний (кліматично-територіальний) чинник вплинув на вибір місця заснування фортець півдня України, розвиток портово-транзитних пунктів (Середа, 2009), створення мережі водного-торгівельного сполучення. Характер рельєфу берегової лінії вплив на вибір планувальної схеми фортець, методу укріплення території, а наявність локальних будівельних матеріалів – на конструктивну та архітектурну вирішеність фортець.

Перші фортеці Півдня України закладено у гирлах та на узбережжі крупних річок (Дніпро, Дністер та Дунай). Історично сформовані торговельні та міграційні маршрути, які проходили водними коридорами річок, дали значний поштовх у розвитку цитаделей Кілії та Аккерману. Їхня підпорядкованість та торговельний зв'язок з візантійськими, венеціанськими та генуезькими портами, підняло їх у статусі торговельних форпостів Чорного моря. Цитаделі Кілії та Аккермана мають прямий історичний зв'язок з Азовом, Кафою, Єнікале та Чачаклей, через які проходить спільний торговельний маршрут. Цитадель Кілії закладено на острівній,

⁸⁸ Після 1721 року – Російська імперія

підтоплюваних територій, а Аккерман – на мису лиману Дністер. Ці фортеці були самостійними утвореннями, зв'язок з іншими фортецями був по водному коридору. Також вплив водного ресурсу спостерігається у береговому розташуванні інших фортець. Фортеця Дашів (Озі) закладається та розвивається у три компактні фортеці замкового типу на високому терасованому березі Дніпровського лиману, морським фасадом і портом фортеця орієнтована на річку, що може свідчити про її транзитні функції. Спорідненість розташування виявлена у місті Ізмаїл, перший генеральний план цього міста містить позначку замку на узбережжі Дунаю, в той самий час як з точки зору оборонної або торговельної функції вибір місця розташування не є стратегічно важливим. Фортеця Єні-Дунья також закладена на високу схилі Чорного моря, в значній віддаленості від морської площини, її головний фасад орієнтовано на південь, паралельно до морського фронту, таким чином фортеця імовірно з часу заснування не мала оборонного значення. Натомість такі фортеці як Кінбурн, Кучук Хасан Паша, Перекоп (імовірно Генічі) для контролю протоків Чорного моря, Дніпра та лиманів, будуються в низинах, на піщаному пласкому і рухомому узбережжі. Кінбурн засновується як невеликий замок на відкритій піщаній косі, має круговий фронт оборони; Кучук Хасан Паша – невелика батарея – розміщуються навпроти Кінбурну на узбережжі, так само має круговий фронт оборони. Перекоп – цікаве явище фортифікації, з самого початку заснована як межувальна укріплена лінія, її просторове вирішення та системність елементів дала можливість контролю над вузькою ділянкою суші та болотних територій лиману. На одній з історичних карт, зображено схему розташування фортеці Генічі як дві окремі фортеці, між якими замкнена протока Тонка вода.

Фортеці, які будуються на острівних або намивних ділянках узбережжя, мають компактний невеликий щільно забудований план (цитадель Кілія та Аккерман, замок Кінбурн та батарея Кучук Хасан Паша). Фортеці берегові мають терасований багаторівневий план, з вираженим перепадом висот та

складним вертикальним зв'язком. Фортеця Очаків мала дві тераси (перша – стара фортеця розташовувалась на верхівці схилу, друга – на береговій лінії, а між ними імовірно існував також зв'язок через пандуси або сходи), схоже планувальне вирішення має фортеця Румеліхисар в Туреччині. Також терасованість плану виявлено у фортецях побудованих на початку XVIII ст.. Фортеця Херсон має в плані три тераси⁸⁹ з поступовим зниженням висоти до берегової лінії Дніпра, терасованість схилу відокремила основні планувальні об'єми фортеці (військове поселення, адміралтійство). Фортеця Ізмаїл по останньому плану розбудови⁹⁰ має дві тераси, першу займає адміралтейство у північній частині фортеці, другу – старе місто з виходом до берегової лінії Дунаю.

Наявність локальних і імпортованих (спеціально привезених матеріалів) вплинула на конструктивне та планувальне вирішення фортець. Використовувались наявні будівельні матеріали, а саме: земля, дерево, м'який будівельний камінь (вапняк), цегла-сирець, рідко – метал. У художньо-декоративному оздобленні зустрічається привозний камінь: мрамур і алебастр. Земляні укріплення присутні в плануванні всіх фортець обраної території. Швидкість будівництва, пластичність та відновлюваність цього матеріалу бачимо по іконографічних джерелах фортець, земляні укріплення швидко споруджуються Земля слугує матеріалом заповнення для підземного простору батарей і огорожуючих корзин (тюків). Близькість до Полісся та річної мережі дозволяють використовувати ще один швидко відновлюваний матеріал – дерево. Згадка про дерев'яний замок Дашів вказує на його середньовічне походження та можливу близькість до архітектури дерев'яних градів центральної України. Дерево використовували для будівництва тимчасових та сезонних укріплень, як конструктивний так і захисний елемент. Дерев'яними палями укріплено земляні вали та рви більшість табій в системі фортець Казікермен та Озі. Огорожі і палісад також розповсюджені.

⁸⁹ ХОКМ АРХ-18 1-12 Джерело : приватний архів Дяченка С.А.

⁹⁰ РДВІА Ф.846. Оп.16 Д.6018 Джерело (Тютюнджи, М., Крastoжен А., 2019)

Використання місцевого м'якого каменю – вапняку – дозволило будувати відносно високі (до трьох рівнів) башти та брами, мури та окремі сакральні та адміністративні споруди. Помітна цікава залежність між якістю будівельного каменю та стійкістю до руйнації, яка була описана ще за часів функціонування самих фортець, турецькі фортеці ранніх періодів розбудови (Єні-Дунья, Озі, Кінбурн) використовують місцеві кам'яні ресурси, пізніше при необхідності забезпечення значної конструктивної цілісності завозять камінь з району Хаджибейського лиману та Південного Бугу, де структурна міць каменю є набагато вищою. Розповсюдженим матеріалом для будівництва також була глина та очерет, цегла-сирець. Мандрівники зауважують, що майже вся житлова забудова була вирішена як напівземлянки та глинобитні будинки покриті очеретом або дерев'яною дранкою. Цегла-сирець також не самий міцний матеріал для фортеці, її властивості визначені описом Андре-Джозефа Лафіт-Клаве, який інспектував фортеці Кілія, Аккерман, Очаків та Кінбурн. Керамічна цегла – не частий випадок для фортець півдня України, його використовували в особливих випадках – оздоблення кам'яних споруд фортець (брам, башт та мурів), громадських і сакральних споруд фортечних дворів. Метал так само не має широкого використання, крім оздоблення дахів и площин брам, декоративному оздобленні фасадів.

Окремого архітектурного дослідження будівельних матеріалів фортець на території півдня України не проводилось, тому висновки ґрунтуються на археологічних та натурних обстеженнях теренів. В майбутньому було б доцільно проведення комплексного молекулярного дослідження каменю з метою його датування, локалізації походження.

До групи мезо-рівня впливу (середній, регіональний) віднесено наступні чинники: управлінський (адміністративний), стратегічний, функціональний і ландшафтний чинники.

Управлінський (адміністративний) чинник вказує на власника фортеці, хто має зобов'язання у перебудові та укріпленні (державна та приватна

власність). Це явище добре досліджено на території Західної України, де було сформоване поняття «фортеця-резиденція», на півдні відомий поки що один приклад – місто Сміл (Ізмаїл). Воно було закладене як приватне місто-порт, на плані 1790 року міститься позначка невеликого бастионного замку, що також можна трактувати як палац-резиденцією. Також, досі не існує остаточного висновку, якими були замки (Татар-Бунар, Дашів) за княжої доби, чи існує пряма залежність архітектурної розбудови та власника того часу. Натомість, ця залежність добре прослідковується у процесі розвитку османських васальних фортець. Наприклад, фортеця Озі до 1700 років утримувалась на балансі Кримського та Ногайського Ханства, частина споруд та території була власністю мешканців Аккерману. В цей час спостерігається бойова слабкість та непристосованість до оборони фортеці. Після 1720-х років починається перебудова та укріплення фортеці, від замкового типу її просторове вирішення трансформувалось у систему оборони.

Стратегічний чинник було виявлено при аналізі постійної зміни призначення та моделі укріплення території. Згаданий раніше приклад перебудови фортеці Озі до системи окремих оборонних елементів демонструє стратегічну зміну у військового управління васальних територій. І якщо в Османській Імперії стратегічна зміна і розбудова фортець була спрямована на отримання військового домінування, то в Російській Імперії спостерігається протилежна тенденція. Використання польових та швидко збудованих фортець призводить до стрімкого просування кордону, і такою ж стрімкою втратою стратегічного призначення оборонних споруд. Заснування фортеці Херсон як військового центр втрачає свою актуальність впродовж півстоліття і руйнується (у місто Миколаїв було перенесено флот, в Одесу – адміністрацію).

Функціональний чинник характеризує пряме та додаткове функціональне призначення фортеці. Основна мета заснування фортець – контроль і політична протекція інтересів держави. Під час військових

конфліктів фортеці виконують одну єдину місію – оборону і атаку. В мирний час вона бере на себе функції порту, таможні, карантину, суду, тюрми, резиденції, тощо. В залежності від географічного розташування та кліматичних умов, стратегічного призначення виділяються окремі підгрупи фортець півдня України: місто-фортеця, форпост, адміралтейство, резиденція. Такі містобудівні елементи, як: порт, середмістя, виробничі квартали і гільдії, стоянки та табори, – є додаткові і проявились у розплануванні населених пунктів, оточуючих фортеці. Функціональний чинник напряду вплинув на етнічний та релігійний склад середмість фортеці.

Ландшафтний чинник наведено окремо, адже впливає вже на існуючу планувальну схему фортеці і її подальший розвиток., просторе укріплення оточуючої території. Цей чинник в значній мірі провлений в плануванні усіх фортець півдня України. Фортеця Ізмаїл у 1790-ї роках отримала окреме укріплене середмістя на сході – Нову фортецю – яке було обмежене зовнішнім ретраншементом та відокремлена від Старої фортеці урвищем. Направленість розбудови зовнішніх кам'яних стін Кілії на північ, дивний вигин муру фортеці Аккерман зі сходу, також має вплив існуючого ландшафту (природного і міського). Термін «ландшафтний» тут розуміється як природній простір середовища (водного та материкового), який вдало було застосовано під функціонування фортеці, її оборонній потужності. Цей чинник має позитивні сторони впливу, наприклад підкріплює стратегічне розташування фортеці Перекоп, використання річки як інструменту укріплення Української лінії, круговий фронт оборони фортеці Кінбурн. Негативний вплив проявлено у пристосуванні проєктів фортець до реальних умов будівництва. Перші плани міста Херсон – зореподібна тенальна фортеця з явними впливали ренесансних ідеальних міст – при будівництві втратила свою регулярність та архітектурно естетику.

До мікро-рівень впливу (нізовий, локальний) віднесено чинники які сформувала локального характер історичного ландшафту фортеці, своєрідність архітектури та її декору. До цього рівня автор відносить

соціокультурний, релігійний та етнічний чинник, вплив яких найбільш помітне у архітектурі середмість, окремих громадських та сакральних спорудах фортечних дворів. Ці чинники пов'язані з загальнодержавними стильовими орієнтирами в архітектурі, декорі, садово-парковому будівництві.

Соціокультурний чинник вказує на хронологічне домінування візантійської, ісламської, ренесансної і барокової архітектури у забудові середмість та окремих елементів фортифікації. Стильові маркери знайдені у вирішенні зовнішніх оборонних стін Кілії та Аккерману, які мають спільні риси з візантійською середньовічною архітектурою. Ісламська архітектура набула виразу в окремих громадських і сакральних спорудах, тенденції декорування стін фортець елементами кам'яного різьблення. Ренесансна та барокова архітектура вплинула на регулярність планів, стриманість фасадів та оздоблення кам'яної та тенальної фортифікації.

Релігійний чинник є складовою соціокультурного чинника та у архітектурному дослідженні виокремлюється для маркування окремих художніх та планувальних вирішень фортець. Наприклад, в середньовічній османській фортеці мечеті розміщувались у надбрамних вежах, а пізніше – будувались окремими сакральними спорудами. Силует мінаретів та дзвіниць також характеризує художню складу сприйняття фортеці як цілісного історичного середовища.

Етнічний чинник проявляє себе у розплануванні середмість та забудові оборонного поля фортеці. Прикладом слугують окремі етнічні середмістя та квартали (єврейські, караїмівські, турецькі, французькі тощо).

Розміщення фортець та просторової організації ліній оборони залежить від суми чинників. Виокремлено природні типи розміщення фортець (острівні – Кілія до XVI ст., форт Травневий, укріплення на о.Березань; мисові – Кінбурн, Кілія після XVII ст., Аккерман; берегові – Аджидер, Хаджибей, Херсон, Ізмаїл, Очаків; континентальні – Татар-Бунар, Перекоп), висотні (кількість терас).

Поєднання різних чинників впливу сформувало ієрархічну систему зв'язків між фортецями та окремими оборонними елементами. Ієрархія відповідає двом різним підходам адміністративного управління територією: сталому утриманню та експансивному присвоєнню. Стале утримання передбачає розвинуту мережу фортифікацій на території укріплення, різноманітність та багатофункціональність споруд та оточення. Фортеці в такому значенні отримують просторовий розвиток, складові їхньої системи оборони можуть розташовуватись на протилежних віддалених ділянках. Прикладом слугує система оборони фортеці Озі, яка складалась з ядра-замку, двох невеликих табій (Хасан Паша та Кінбурн) і батареї Кучук Хасан Паши на узбережжі Дніпровського лиману. Така складна система фортеці надала можливість повного контролю протоки р.Дніпро. Вверх по течії Дніпра розташовувалась фортеця Казікермен, яка у XVIII столітті склалась з кам'яного замку та чотирьох земляних укріплень (табій) в плавнях річки. Система Казікермену дала можливість регулювати транзит проток Дніпра та забезпечити переправу між берегами.

Ієрархію фортець Османської імперії можна описати наступним ланцюгом зв'язків: 1) головний рівень: Істамбул (столиця) → Сілістрія (кале, головне місто–фортеця регіону); 2) другорядний рівень: кале (головне місто–фортеця регіону) → калесі (фортеці, укріплені міста, форт-пости); 3) підпорядкований рівень: калесі (фортеці, укріплені міста, форт-пости) → паланки, табії, укріплені території. Головний рівень зв'язку починається зі столиці Істамбулу та продовжується до другорядного право отримувача – фортеці-міста Сілістра, Хотин (Іваночко, 2015, р. 125). Такий же зв'язок має і архітектурні та просторові рішення фортифікацій. Стіни міста вирішуються як імітація стін Істамбула, прикрашаються цегляними орнаментами та символами. Другорядний рівень в ієрархії займають наступні після Істамбулу адміністративні центри - крупні міста регіонів та васальних держав, в плануванні яких теж виявлено стародавні фортеці (фортеця Сілістра і Хотин) (Іваночко, 2015, р. 125). Такий же зв'язок має і архітектурні та просторові

рішення фортифікацій. Стіни міста вирішуються як імітація стін Істамбула, прикрашаються цегляними орнаментами та символами. Другорядний рівень в ієрархії займають наступні після Істамбулу адміністративні центри - крупні міста регіонів та васальних держав, в плануванні яких теж виявлено стародавні фортеці (фортеця Сілістра і Хотин (Іваночко, 2015)). Зі зміною стратегічного значення та адміністративного підпорядкування до переліку додаються фортеці Аккерман, Озі, Кілія . Подальший керунок регіону відбувається у зв'язку з допоміжними супутніми укріпленнями, які мають на меті контроль окремих ділянок та районів держави або транспортного шляху. До цих підкріплюючих, допоміжних об'єктів, віднесено невеликі фортеці: Кінбурн, Кучук Хасан Паша, Казикермен. На третьому рівні ієрархії згруповано невеликі тимчасові укріплення – паланки, форт-пости, польові табори. Мета яких був просторовий локальний контроль та мобільність військових. На території дослідження поки що виявленні ці мережі табій тільки на іконографіях XVIII ст., через значний розвиток агропромисловості на терені ймовірного розташування відсутні залишки або сліди тимчасових польових укріплень, локалізація не можлива. Орієнтуючись на дослідження румунських фахівців (Stănică, 2016), можна припустити наявність великої кількості табій та паланок в Буджаку та Бессарабії.

На противагу тому, **політика уфортифікування Російської держави носить інший характер – інтенсивне присвоєння (анексія)**. Тому вивести окрему складно рівневу ієрархію у новому будівництві фортець майже неможливо. Рішення про будівництво приймається централізовано, проєкт створюється для відкритих ділянок, а пристосування фортець та подальше управління ними у полі відповідальності начальників фортець.. (Тимофеенко, 1986). Тому ієрархія в цьому випадку не розгалужена мережева, а лінійна, яка окреслює поступову прикордонну зміну укріплення (заснування і ліквідація фортець).

Таблиця 3. 1. Чинники впливу на розвиток фортифікацій. Ієрархія зв'язків фортець в Османській імперії.

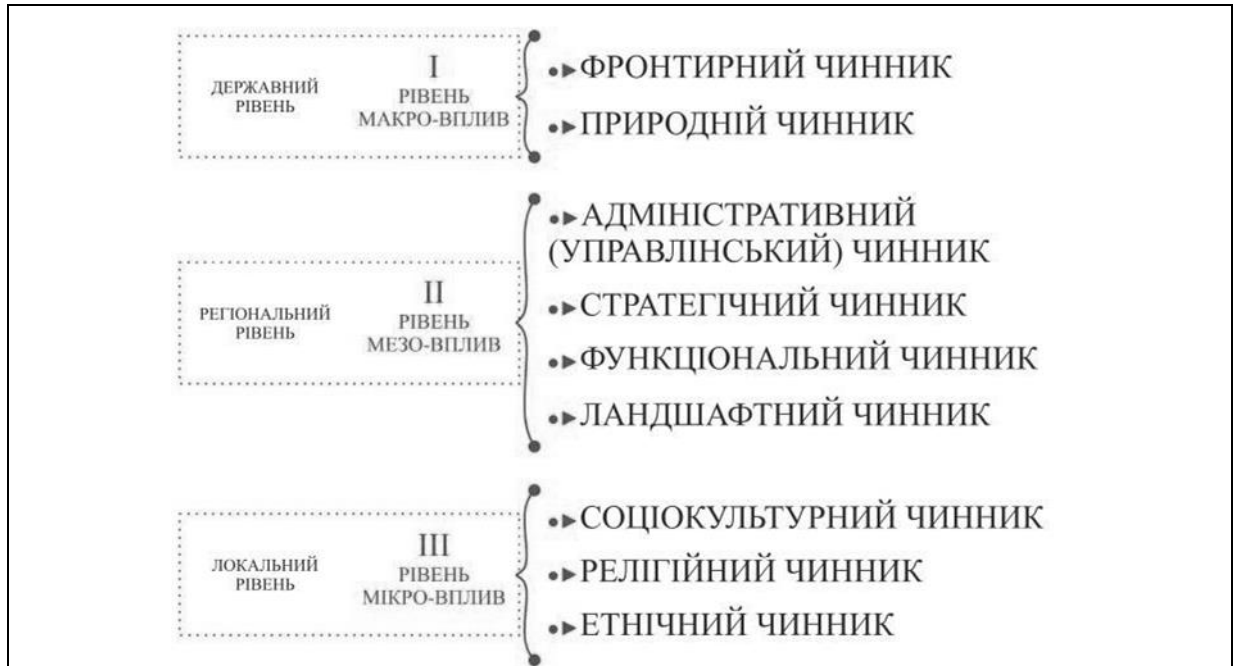

Рис.3. 1. Сукупність чинників впливаючих на формування ієрархії зв'язків фортифікаційних об'єктів у Османській імперії XVIII ст. (опрацьовано автором)

Рис.3. 2. Просторова модель ієрархії зв'язків. (опрацьовано автором)

Практика будівництва межувальних кордонів з фортифікаціями починається ще в кінці XVII ст. з будівництвом Ізюмської оборонної лінії (Ягоровський, 1980), яка представляла собою дерев'яний палісад з дерев'яними паланками. Другим прикладом лінійного відмежування є Українська оборонна лінія (Тимофієнко, 1984), збудована у 30-х роках XVIII ст., в її просторовій організації присутні полігональні прямокутні бастионні земляні паланки староголландської школи ⁹¹, природній рельєф річки було використано як частину ретраншементу. Між двома межувальними кордонами планово заселяли, засновуючи російсько-козацькі поселення. Третій приклад лінійного відмежування території - Дніпровська оборонна лінія, споруджена у кінці XVIII ст., зміною в цьому проєкті було використання фортець міського типу, паралельно з розвиненою зіркоподібною структурою закладались нові середмістя, планування яких було регулярним, а забудова передбачалась по типовим архітектурним проєктам (Тимофієнко, 1984). Подальший розвиток торгівлі в цьому регіоні та втрата значення військових фортець підштовхнули російський уряд надати цим сільським поселенням статус обласних міст. За 50 років міського розвитку Півдня України на території між Українською та Дніпровською оборонними лініями було відновлено або заново збудовано понад 30 міст. (Тимофеєнко, 1986) (Frolova Y., Koski W., 2018). На думку російського історика Льва Фрідмана, заміна старої системи безперервних оборонних ліній новою мережею окремих фортець була необхідним кроком на той час (Фридман, 1895, р. 155). Старі лінії не відповідали потребам армії, оскільки їм не вистачає місця для відступу чи нападу. Важко було забезпечити їх необхідними запасами, і вони поступово застаріли стратегічно. На відміну від них, мережі великих і малих фортець забезпечували достатньо площ для маневрування під час бою, а новий тип оборони - простір для розміщення армії. Потреба у наданні різноманітних послуг військовим частинам, які мешкали у великих фортецях, призвела до появи кварталів для цивільного

⁹¹ ДНАББ № 260665 Паспорт пам'ятки «Єфремовська фортеця».

населення, таких як ремісники, купці та міщани. Таким чином, ми можемо побачити тут походження укріпленого міста. Тож фортеця, такою, якою вона є, набула не лише архітектурної, а й міської цінності, поєднавши в собі оборонні, архітектурні та містобудівні функції. Нові міста будувалися в безпосередній близькості від діючих військових фортець.

Суттєву роль у розміщенні фортець та їхньому планувально-просторовому вирішенні відіграє поєднання природного чинника та стратегічного, з урахуванням ландшафту. Фортецям на узбережжі характерне брамне та дзеркальне положення, таким чином забезпечуючи прямий контроль над протокою чи протилежною фортецею.

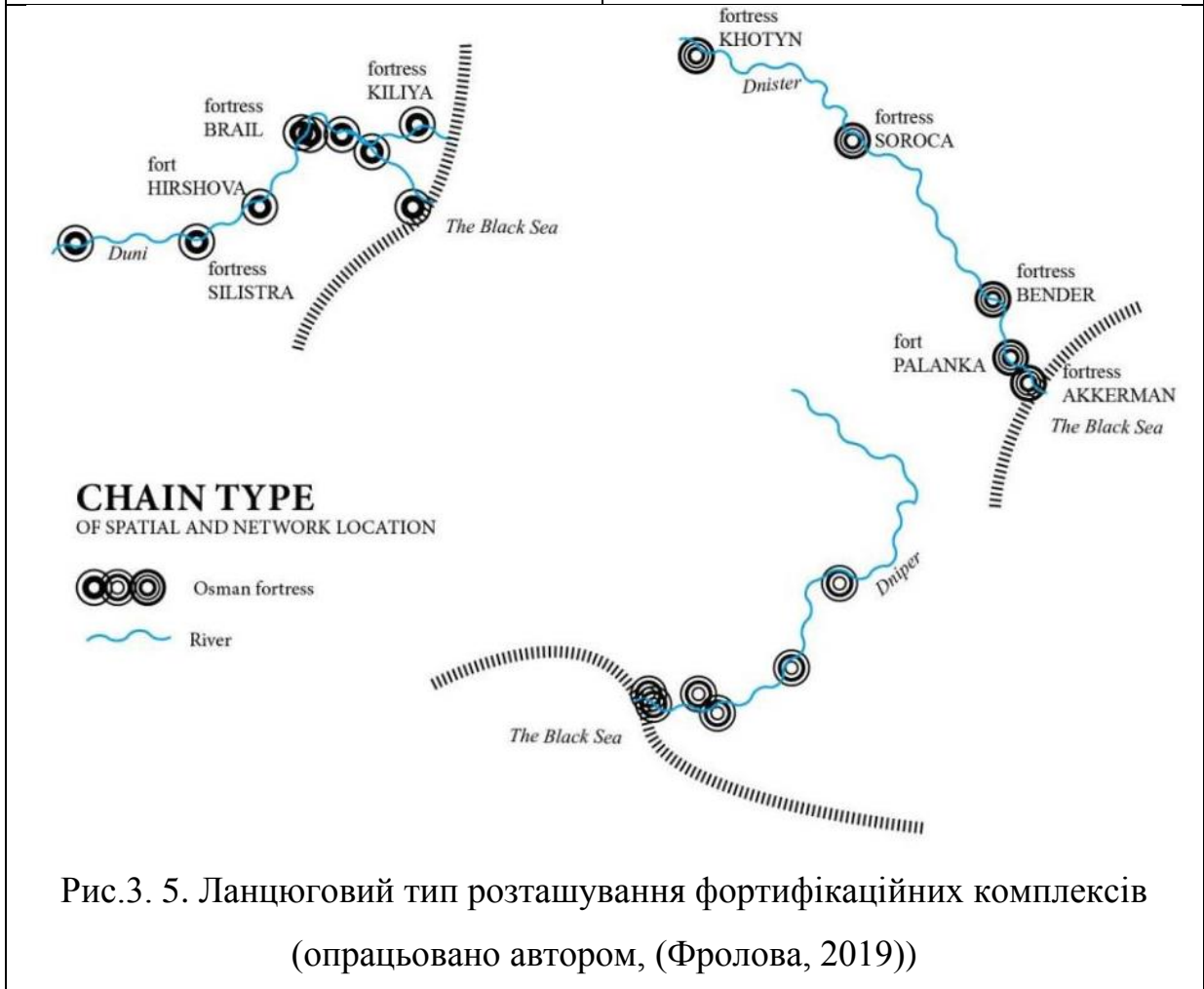
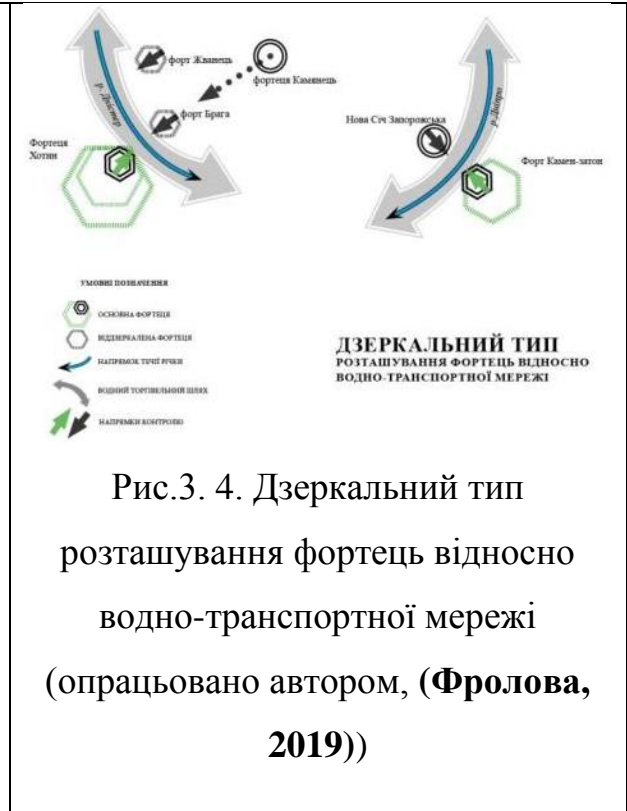
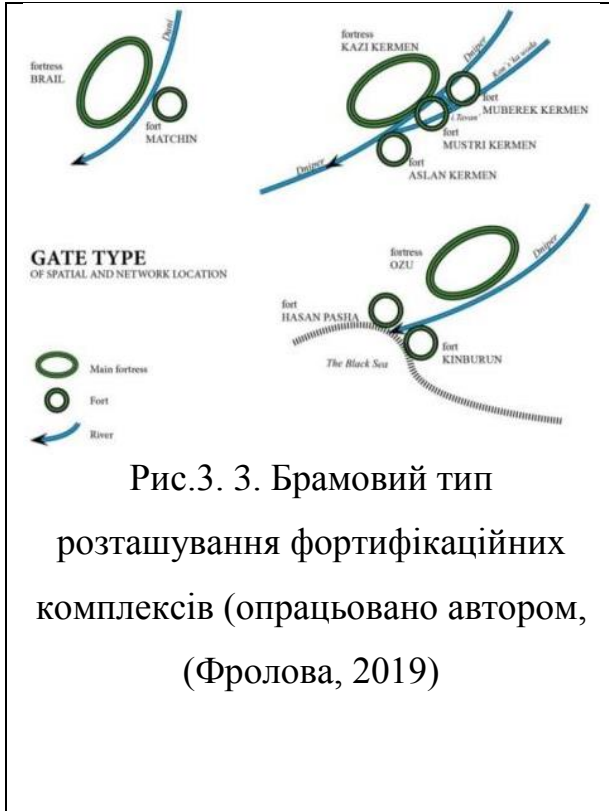
Формування брамного типу пов'язана з особливостями річного розташування фортець. Для прикладу наведемо комплекс фортеці Озі, яка складається з двох замків – ядра фортеці Озі – і батареї Кучук Хасан Паша, фортеці Кінбурн у Дніпровському лимані та Хасан Паша на березі Південного Бугу; Комплекс фортець Казікермен: замок Казікермен, паланки Мустріт-кермен, Іслам-кермен, Шагін-кермен, Муберек-кермен. В розплануванні фортець виділяють окремі об'єкти, які розміщуються на віддалені одна-від-одної. Це можуть бути як тимчасові укріплення (табії), так і замки. З однієї сторони, це проста необхідність і закриття сліпих сірих зон оборонного фронту фортеці, з іншої – в Османській Імперії існував образ «Брами Європи» (Nicolle, 2010), який асоціювався з системою оборонних веж та фортець протоки Босфор та Дарданелли. Фортеці розташовувалася одна навпроти одної таким чином, щоб повністю покривати водяну площину. Такий підхід до контролю дельти річки отримав розповсюдження і в розташуванні нових укріплень півдня України. Наведемо в приклад будівництво фортеці Ісакча і Тульча навпроти міста Сміл і Кілії, таким чином стало можливо регулювати транзит прохід дельти Дунаю. Брамний тип розміщення не було виявлено у тенальних фортецях Російської Імперії, адже її тактика розміщення була пов'язана з просуванням континентальних фортець.

Дзеркальний тип передбачає будівництво нової фортеці навпроти існуючої, підконтрольної іншій державі. Таке розташування давало можливість спостерігати за діями противника без порушення кордонів та угод, і у мирний час провокувало на початок укріплення з обох сторін. Показовим було будівництво фортеці Аджидер навпроти Аккерману. Російський форпост мав слідкувати за пересуванням суден по Дністровському лиману, прикривати порт та таможню. Короткочасним є також приклад перебудова фортеці Кінбурн російськими військами, коли Очаків ще був османським.

Ланцюговий тип розташування фортець характерне для всіх об'єктів дослідження. Об'єднати їх об'єднано за принципом водної і сухопутної мережі шляхів. Особливістю ланцюгового типу є злагодженість дій та передача інформації від фортеці до фортеці. Окремі оборонні одиниці (фортеця, табія, паланка), які пов'язані спільним завданням контролю та оборони водної протоки могли сповіщати про пересування та наміри противника. У загальноєвропейському масштабі такі фортеці побудовані уздовж річок Дунай та Дністер, які свого часу були адміністративними і державними кордонами. На території півдня України ланцюговий тип розташування та функціонування є лише фрагментарний, і включає фортеці Кілія і Ізмаїл у спільному функціонуванні з фортецею Сілістра, Браїла, Манчін, Ісакча і Тульча. Фортеці Очаків, Кінбурн, Казікермен, Аслан-кермен формують ланцюг оборонних пунктів Дніпра. Також цей тип прослідковується в окремих випадках розпланування турецьких фортець, наприклад, Перекоп. Головна фортеця-замок мала у лінійному підпорядкуванні декілька табій та дві окремі батареї, пов'язаних муром та ровом.

Комбінований тип розглядається як сукупність всіх вищезгаданих типів, із заміною або доповненням супутніми рішеннями. До цього типу автор відносить пізні фортеці Дніпровської Лінії.

Таблиця 3. 2. Типи локалізації фортець Півдня України.

3.2. Архітектурно-історичні періоди фортифікаційного будівництва Півдня України.

Підсумовуючи огляд чинників фортифікаційного будівництва та залежність структурної організації, спираючись на археологічні та наративні джерела, можна вивести загальну архітектурну періодизацію укріплення території Півдня України. Було сформовано шість загальних архітектурних періодів, з яких перші чотири не входять в часові межі дослідження, але несуть вагомий вклад у архітектурне вирішення фортець (Кілія, Аккерман, Очаків та Перекоп)

Періоди які не входять у часові межі дисертаційного дослідження, але суттєво вплинули на подальший розвиток архітектури фортець:

I архітектурний період – До документальний, до джерельний період.
Нааявні короткі згадки або легенди про існування укріплених місць, поселень.

II архітектурний період – Колоніальний період – з сере. XIII ст.. - кін. XV ст. – середньовічне фортифікаційне будівництво.

Одночасне існування двох періодів розбудови фортець. На початку XV ст. будуються перші кам'яні компактні цитаделі фортеці Лікостомо (Кілія Веке, Кілія Нова)⁹² і Монкастро (Аkkerман), супутньо з розвиткому торгавельної мережі Генуї (заснування фортець-колоній⁹³ на Кримському півострові торгівельною гільдією). В цей період також функціонують італійські порти Джинестра (Качубей) та Ілліче,. Цитаделі Монкастро і

⁹² Існує тривала історична дискусія де саме розміщувалась фортеця Лікостромон. Її розташування має три варіанти: 1) на острові в дельти Дунаю біля бергової лінії (по мапах XVст.); 2) навпроти існуючого міста Кілія, носить топонім Кілія Веке, який зустрічається на мапах середини XVII ст.; 3) та останній на місті сучного міста Кілія. Значну проблему у локалізації фортеці становить схоже іменування північної протоки Дунаю, та плутанила у маркуванні (то населеного пункту, то протоки) на картографічних джерелах. Так само і різниця у розташуванні Лікостромон ближче до Чорного моря або навпроти Кілія Нова.

Автор спирається на архітектурні ознаки фортеці, які зафіксовані на іконографічних джерелах XVIII ст. і стверджує, що за просторовою організацією фортеця Кілія Нова має ознаки колоніального фортпосту цитаделі середини XVст., архітектурну спорідненість з візантійською архітектурною школою (конфігурація зовнішніх оборонних ліній, можливе існування бастей біля цитаделі).

⁹³ Головними містами колоніями Генуї були Чембало (Балаклава), Солдайя (Судак, засновано венеціанцями), Каффа (Феодосія), Тана (Азов, засновано венеціанцями). Крупні – Воспоро (Керч), Капітансьво Готія (Гурзуф, Партеніт, Ялта, Алушта, Херсонес Таврійський)

Лікостомо мають характерні ознаки колоніальних форпостів, компактні та ізольовані від інших населених пунктів, прямокутні в плані, башти квадратні та круглі поєднані високими стінами, щільно забудований внутрішньодворовий простір. Зв'язок тільки річковим та морським сполученням. Зовнішні оборонні стіни фортеці Монкастро, які закривають середмістя, датовані кінцем XV ст. (Красножон А.В., 2012) організовано за принципом ступінчастих стін Костантинополя, чітко відмежовують територію фортеці від оточуючого населеного пункту. Таку організацію зовнішньої лінії оборони мала фортеця Кілія Нова (Лікостомо). Це дає можливість припустити о візантійському впливі на архітектуру оборонних зовнішніх башт та мурів. На відміну від Монкастро, цитадель Кілія Нова додатково відмежована від фортечного двору (укріпленого середмістя) ровом та кам'яним муром, має оборону башту-браму з мостом. Вирішення відмежованості цитаделі та укріпленого середмістя знайдено у плануванні міста Керчі⁹⁴ (фортеця Воспоро). Так само відрізняється архітектурне вирішення башт цитаделей. Монкастро має чотири круглі в плані башти на прямокутному фундаменті, які поєднані стіною. Висота башт і стіни майже однакова⁹⁵, а на іншому зображенні цитаделі Монкастро міститься цікаві деталі – машикулі, як дах найбільшої башти, цей елемент використовувався у середньовіччі та зустрічається у генуезьких фортецях Криму (башта Кріско, Каффа). Плани башт цитаделей також відрізняються, у Монкастро вони круглі прямокутному фундаменті⁹⁶, а у Кілія Нова – прямокутні. Таким чином, можна припустити, що дві цитаделі були засновані різними колоніальними групами. Побудовані за принципом середньовічної баштової фортифікації. Ймовірно візантійське походження зовнішніх оборонних мурів.

⁹⁴ МС ОФ 3441/14 Креслення плану [...] міста керчі з ситуацією знятою [...] 1771 року і по трактату пердане у російську власність. Мордвінов М.І. (джерело: gosarchiv.ru)

⁹⁵ НБУВ СКВ №13297 Проспект Аккерманської фортеці, 1770 рік Джерело (Красножон, 2017)

⁹⁶ Існує гіпотеза, що цитадель Аккерману була перебудована, а круглі башти прийшли на заміну квадратним. Уточнення характеру архітектури колоніальних цитаделей можливе при детальному і комплексному дослідженні мережі торгівельних артілей Чорого моря та басейну річок Дунай, Дністер та Дон.

Так само, як існує думка про каталонське походження фортеці Єні-Дунья (Добролюбський, 2020), її архітектура має спільні риси з баштовими цитаделями середньовіччя. Відсутність іконографічних і археологічних джерел залишає ідентифікацію періоду розбудови цієї фортеці на теоретично-гіпотетичному рівні. Наявні зображення зовнішнього вигляду фіксують дві круглі в плані башти, які розташовані близько, компактно відносно одна-одної, прямокутна брама та батарея, ймовірно, вже відносяться до наступного періоду перебудови та розміщуються на місці (імовірно) зруйнованих елементів фортеці.

III архітектурний період – Княжа доба / Ординський період – серед. XIV - кін. XV ст., середньовічне фортифікаційне будівництво.

Період заснування та управління фортець Молдавським та Великим князівством Литовським. Цьому архітектурному періоду характерне будівництво кам'яних компактних замків з круглими невеликими баштами, фортечний двір має часткову забудову. До цього періоду відносять заснування фортеці Татар-Бунар та дерев'яного замку Дашів (Джанкермен). Набуває розвиток сухопутна мережа шляхів. На мапах відмічаються населені пункти материкової частини узбережжя. Також в цей час набуває будівництво литовських замків та кордонних веж, дослідження яких потребує значних археологічних розшуків. За наявними матеріалами це були невеликі круглі в плані башти-донжони, будувались на узбережжі в опорних портових та прикордонних пунктах. До цього часу відносять заснування замку або укріпленого поселення Качубей (в майбутньому Хаджибей). Вказані фортеці мають риси баштового типу середньовічних укріплень (за (Bogdanowski, J., Holcer, Z. & Kornecki, M., 1994)).

IV архітектурний період – Васальний період. Від кін. XV ст. - кін. XVII ст. Продовження традиції прото-бастіонної фортифікації, поступовий перехід до бастіонної манери укріплення.

Перехідний період між середньовічною фортифікацією та новими принципами розбудови фортець доби Ренесансу. В цей час в Османський

Імперії формується так звана Класична доба архітектури, яка відома діяльністю архітектора Сінана. Фортеці Кілія Нова, Мавкастро та Джанкермен, отримують нові назви, з'являються нові сакральні та громадські споруди ісламського світу (мечеті з мінаретами, медресе, міхраби, фонтани та інші). Фортеця Джанкермен отримує назву Озі та перебудовується з дерев'яною на кам'яну. До середини XVII ст. фортеця вже сформована як комплекс споруд (Біляєва, 2012) і складається з двох прямокутних кам'яних замків (старої та нової фортеці), поєднаних паланкою, невеликої батареї Кучук Хасан Паша на мису Дніпровського лиману, фортеці Хасан Паша на березі Південного Бугу. До складу комплексу фортеці Озі також долучено замок Кінбурн, який з Кучук Хасан Паша віднесено до брамного типу розташування. За свідченнями Евлія Челебі, до середини XVII ст. фортеця Кінбурн складається з двох різночасових замків, обидва кам'яні та за сучасними дослідженнями (Ertekin, 2015) можливо припустити, що старе замкове укріплення було використано у розбудові нового.

Фортеця Татар-Бунар була відвідана у середині XVII ст. мандрівником Евлія Челебі, він згадує, що вона була новозбудованою на місці молдавського замку у 30-х роках XVII ст. За графічною реконструкцією Мар'яни Шлапак (Şlapac, 2016), фортеця зберігає архітектурні риси середньовічних молдавських вежевих замків. Також в цей час існувало татарське укріплення на місці майбутнього Казікермену (Игнат'єва, 2014), у 1660 році будується комплекс з п'ятьох укріплень: кам'яної фортеці Казікермен, та паланок Мустріт-кермен, Іслам-кермен, Шагін-кермен, Муберек-кермен (Заруба, 2003), мета такої складної розбудови – утримання контролю над усіма протоками Дніпра та забезпечити переправу між берегами. Комплекс укріплення Казікермен теж можливо віднести до брамного типу розташування фортеці на водному коридорі.

Архітектурні періоди, які входять у межі дослідження.

V архітектурний період – Імперський період – з кін. XVII ст. до серед. XIX ст. Цьому періоду характерно стрімкий перехід від прото-

бастіонної фортифікації та бастейної фортифікації до тенальних ліній укріплення, впровадження засобів французької школи фортифікації, перебудову кам'яних фортець за принципами поступових земляних перешкод. Період поділено на дві хвилі розбудови: османську та російську.

Османській хвилі розбудови фортець Півдня України на першому етапі між 1700 та 1770 рр. характерне використання бастейної фортифікації та перехід до протобастіонного укріплення території. До 1690-х рр. фортеці Кілія Нова, Аккерман, Озі, Кінбурн, Перекоп відвідав Евлії Челебі, який лишив монографічний опис стану фортець. Його художній та поетичний опис частково не збігається з картографічними джерелами (проблема наративного перебільшення території яку займала фортеця, кількості башт та висота оборонних мурів). За аналізом іконографічних джерел суттєву зміну набули фортеці Озі, Кінбурн та Перекоп, до кам'яних замків були прибудовані бастейні лінії укріплень та сформовано оборонне поле фортеці, виділена частина оточуючої території, яка не забудовувалась та регламентувалась. Фортеця Кілія отримала два равеліна⁹⁷, які прикривали вхідні брами з півночі та півдня. Зовнішній ретраншемент огортав місто і поєднувався з заплавою Дуная на сході. Так само укріплено територію Аккермана та Очакова. Біля Кілії існувала система невеликих земляних укріплень – табій, які виконували функцію дозорних форпостів⁹⁸. Фортеця Кінбурн перебудовується, споруджуються батареї та бастеї, збільшується площа фортечного двору, споруджується надбрамна башта та прокладається рів⁹⁹.

На другий етап з 1770 по 1810 рр. зумовлений поступовим впровадженням французької тенальної школи фортифікації. Були розроблені проекти укріплення фортець Ізмаїл, Кілія, Аккерман і Озі. Укріплення Ізмаїлу проходить у три етапи: 1) бастейно-паланкова оборонна лінія відокремлює територію міста; 2) проект бастіонного фронту за принципом

⁹⁷ РДВІА. – Ф.846. – Оп. 16. – Д. 2381а л.50 (XXIII); НБУВ, СКВ. – №17394 (Ленченко, 2006)

⁹⁸ РДВІА. – Ф. 846. – Оп.16. – Д. 2602 (Şlapac, 2016)

⁹⁹ МС ОФ 3441/31 (Дружинина, 1955)

фортифікації Вобана, розділення середмістя на дві частини¹⁰⁰; 3) розбудова бастионної земляної фортеці за проектом Андре-Джозеф Лафіт-Клаве з елементами голландської фортифікації, яка була не завершена на час початку війни¹⁰¹. Проект укріплення Кілії, розроблений Франсуа Кауффером¹⁰², передбачав перебудову середньовічної фортеці в чотирикутний бастионний форт за принципом голландського польового шанцю, створення водної фосої та брамного рavelіну зі сторони Дунаю. Також декілька проєктів¹⁰³ укріплення фортеці Аккерман пропонували перебудови його у бастионний форт. З північної сторони фортеці Озі, по проєкту Андре-Джозефа Лафіт-Клаве¹⁰⁴, споруджується ретраншемент з двурамників (реданів), а бастеї укріплюються кліщуватою оборонною лінією.

Російській хвилі розбудови фортець Півдня України характерне закладання нових фортець за канонами ренесансних італійських ідеальних міст. Так було засновано місто-фортецю Херсон, планувальна ідея якого потім була реалізована у Миколаєві, побудована система укріплень фортеці Хаджибей з середмістям. Фронти оборони організовувались за принципом староголландської та новоголландської фортифікаційних шкіл. Використовувались типових невеликі форти, які складаються з двох півбастионів і в плані утворювали кліщуватий фронт оборони. Так була вирішена фортеця Аджидер на Дністровському лимані та портове адміралтейство фортеці Хаджибей. Зі сторони водойми споруджуються терасовані батареї. Виявлена швидка трансформація типових невеликих польових фортець, від старопруських прямокутних шанців, які були частиною ретраншементу до кліщуватих бастионних фортів компактного плану. Ця зміна зумовлена зміні військової стратегії та впровадження архітектурного визару фортець.

¹⁰⁰ Проєкт барона А.Каленберга РДВІА. – Ф.465. – Оп.1. – Д.18 (Вечерський, 2011)

¹⁰¹ РДВІА. – Ф.349. – Оп.13. – Д.1070 (Şlapac, 2016)

¹⁰² РДВІА. – Ф.846. – Оп.16. – Д. 22022 (Şlapac, 2016)

¹⁰³ (Şlapac, 2016)

¹⁰⁴ (Красножон, 2017)

Перебудовувались та укріплювались вже існуючі бастионні фортеці, які мали важливе стратегічне значення (Кінбурн, Ізмаїл, Кілія). Після захоплення Кінбурну у 1771 році, кам'яну османську фортецю було перебудовано за принципом бастионного форту. З північної сторони було споруджено два півбастиони новоголландського типу, які утворили кліщуватий фронт оборони. З заходу – бастиону лінію оборони. З півдня – півбастиона староголландського типу поєднано з двома полігональними батареями, а зі сходу споруджено рavelін. Батареї є перебудованими бастеями османського замку, кам'яна куртина якого була використана як опорна стіна для центрального рavelіну¹⁰⁵. Фортеця Ізмаїл була додатково укріплена ретраншементом внутрішнього двору фортеці, відділивши таким чином ядро адміралтейства від середмістя, деякі плаці оборони були переобладненні у рavelіни¹⁰⁶. Також зміни торкнулись середмістя: було закладено нову мережу вулиць та пропонувалась регулярна парцеляція кварталів. Укріплення фортеці Кілія були направленні на підвищення куртини та бастионів, будівництво та ремонт ужиткових споруд внутрішнього двору.

Останній VI архітектурний період з 1820-х років до кін. XIX ст. пов'язаний з поступовим виведенням з експлуатації існуючих фортець, систематичної руйнації оборонних ліній та планову забудову територій новими населеними пунктами. В цей час виявлене системне та планове знищення культурного та етнічного різноманіття території. Крім масштабних етнічних переселень з карт зникають татарські поселення, османські міста та порти. Фортеця Озі втрачає своє просторове вирішення, новий план міста Очаків мав на меті врегулювати ландшафтну систему вулиць старого середмістя¹⁰⁷, а території фортеці – розділити на окремі квартали та забудувати. На плані міста Очаків середини XIX ст. ще наявні фрагменти земляних бастионів, в той час я фортечний двір розплановано новим будівництвом (Сапожніков, 2017, р. 194). Батарея Кучук Хасан Паша, яка

¹⁰⁵ РДВІА. – Ф. 418. – № 22024

¹⁰⁶ РДВІА. – Ф.846. – Оп.16 – Д. – 6018

¹⁰⁷ РДВІА. – Ф. 1350. – Оп. 312. – № 21 (Тимофієнко, 1984) (Ленченко, 2006)

отримала назву Миколаєвського укріплення, перебудовано у кам'яний бастіон та до 1840-х років виконує функцію форпосту (Красножон, 2017). Фортеця Кінбурн до кінця Кримської війни була модернізована, а після – втратила стратегічне значення та була ліквідована, протягом століття вона була повністю зруйнована природною ерозією. Фортеця Аккерман поступово розбирається місцевим населенням, каміння її мурів використовується для будівництва житла. В кінці XIX століття вона набуває статусу пам'ятки, об'єкту археологічних та історичних вишукувань, з дослідження античного поселення починається перший період наукового підходу у вивченні фортець південного регіону.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III

1. Сформовано комплексні чинники впливу на архітектурно-просторове вирішення фортець Півдня України, які згруповані по рівнях впливу (макро-, мезо- та мікро-). Макро-рівень (найвищий, державний) містить чинник, яких відносяться до державо утворюючих (фронтирний), природно-кліматичний чинник. До групи Мезо-рівень (середній, регіональний) віднесено управлінський, стратегічний, функціональний і ландшафтний чинник. Мікро-рівень (нізовий, локальний) вміщує соціокультурний, релігійний та етнічний чинник.

2. Виявлена залежність розташування фортець півдня України від загальноєвропейських культурних фронтів. Периферійність розташування фортець Очаків, Кінбурн, Аккерман, Кілія зумовило тривалий період збереження їхньої середньовічного оборонного вирішення. Пересування Східного фронтиру з Московським князівство провокувало термінову перебудову та укріплення вказаних фортець. Заснування нових міст-фортець Херсона, Хаджибея та форпостів Аджидер просунуло східну етно-культурну межу до дельту Дуная.

3. Виявлена залежності розміщення фортець та просторової організації ліній оборони від суми чинників. Виокремлено природні типи розміщення фортець (острівні – Кілія до XVI ст.; мисові – Кінбурн, Кілія після XVII ст., Аккерман; берегові – Аджидер, Хаджибей, Херсон, Ізмаїл, Очаків; континентальні – Татар-Бунар, Перекоп), висотні (кількість терас). Геополітичні та адміністративні типи об'єднанні у система ієрархії фортець (на прикладі фортець Османської імперії).

4. Сформована загальна ієрархія фортець Півдня України (на прикладі Османської імперії) складається з трьох рівнів: 1) головний рівень – пряме підпорядкування фортеці столиці та управління головою держави (схема: столиця Істамбул → головна фортеця регіону Сілістра); 2) підпорядкований рівень – закріплення за головною фортецею регіону Сілістра менших фортець та форпостів (Галац, Браїла, Кілія, Очаків); 3) укріплений рівень –

мережевий зв'язок невеликих форт-пості та паланок (табій) з регіональними фортецями (фортеця Очаків та форт Кінбурн, Хасан-Паша, Кучук Хасан Паша, табія на о. Березань). Виявлена залежність від місця розміщення фортеці у системі ієрархії фортець та її планувальної структури. Головні та підпорядковані фортеці мають розвинені багато лінійні оборонні укріплення та мережу оточуючих невеликих форпостів (Очаків, Перекоп, імовірно Кілія та Аккерман, також Хотин).

5. Виокремлено чотири типи розташування фортець як результат поєднання геополітичного та природного чинника: 1) брамний тип – розташування фортець однієї держави один навпроти одної з метою лінійного закриття протоки (об'єднання форпостів Кучук Хасан Паши та Кінбурн на р.Дніпро; контроль р.Дунай фортецею Кілія та Ісакча); 2) дзеркальний тип – фортеці розміщуються навпроти контр-фортеці (будівництво фортеці Аслан Паша навпроти Запорізької Січі; фортеця Аджидер навпроти Аккерману, Тирасполь навпроти Бендер); 3) ланцюговий тип розміщення фортець передбачає рівномірну відстань між фортецями однієї держави та взаємодію при виконанні адміністративних та стратегічних функцій: фортеці басейну р. Дністер (Хотин, Сорока, Бендери, Паланка, Аккерман), р. Дунай (Сілістра, Браїло, Галац, Тульча, Ізмаїл, Ісакча, Кілія), р. Дніпро (Аслан-керман, Казікермен, Очаків, Кінбурн, табія на о. Березань); лінії оборони (Українська, Дніпровська Лінії); 4) комбінований тип передбачає об'єднання та функціонування різних типів розташування фортець за умови порушення структурного зв'язку між ними.

6. Виділено 6 основних архітектурно-історичних періодів розбудови фортець Півдня України, з яких чотири не входять у часові межі дослідження (I архітектурний період – до документальний, до джерельний період до XI ст.; II архітектурний період – Колоніальний період – серед. XIII ст. – кін. XV ст. середньовічне фортифікаційне будівництво; III архітектурний період – Княжа доба / Ординський період – серед. XIV – кін. XV ст., середньовічне фортифікаційне будівництво; IV період – Васальний період – кін. XV ст. –

кін. XVII ст., домінування архітектури Класичної доби в Османській імперії, фортеці отримують елементи ісламської архітектури.). Два періоди, які входять у часові межі дослідження: V архітектурний період – Імперський період – з кін. XVII ст. до серед. XIX ст. Цьому періоду характерно стрімкий перехід від прото-бастіонної фортифікації до тенальних ліній укріплення, впровадження засобів французької школи фортифікації. Період поділено на дві хвилі розбудови: османську та російську. Османській хвилі розбудови фортець Півдня України на першому етапі між 1700 та 1770 рр. характерне використання бастіонних ліній укріплення території (Очаків, Кілія, Аккерман); на другому етапі з 1770 по 1810 рр. поступове впровадження французької тенальної школи фортифікації (проекти укріплення фортець Ізмаїл, Кілія, Аккерман, Кінбурн, Очаків). Російській хвилі розбудови фортець Півдня України характерне закладання нових фортець за канонами ренесансних італійських ідеальних міст (Херсон, Миколаїв, Хаджибей), використання типових тенальних фортів з лініями укріплень французької фортифікаційної школи (Аджидер, Українська та Дніпровська укріплені лінії); перебудова та укріплення існуючих бастіонних фортець (Кінбурн, Ізмаїл, Кілія). Останній VI архітектурний період з 1820-х років до кін. XIX ст. пов'язаний з поступовим виведенням з експлуатації існуючих фортець, систематичної руйнації оборонних ліній та планову забудову територій новими населеними пунктами (Єні-Дунья, Казікермен, Очаків).

РОЗДІЛ IV

ВИЯВЛЕННЯ АРХІТЕКТУРНО-ПЛАНУВАЛЬНИХ РИС ФОРТЕЦЬ
ПІВДНЯ УКРАЇНИ ТА АНАЛІЗ СТАНУ ЗБЕРЕЖЕНОСТІ**4.1. Планувально-просторові риси архітектури фортець.**

Згідно уточненій архітектурній періодизації хронологічних меж дослідження, опис архітектури фортець починається з **V архітектурного періоду – Імперського періоду** – з кінця XVII ст. до середини XIX ст. Цьому періоду характерно перебудова та укріплення фортець, будівництво тимчасових земляних фортів (табій) та кам'яних замків. Архітектура фортець сформувалась як складова частина процесу модернізації та переходу до нових методів оборони. Фортеці розвивають свою планувальну структуру завдяки приєднанню оточуючих територій до складу середмість, розбудовуючи лінії укріплень та ускладнюючи загальну планувальну систему. Сукупність різних видів фортифікації споруд, їх просторова складність та комплексність дає підтвердження, що *фортеця є системою укріплень* (Біляєва, 2012), загальна цілісність якої не залежить від цілісності окремих її складових. Фортифікаційні системи забезпечують оборонну спроможність місцевості до моменту руйнації або капітуляції головного ядра системи. Найбільш вираженою є **ядрова фортифікаційна система** (цитадельно-секторальна, замково-полігональна). До **цитадельно-секторального типу** відносяться фортеці Кілія та Аккерман, також наявні схожі риси у фортецях Криму. До замково-полігональної схеми – фортеця Перекоп та Очаків, Татар-Бунар. Під час **Османської хвилі розбудови, яка тривала між 1700 та 1770 рр., фортеці Півдня України укріплювались** зовнішніми бастионними лініями та окремими рavelінами.

Фортеця Кілія мала головне адміністративне та прикордонне значення, через її територію проходив митний контроль та торгівля (Batmaz, 2017). За планувальною схемою до її меж з часом увійшло два середмістя, які були укріплені стінами з баштами та ровом. Кілія є супутньою фортецею до форту Тульча, яка контролювала протилежну протоку Дунаю, разом вони утворювали *брамовий тип* захисту гирла річки, сполучення та пересування між фортецями

було гнучким та швидким. Структурно місто-фортеця Кілія складається з чотирьох планувальних елементів: центральне ядро фортеці – генуезька цитадель (III архітектурний період) (А), внутрішній фортечний двір (В); цивільний двір – укріплене середмістя (С), які можливо віднести до візантійської архітектурної традиції. Оборонні стіни мають спільні риси зі стінами Константина (Істамбул) за планувальним вирішенням (дві лінії стін, рів та розташування башт), перетином (співвідношення висот стін та рову). Планувальна схема фортеці має секторальну форму, радіусним центром виступає цитадель. Наявне пропорційне збільшення радіуса ліній укріплень. Головна брама фортеці та Водяна брама були укріплені рavelінами (дворамник з ровом, габарити: 19x44 і 13x33 м), прохід до брам було зроблено по тілу ravelінів.

Зовнішній ретраншемент фортеці Кілія, який обмежував і виокремлював сільські оточуючі території з північної сторони, - нерегулярний в плані, ширина водяного рову та валу є незначною (до 5 м), планувально не пов'язаний з просторовим розвитком середньовічної фортеці. Міг бути збудований турками до початку XVIII ст., через можливість військового вторгнення та відведення бойового поля на значну відстань від міста, схожим вирішенням було укріплено Хотин (гіпотеза за (Харлан, 2015)). На відміну від Хотина ретраншемент не має потужних земляних бастіонів та батарей. З наявних іконографічних джерел¹⁰⁸, Андрій Красножен розміщує зовнішній ретраншемент між сучасними вулицями Суворова та ... Частина ретраншементу була вирішена складним профілем (рів, вал), друга частина тільки валом, який переходив у притоки Дунаю. На першій мапі також містяться позначки окремо розташованих редутів (паланок).

Фортеця Аккерман планувально схожа з Кілією, має внутрішні фортечні двори (гарнізонний (В), цивільний (С), портовий (D)) і зовнішнє укріплене середмістя (мал. 4.2.). Цитадель прямокутна в плані, з круглими баштами, компактна, використовувалась для зберігання пороху, мала тюремні та управлінські приміщення, гарнізонні склади. Час виникнення цитаделей – княжий (III архітектурний період). На відміну від Кілії, внутрішній фортечний

¹⁰⁸ РДВІА Ф. 846 оп 16 д 2602 (Şlapac, 2016, p. 101); РДВІА Ф. 846 оп 16 д2381а (там же, стр. 103)

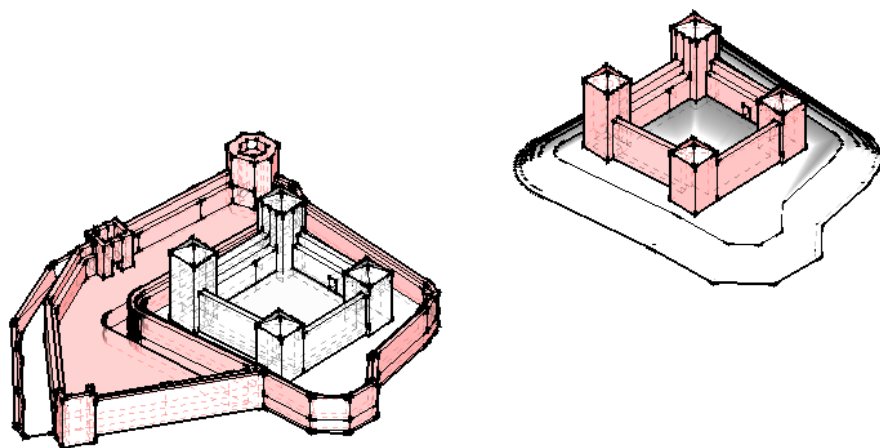

Рис. 4. 1. Середньовічна цитадель фортеці Кілія. (опрацьовано автором)

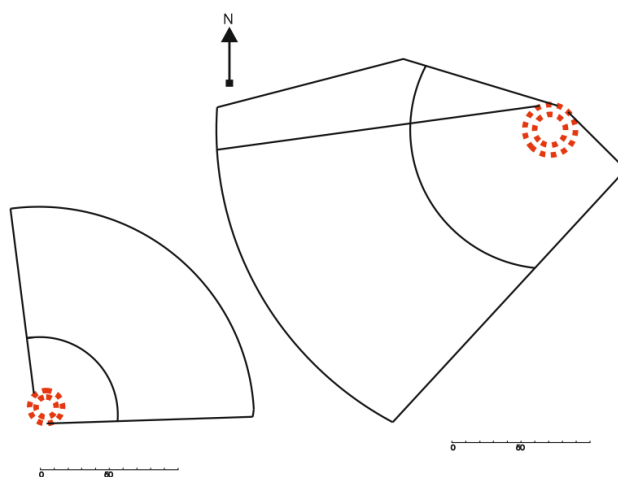

Рис. 4. 2. Планувальні схеми фортець Кілія та Аккерман. Ядрово-секторальна схема. (опрацьовано автором).

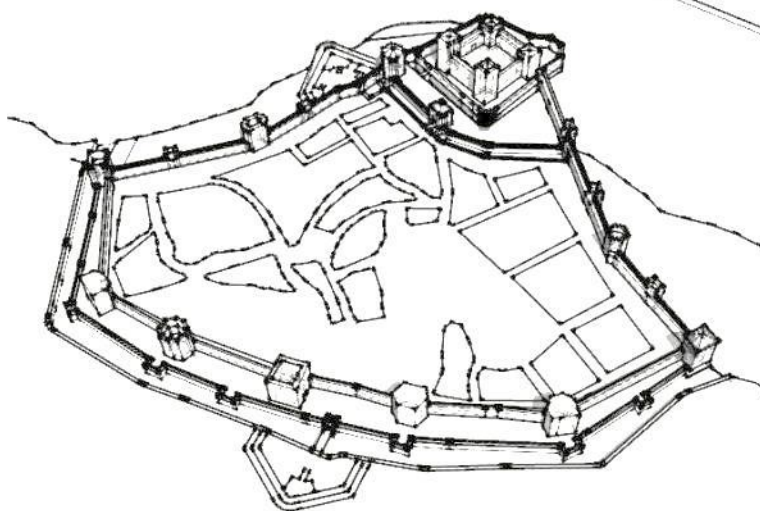

Рис. 4. 3. Просторова модель середньовічної фортеці Кілія за іконографічними джерелами. (опрацьовано автором).

двір не має оборонного рову та баштової брами, стіни тонкі. Друга лінія оборони – стіни з кам'яною обводненою фосою – мають схожий з візантійськими прикладами риси (складний профіль, багаторівневність, співрозміщення башт). План-схема фортеці має нерозвинену секторальну форму, можливо, через функціонування давнього портового району (античного поселення Тіра). Аккерман також мав зовнішній ретраншемент з півдня, за просторовими ознаками схожий на кілійський, так само не має композиційного та планувального зв'язку з ядром фортеці. Його добре видно на кресленні топографії Дністровського лиману²¹⁰⁹, де зовнішній ретраншемент показано кліщуватою лінією. На наступних іконографіях¹¹⁰ – як водна межа, без виразної геометричної форми

Фортеця Єні-Дунья також може бути віднесеною до цієї категорії розпланування фортець на одній умові – ймовірної розбудови. На момент захоплення її у 1791, ззовні оборонні лінії не були завершеними, майже одразу їх було зруйновано, але на топографічній карті Ф. де Волана¹¹¹ містяться цікаві деталі можливого укріплення фортеці. Так, частина балки вирівняна та продовжена на північний захід. Також, на кресленні 1766 року позначено кутовий бастіон, дві прямокутні бастеї на схилі узбережжя та трикутна башта південного сходу. Можливо припустити, що до 1770 року була проведена спроба укріплення замку за принципом бастіонного фронту з поглибленням рову. Сам замок складався з двох круглих башт, прямокутної брами та полігональної бастеї (батареї). Розташування елементів замку відносно рельєфу є дискусійним, адже основні просторові складові не орієнтовані у можливих оборонних напрямках.

Фортеці **замково-полігонального типу** відрізняються планувально та напрямком розвитку оборонних ліній, ядром таких фортець виступають

¹⁰⁹ Креслення топографічне та водо-описове Дністерського лиману (інж. Ф. де Волан) РДВІА Ф. 846 оп 16 д 20150 л 17-18, зберігається МОМП №33 (1-4 аркуші)

¹¹⁰ Топографічна карта (авт.. інж. Ф.Кауффер) РДВІА Ф.846 оп 16 т 3 д 21608 (Красножон, 2017, р. 258)

¹¹¹ Креслення топографічне та водо-описове Заліву Гаджибейському при Чорному морі (інж. Ф. де Волан) РДВІА Ф. 846 оп 16 д 20150 л 19-20, зберігається МОМП №25

замки різного часу побудови, прямокутні з круглими баштами, брами вирішені посиленними пілонами або прямокутними надбрамними баштами. До таких фортець віднесено: Очаків, Кінбурн, Перекоп та Татар-бунар. Прямокутні в плані замки зустрічаються в Молдові, Румунії, Сербії та Туреччині.

Фортеця Озю будувалась як важлива воєнна база та головнокомандуючий форпост басейну річки Дніпро та Чорного моря. Її просторова система вміщує місто-фортецю Озю, форт-супутник Кінбурн та Кучук Хасан Пашу, укріплення на о. Березань та паланку Хасан Пашу у Бузькому лимані. З часом, приєднання середмість до фортеці сформувало її потужну багатолінійну оборонну систему (Біляєва, 2012), ядром якої є баштовий замок. Фортеця розбудовується в один час з фортом Кінбурн та відноситься до *брамного типу розташування*, контролює акваторію Дніпровського лиману. Укріплення на о. Березань, фортеця Кучук Хасан Паша та Хасан Паша утворюють *комбіновану систему* оборонних елементів. Планування фортеці Озю обумовлене перебудовою та укріпленням двох паланкових стоянок замкового типу, на верхньому і на нижньому ярусі Дніпровського схилу. Поєднання їх огорожею створило додатковий фортечний двір. Габарити замків: 1) Стара фортеця 113x99 м; 2) Нова фортеця 68x74 м; 3) паланка 111x160 м; 3) Кучук Хасан Паша 36x26 м. Круглі башти в діаметрі мали від 9 до 11 м.

Заснування укріплення **Кінбурн** відноситься до XV століття і достеменних свідчень про планування укріплення того часу не існує. Припускають, що до початку XVII ст. Кінбурн був чотирикутною дерев'яною паланкою з однією брамою. Протягом XVI – XVII ст. вона майже не змінювалась і а після захоплення у 1738 – зруйнована. (Якубова, 2015, р. 67). За свідченнями, перша кам'яна фортеця була побудована як невеликий прямокутний замок з баштами та однією брамою. Можливо припустити, що вона була збудована за принципами замку Озю. Згідно Ченгіза Федакар (Fedakar, 2015, р. 121), на протязі з 1749 та 1759 років форт був декілька разів

укріплений та перебудований: у першу чергу - стіни були зроблені з каменю з артилерійськими бійницями (А), прибудовані чотири батареї з можливістю розміщення артилерії (t1-t4), причал з західної сторони, водяна брама була перекрита дахом, на горі розмістили склад артилерії, на бастіоні (т2) було розміщено 5 гармат, у верхній частині всіх бастіонів розміщувались форт-пости, на півдні (т3) – бастіон з пороховими складами; організовані двосторонні кам'яні сходи для підйому на фортечні стіни, ззовні, з півночі було розміщено траншею з кам'яною стіною з обох боків. В середині фортеці розмістили офіцерські та армійські бараки, кухню та льох, кам'яну мечеть. У другий етап перебудови 1759-х років, автор вказує на будівництво нової брами (Ог Карі¹¹²), міцність якої була забезпечена щільним розташуванням. Була побудована друга кам'яна стіна перед зовнішньою східною батареєю. Зі сторони Чорного моря батарея була укріплена бійницями та корзинами з землею. Були відремонтовані усі кам'яні споруди фортеці (стіни, батареї, фоса). В середині фортеці були збудовані бараки для офіцерів (Fedakar, 2015, р. 122).

На другому етапі – з 1770 по 1810 рр. – відбувається поступове впровадження французької тенальної школи фортифікації (проекти укріплення фортець Ізмаїл, Кілія, Аккерман, Кінбурн, Очаків).

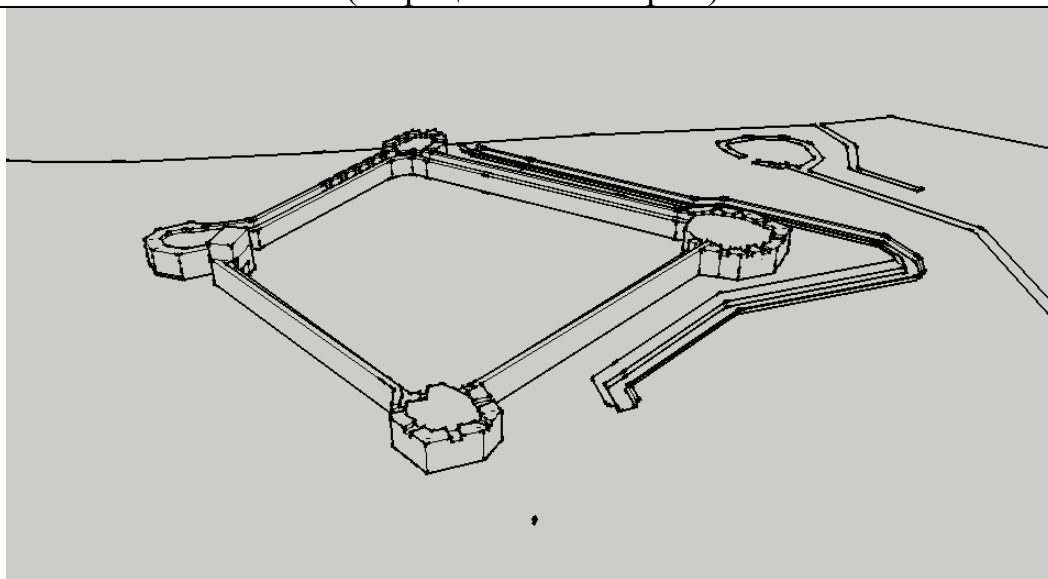
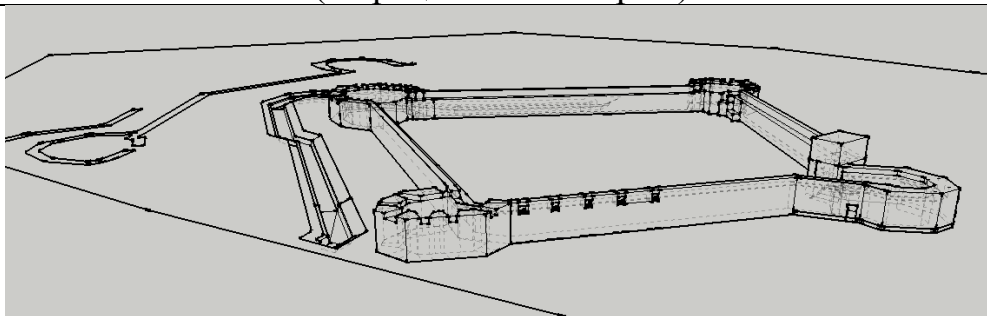
Планувальне та просторове вирішення укріплення **Фортеці Кінбурн** можемо відновити за опублікованим плануванням¹¹³, яке було складено і опубліковано Мордвіновим М.І. у 1775 році. Дане планування має декілька копій, але найбільшу точність надає зображене в монографії Євгенії Дружинени.

Порівнюючи ілюстрацію з Військової енциклопедії та вище згадану, можна помітити важливі недоліки копіювання. Перша неточність у назві

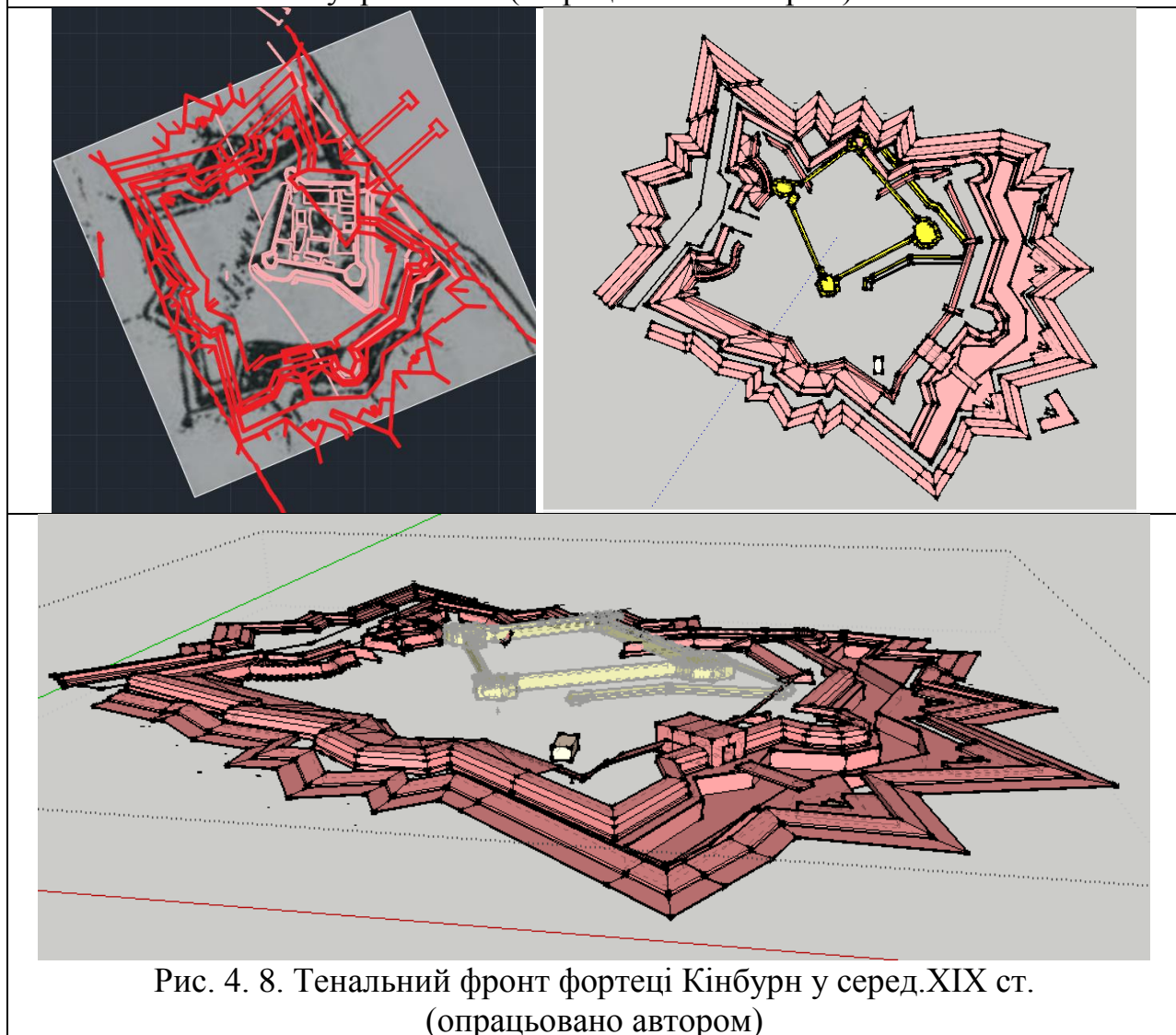
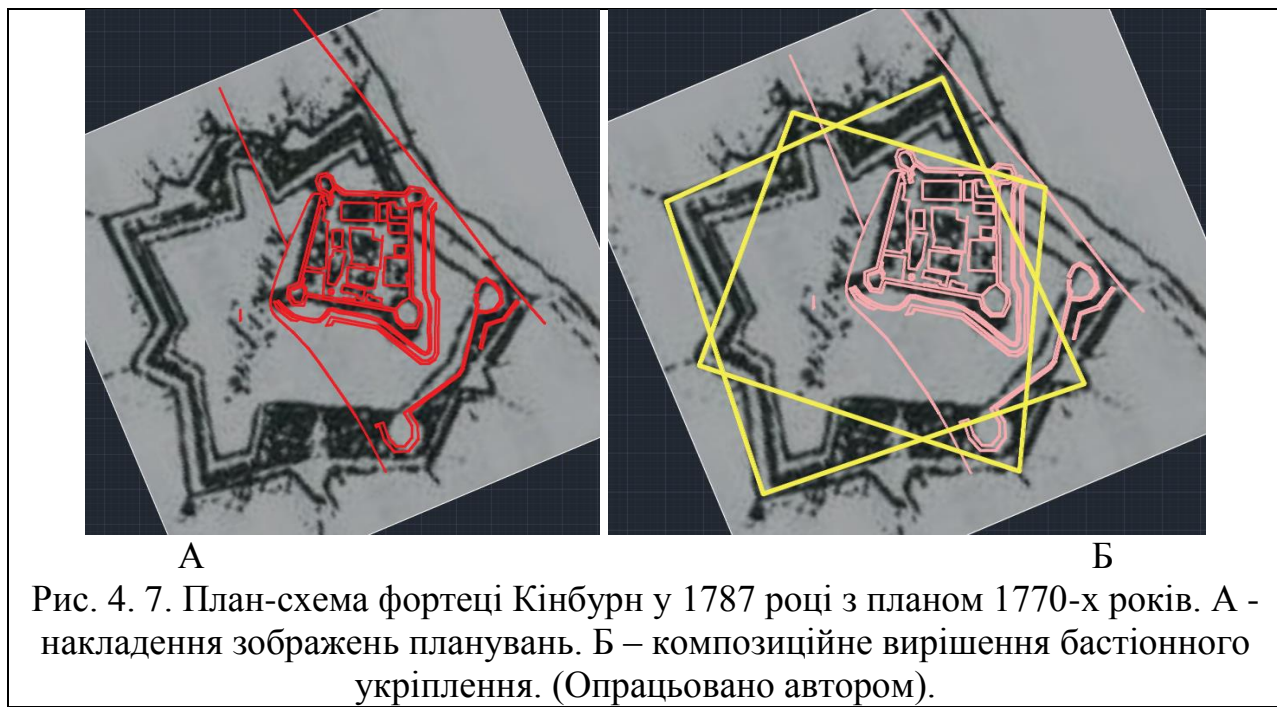
¹¹² Ог Карі – Перекопська брама. Достеменно невідомо, чи дійсно ця брама мала назву Перекопська, адже “Ог” можна перекласти з татарського як “перерита ділянка”. Сама фортеця Перекоп знаходиться на південному сході від Кінбурну і не має прямого сполучення. На карто-схемі (Дружинина, 1955, р. 313) на південь йде дорога «до перекопа» з маленької літери, що більше орієнтує нас на розташування додаткового ретраншементу та батарей з півдня від Кінбурну.

¹¹³ МС ОФ 3441/31

Таблиця 4. 1. Бастейна система оборони фортеці Кінбурн.

Рис. 4. 4. Імовірне розташування попереднього укріплення кінця XVII ст.
(Опрацьовано автором)Рис. 4. 5. Панорама фортеці Кінбурн з заходу за матеріалами 1770-х років.
(Опрацьовано автором)Рис. 4. 6. Панорама фортеці Кінбурн зі сходу за матеріалами 1770-х років.
(Опрацьовано автором)

Таблиця 4. 2. Тенальна оборона система фортеці Кінбурн.

напрямоків шляхів (“на перекоп” – ймовірно, йде мова про додаткові земляні укріплення на півночі, а не населений пункт, офіційний шлях до якого проходив в іншій стороні), друга – підписи елементів фортифікації: баштами названі батареї (а), вал (е) мав ускладнений профіль, а рів з двох сторін оздоблений кам’яними стінами. За описом та наявними перетинами було створено тривимірну модель фортеці, можливо зробити наступні планувально-просторові висновки. Завдяки збереженим контурам внутрішньої забудови фортеці, можливо припустити, що

попереднє укріплення до початку XVIII ст. мало площу 0,11 га (зі сторонами 50’29 м) та займало пляму центральних споруд. Фортеця 1770-х років – полігональне кам’яне бастионне укріплення, не рівностороннє, в габаритних розмірах має 85x92x103x99 метрів, площа - 0.58 га². Структурно складається з чотирьох батарей-табій (висота 5.2 м), кам’яної фоси (висота 5.3 м), головної брами (Ог Карі), додаткового виходу (водяна брама), кам’яних сходів, рову з кам’яними опорними стінами (глибина 1 м), невисокого валу, окремо розташованими батареями-табіями, поєднаними стіною з півдня і південного сходу. У середині фортечних батарей розташовувались порохові та артилерійські склади. Планування фортеці нерегулярне, кам’яна мечеть без мінарету, орієнтовна по осі в напрямку Кіблі (Мекка), у південно-східній частині розташовані два кам’яних амбари з черепковим дахом, два колодязі. Всі інші споруди збудовані з глини та цегли-сирця. Дві зовнішні батареї у висоту з три метри

За двадцять років планувальна структура **укріплення Кінбурн** змінилась, перейшовши від прото-бастионної (бастейної) до бастионної фортеці (Мещеряков, 1951. План 1787 року). На мал. 4.4.А відображено як саме розташовувались нові лінії укріплень відносно попереднього, дві південно-східні батареї були використані як полігональні бастіони і інтегровані у новий абрис фоси. За просторовим вирішенням новий форт нагадує невеликі голландські квадратні шанці. Брами були розташовані уздовж старих шляхів, з півночі та півдня. Укріплення проводилось російськими військами та на момент 1787 року набуло

більшої потужності. Докладний опис засобів укріплення викладено у публікації (Біляєва С., Карашевич І., Фіалко О., 2014, pp. 99-100).

Проект врегулювання оборонної лінії фортеці датований 1822 роком, на якому зафіксовано планувальну зміну північних бастіонів за французькою школою, спрощення та підсилення західної сторони, перебудову західної брами (мал. 4.5).

Цікавою до аналізу буде фортеця **Перекоп**, адже її стратегічно-географічне положення, надання кордонного контролю, слугувало чинником розвитку полі-простору. Перебудова прямокутної паланки у баштовий форт XVII століття, укріплення форту бастіонним фронтом та гласісом, складна лінія розмежувальної смуги (рів, вал та опорні бастіони), розвиток середмістя та поступове обмеження його ретраншементом, будівництво в середині XIX століття форту-супутника – все це складові елементи фортифікаційної системи Перекоп-Російський.

Впровадження конструктивного рішення та етапи основних горизонтів розбудов ускладнюють планувальну композицію фортифікаційних споруд. Долучаючи та укріплюючи ретраншементом території середмість, компактні фортеці ускладнюються та формують містобудівні ядра подальшого розвитку регіону. Практика розбудови османських старих фортець за новою західноєвропейською естетикою та стратегією оборони призводить до втрати історичного планування фортеці Кілія та порушення тканини середмістя, інші фортеці не спроможні бути перебудованими, через щільну забудову оточуючих територій (фортеця Аккерман та Озю).

Російські фортеці в цей час будуються в один етап, за авторським планом та рисами європейських фортифікаційних шкіл, одночасно закладаючи будівництво оборонної лінії та укріплюючи міста. Зміна адміністративних функцій та втрата військового значення призводить до подальшого розвитку середмість у великі міста з поступовим знищенням фортифікаційних споруд. Практика культурної перебудови нівелює значення попередніх етапів

Таблиця 4. 3. Просторова організація фортеці Перекоп.

Рис. 4. 9. Структура укріплення фортеці Перекоп. Замково-полігональна система. (Опрацьовано автором, джерело фотографії: Архів ВВС ІІ СВ.)

Рис. 4. 10. Система територіального укріплення фортеці Перекоп. 1 - фортеця Перекоп; 2 - батареї; 3 - перекопський рив. (опрацьовано автором)

розвитку захоплених територій – османські фортеці руйнуються, сакральні та адміністративні споруди перебудовуються.

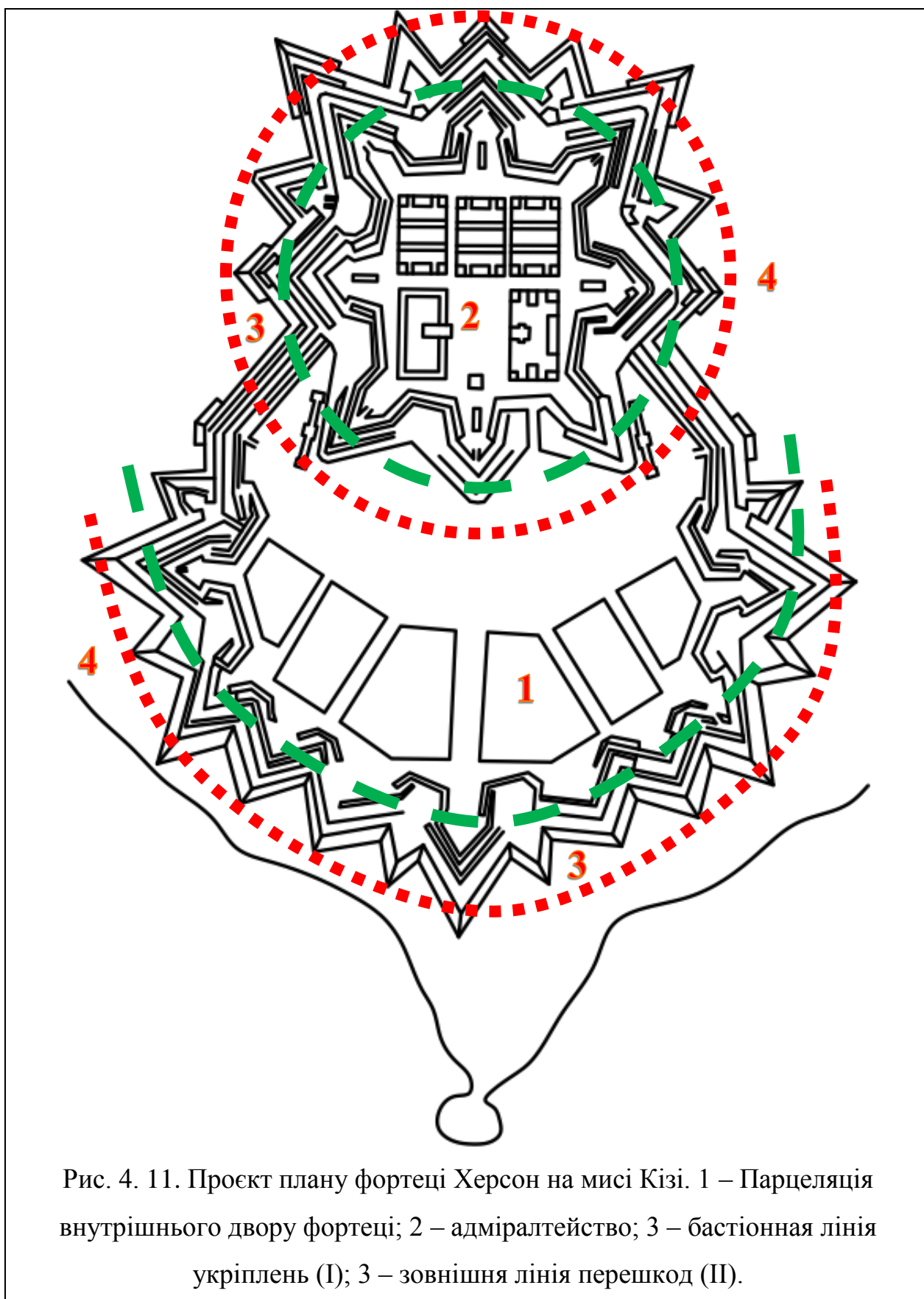
Архітектурно-планувальний аналіз виявив, що зореподібні фортеці Півдня України можливо поділити на два типи оборонних систем: 1) тенально-просторова і 2) лінійна планувальна. **Тенально-просторова система** передбачає поступову розбудову території навколо фортеці, рівномірно збільшуючи її площу від центру. Така фортифікаційна система має від двох до чотирьох ліній оборони, які складаються з окремих фортів або капонірів, можуть бути об'єднані смугою перешкод – ровом та валом. Зовнішні форти будуються з елементами новоголландської та французької фортифікації одночасно, з метою максимально якісного використання просторових властивостей. В ХХ ст. така схема мала б розвинутих до форт-центричної системи оборони, коли ядро фортеці – цитадель або велике місто – оточене круговою системою артилерійських фортів на значній відстані від центру. Схожу систему було запропоновано для Ізмаїлу в плані 1854¹¹⁴ року

Лінійна планувальна проявлена у невеликих тенальних (кліщуватих) земляних фортах, які групуються вздовж лінії оборони, та є складовою тенально-просторової системи. На розвиток впливає загальний метод укріплення та кількість опорних пунктів у системі оборони. Планувально ця схема схожа з бастионним ретраншементом з ланцюговим типом просторового зв'язку, де батареї та рavelіни розташовані на необхідній відстані для забезпечення бойового вогню. Підставою до такого висновку є використання прикордонної лінійної системи оборони та планувально розвиненого ретраншементу середмість великих фортець. Батареї та рavelіни в першому випадку замінюються на самостійні опорні пункти – форти – і їхня оборонна потужність (виражені кліщі, оборонне поле, артилерії) - фронтально до лінії оборонного фронту.

В практиці фортифікаційного будівництва **Російської імперії** продовж *V архітектурного періоду - з кінця XVII ст. до середини XIX ст.* - проходить

¹¹⁴ РДВІА Ф.846. Оп.16 Д.6018

Таблиця 4. 4. Структура оборонної системи тенальних фортець.

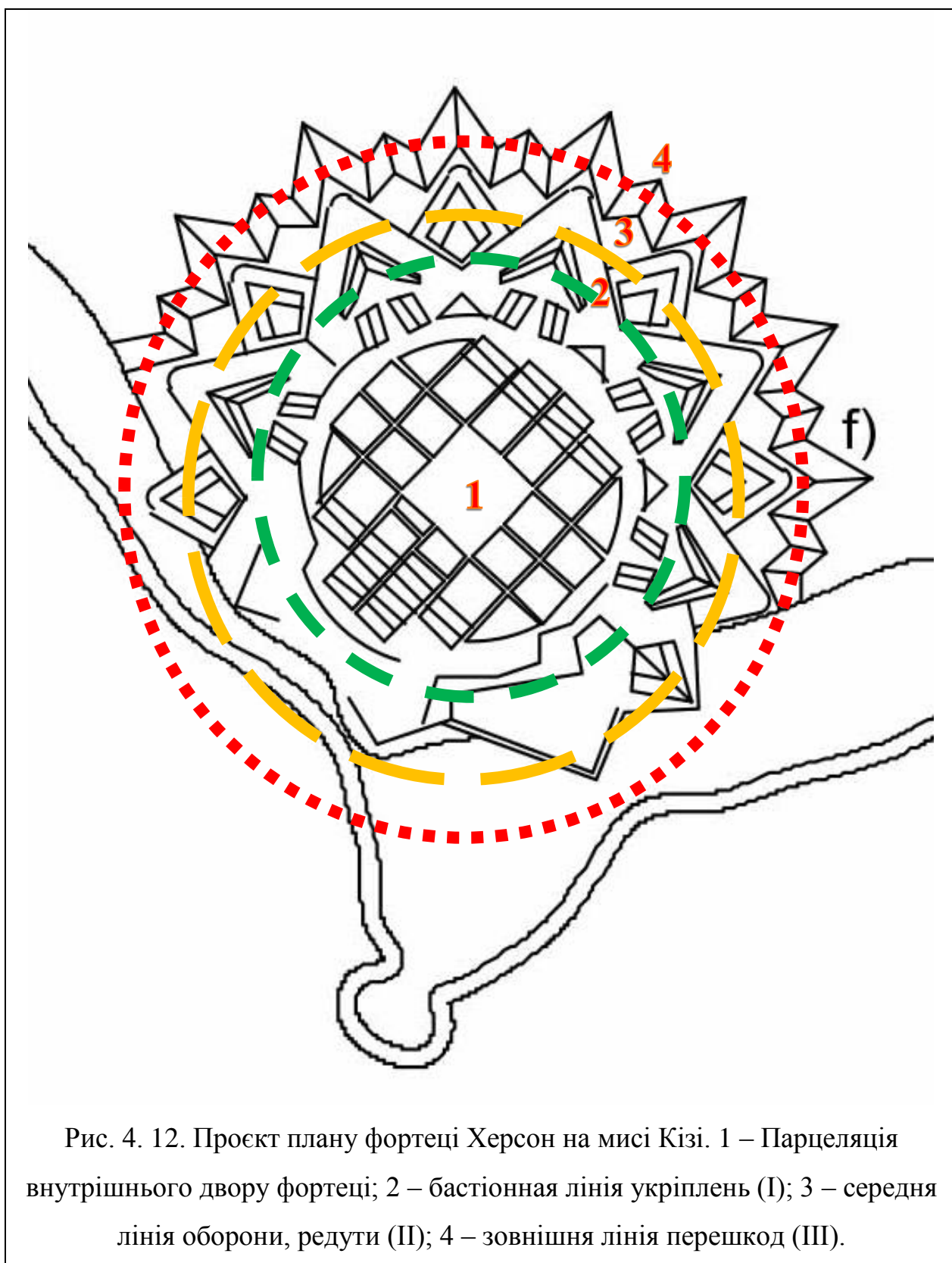

Рис. 4. 12. Проект плану фортеці Херсон на мисі Кізі. 1 – Парцеляція внутрішнього двору фортеці; 2 – бастионна лінія укріплень (I); 3 – середня лінія оборони, редути (II); 4 – зовнішня лінія перешкод (III).

Таблиця 4. 5. Планувальне вирішення фортеці Херсон.

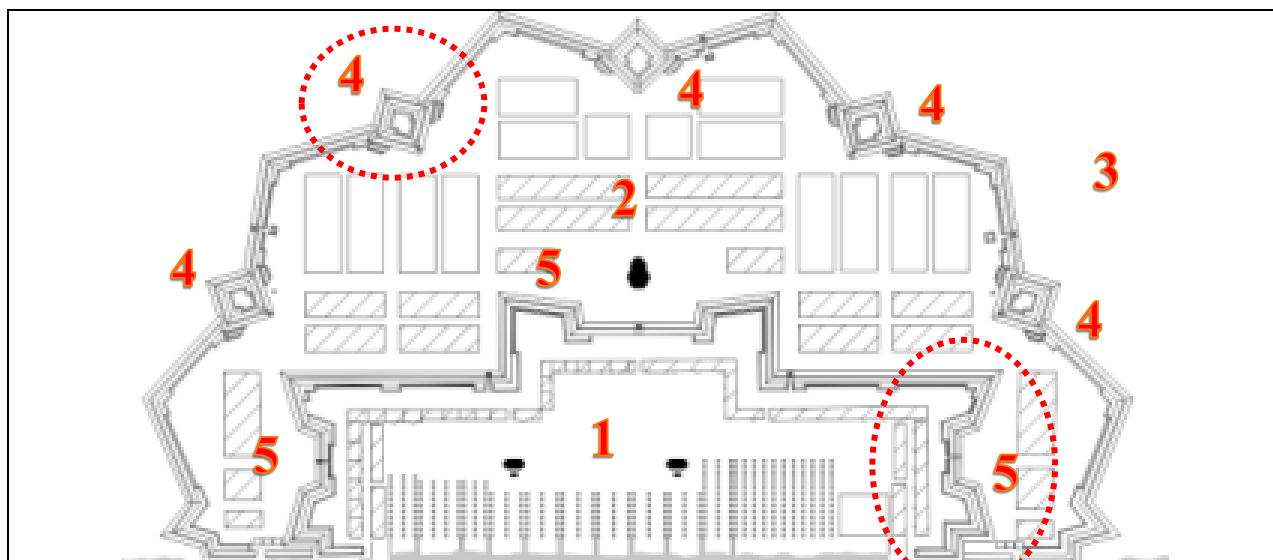

Рис. 4. 13. Проект фортеці Херсон. 1 - адміралтейство; 2 - фортечний двір; 3 - оборонне поле; 4 – батареї; 5 – кліщі.

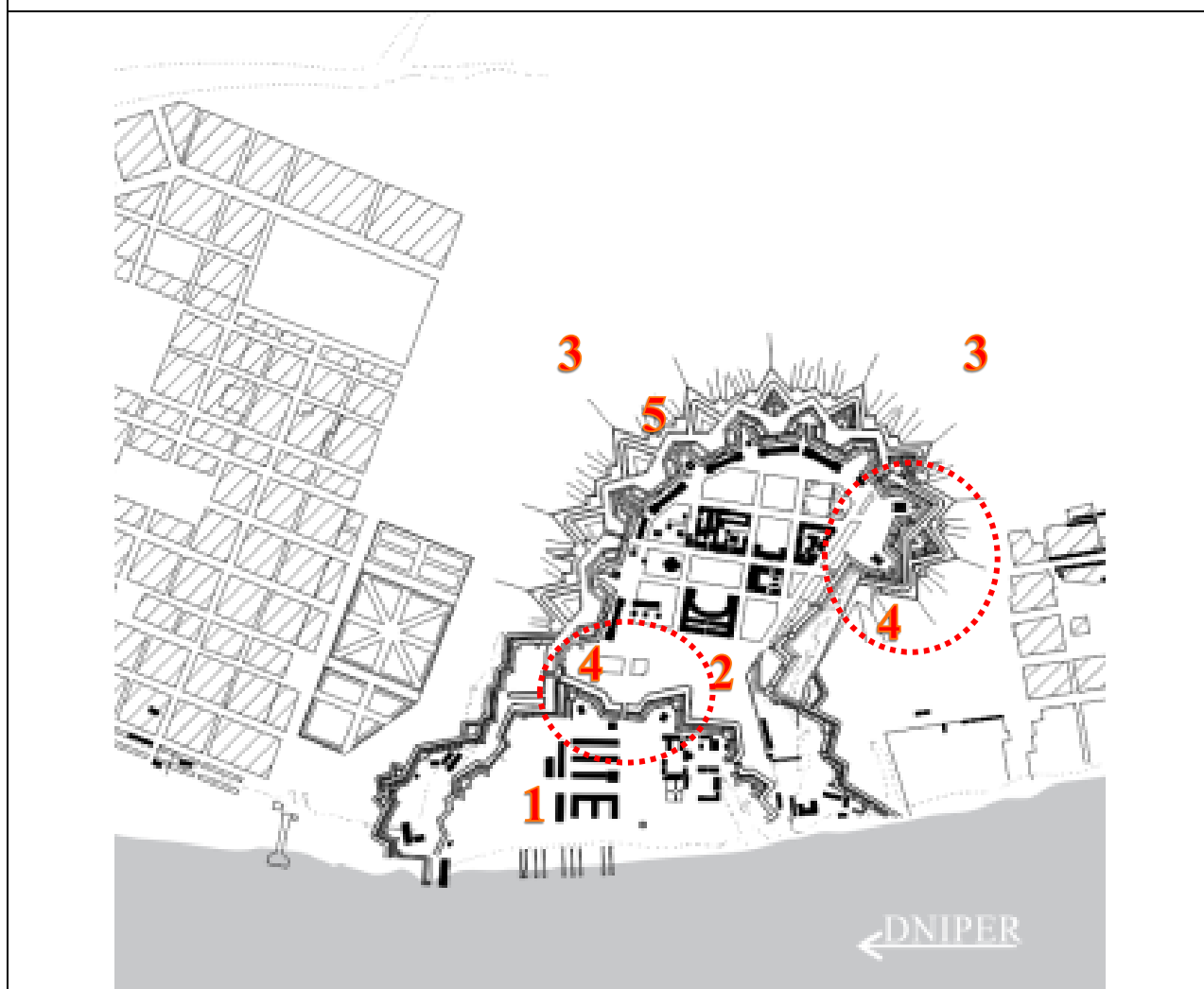

Рис. 4. 14. Фортеця Херсон. 1 - адміралтейство, 2 - фотечний двір; 3 - оборонне поле; 4 - кліщі староголландської фортифікаційної школи; 5 - бастіони за методом Коехорна

важлива трансформація – будівництво тимчасових невеликих шанців було замінено на розпланування великих територій під міста. Цю зміну можливо простежити з моменту будівництва Української укріпленої лінії та заснування останніх трьох фортець (Хаджибей, Тирасполь та Аджидер). Українська лінія будувалась як межувальний кордон 1730-х рр., вдало адаптуючи рельєф під потреби оборони. Самі фортеці будувались за принципом староголландських польових шанців, рівномірні бастіони у двох випадках були додатково витягнуті по осі, таким чином, нагадують староруські бастіони. Потім цей елемент було повторено в оборонному фронті фортеці Кінбурн. В проекті фортець Дніпровської оборонної лінії 1770-х рр. прослідковуються манери укріплення і перехід від польової до тривалої фортифікації. Наприклад, Олексіївська фортеця композиційно вирішена як бастіонні шанці з накладенням поверх додаткового квадрата укріплення. План став симетричним, регулярність його підкреслена розплануванням фортечного двору. Прослідковується модульність секції оборонного фронту, і саме ця модельність та геометрична регулярність наближає цю фортецю до ідеального інженерного витвору. Микитівська фортеця, крім ідентичного плану, мала ще додаткову лінію укріплень – дворамники поєднанні з рavelінами. Петрівська фортеця запроектована з видовженими трикутними бастіонами, що більше нагадує староруську фортифікаційну школу. В Олександрівській фортеці було передбачено окреме укріплене адміралтейство у вигляді невеликого шанця з кліщами. Таким чином, упродовж 40 років держава випробовувала всі засоби польової бастіонної фортифікації того часу, використовувала елементи старопрусської та староголландської фортифікаційної школи.

Заснування фортеці Херсон свідчить про важливий момент – відмови від паперового ідеалізованого бачення фортеці. Через малу дослідженість території нового будівництва, план укріплення втратив свої художні властивості та трансформувався у нерегулярну тенальну структуру. Фортеця закладається з елементами новоголландської фортифікаційної школи, таким чином, замикаючи історію польових експериментів. Побудовані земляні бастіони вирішено за

принципом голландського інженера Менно барона ван Кугорна, а розділення простору фортеці на два різних об'єма – адміралтейство і саму фортецю – є результатом попереднього польового будівництва, коли необхідно було забезпечити додаткову бойову потужність. Проект херсонського адміралтейства передбачав спорудження симетричного форту з тенальним (кліщовим) розташуванням бастіонів. Цей підхід укріплення окремої адміністративної одиниці було також використано у Хаджибеї та Аджидері. В тих містах адміралтейства розташовані окремо від тіла фортеці на значній відстані, таким чином, вони виступають окремими опорними пунктами. Схожий підхід ще було використано при будівництві фортеці Александер в протоці Дніпровського лиману, проект якого розроблявся ще на початку XIX ст.

4.2. Вплив художньо-стильових течій на архітектуру фортець.

За результатами архітектурно-планувального та стильового аналізу, автор приходиться до висновку, що досліджувані фортеці Півдня України на різних етапах існування і функціонування потрапили під впливи загальноєвропейських архітектурних стилів та епох, мали окрему локальну художню виразність. Було виявлено впливи середньовічної та ренесансної архітектури, стилю Бароко, розвитку окремих напрямків – класичної османської доби, османського бароко, російського катерининського бароко.

Архітектура Княжої доби має вираз у розповсюдженні середньовічних форм укріплення: компактних прямокутних фортець з земляним валом, кам'яних та дерев'яних замків з вежами, полісадами та окремо розташованими дозорними баштами. Будівництво їх зосереджено в гирлах річок Дніпро і Дунай, узбережжі Чорного моря, у прикордонних територіях та важливих торговельно-логістичних вузлах. В подальшому, середньовічні кам'яні стіни та залишки мурів використовували як будівельний матеріал при розбудові та укріпленні інших оборонних об'єктів. Каміння – бутове, дике, пристосоване і притерте одне до одного, місцеве. Ймовірно, використовували вальмові дахи.

Вплив середньовічної візантійської та ренесансної архітектури проявлено у будівництві кам'яних замків-цитаделей басейну річки Дунай та Дністер

(загальний розвиток торговельних колоній і фортець Криму та Приазов'я). Цитаделі прямокутні в плані, укріплені круглими й прямокутними вежами, брама цитаделі вирішена як оборонна вежа. Будуються друга і третя зовнішні лінії оборони фортеці, формуються укріплені середмістя. Рови оздоблені кам'яними мурами, обводнені або сухі. Стіни та башти мають машикулі та бланки. Каміння тесане, рівномірної геометричної форми, місцеві та імпортовані матеріали, використовується графічне оздоблення кладки каменю. Візантійські впливи на архітектуру мають вираз також у щільності розміщення башт відносно довжини стіни, їхньої пропорції. Ренесансні фортеці в плані регулярні, композиційно виважені, елементи оборони втрачають бруталність та важкість, з'являються елементи елегантності та виваженості.

Ренесансні впливи також знайшли вираз у паперових проектах нових міст-фортець Півдня України, це більше вираз філософії оборони, її художнє обґрунтування, ніж обґрунтування оборонної потужності об'єкту. Ідея заснування міста Херсон, яка розглядалась як вираз нової влади та триумфальність здобутку виходу до Чорного моря, є прикладом синтетичного філософського підходу у трактуванні архітектурного образу. Перші проекти міста зображають військове поселення, місто-табір, за планом схоже на міста Скамоцці та Піетро Катанео. Зореподібне в плані укріплення мало окрему бастіонну фортецю та обмежене геометрично правильним середмістям.

Розквіт Класичної Доби в архітектурі Османської імперії припадає на середину XV ст. – початок XVIII ст., в цей час в Європі – Ренесанс. Класична Доба в ісламській архітектурі – це набуття та продовження візантійської архітектурної традиції, впровадження локальних художньо-графічних візуальних засобів оздоблення споруд, винахід та будівництво типологічно нових споруд. Цей період проявлено у переплануванні та забудові фортечного двору, оздобленні та укріпленні існуючих оборонних споруд, повазі та збереженню локальної архітектурної традиції, адаптації існуючих фортець під естетику держави. Приділяли значну увагу до композиційного виразу й збереженню канону Великої вежі (*burj*) як головного елемента фортифікації, потовщенню стін

Таблиця 4. 6. Аналіз стільбових властивостей архітектури фортеці Кілія.

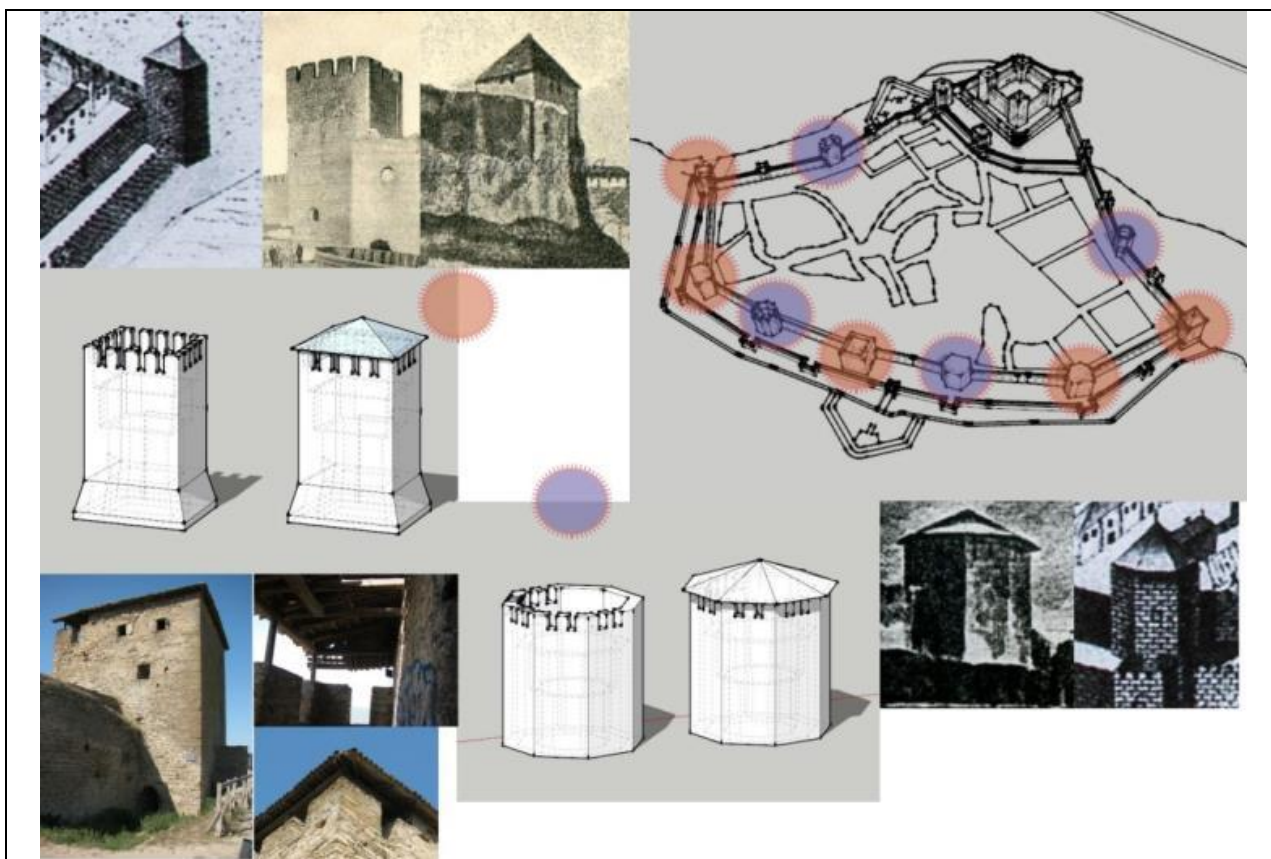

Рис. 4. 15. Башти фортеці Кілія. (модель та прототипи). Опрацьовано автором

МЕТОДИКА:

4. Відновлення ракурсів

Рис. 4. 16. Тривірна модель фортеці Кілія та елементи фортифікації

фортеці та розбудові зовнішніх ліній укріплення за просторовим принципом стін Константина. (Nicolle, 2010). Створення художніх канонів¹¹⁵ Класичної Доби сприяє збереженню фортець та замків у їхньому попередньому стані. В значній мірі через військову стратегію, потужність і чисельність війська, набула розвитку польова, а не довготривала фортифікація Османської імперії. Фахового навчання будівельним чи інженерним спеціальностям не існувало. Кожний майстер закарбувався у польових умовах, на каменоломнях, слюсарних майстернях чи у яничарських корпусах. Саме там цільове навчання отримували майбутні фортифікатори, майстри мінування та військовослужбовці. Канонічним прикладом в історії Османської імперії виступає доля архітектора Синана, який збудував фахову освіту в яничарському корпусі та столярно-математичному коледжі, та майже одразу приєднується до ведучих архітекторів Стамбулу, згодом під його авторством будується велика кількість видатних пам'яток столиці. Синан також керує будівництвом фортифікаційних та інженерних об'єктів, його авторству належить також будівництво культових споруд Ізмаїлу

Серед виявлених елементів орієнталізму в архітектурі фортець Півдня України є наступні: стрільчасті віконні обрамлення, кам'яні склепіння, кам'яна різьба порталів, релігійно-художнє оздоблення фасадів (таблички-символи та обереги). Архітектурне вирішення забудови фортечних дворів орієнтувалось на художні канони Османської імперії. Будувались невеликі купольні споруди (медресе, хамами тощо), купольні мечеті та мінарети-олівці, напівземлянки або двоповерхові кам'яні і дерев'яні будинки з двоскатними дахами, зовнішніми дерев'яними галереями-верандами, компактними периметрально забудованими внутрішніми дворами, споруджувались громадські фонтани. При будівництві громадських та сакральних споруд використовувалось каміння та деревина, при оздобленні – метал, мармур, алебастр, кераміка. Споруди розписувались.

¹¹⁵ Головна фортеця, маючи образ нездоланої та ідеальної, формувала культуру ставлення до укріплень по всіх інших регіонах. Культ «білої вежі» (ідеальної недоторканності) сформувався на розповсюдженні образу башти Галата – історичного місця, з якого почалась облога османами Константинополя. Культ з часом трансформувався у міф про потужну і нездоланну фортецю. Також в культурі османської фортифікації значне місце займають стіни Константина, які образно продовжуються вже в новому будівництві фортець. (Nicolle, 2010).

Татарська архітектура, сформована під впливом релігійної єдності, ймовірно, мала окремі стилістично-символьні течії та вирази. Фортеці доби орієнталізму - бастейно-баштові, просторово розвинуті та складні, не мають регулярного розпланування, вулиці середмість розвиваються за ландшафтним принципом. Розташування сакральних споруд у фортеці також зумовлено орієнтацію по сторонах світу, або мечеть розміщується у надбрамній башті. В цитаделі або замку зберігаються зброя, провіант, зосереджені основні функції оборони, казарми – тимчасові польові поселення, землянки та дерев'яні будинки.

Останній виявлений стильовий напрямок в архітектурі фортець Півдня України – бароко. Стиль знайшов вираз у повному переосмисленні планувальної схеми фортеці, виваженості та регулярності її вирішення. Принцип пропорції, спорідненості та композиційні осі впливають на розпланування середмістя, а архітектурна художність підкріплена зовнішніми земляними укріпленнями – гармонійним поєднанням різнопланової геометрії та рельєфу. Фортеці є суцільним утворенням, де функціонування окремого елемента залежить від взаємозв'язку з іншим, вісь вулиці орієнтовано до фортечної брами, з'являються внутрішні маршеві двори та ансамблева забудова фортеці. Фасади громадської забудови пропорційні і регулярні, використані елементи античної та класичної архітектури, значно оздоблені і прикрашені архітектурними обломами та ліпниною, планування – прямокутне, анфіладне, композиційно симетричне. Розвивається типове і одноманітне спорудження утилітарних об'єктів укріплення, використано однотипні планувальні схеми для магазинів зберігання, казарм та конюшен. Фасади таких будинків прості, не прикрашені. Бароко стає інструментом виразу окремого державного устрою, воно рівноцінно присутнє в архітектурі всіх зазначених країн, і має окремі стилістичні і декоративні поглиблення в Україні, Туреччині і Європі.

Укріплення міст Європи за новими та технічно розвиненими конструкціями починається ще у XVI ст. з заснування італійської школи фортифікації. Розбудова фортець за принципами трейс-італіано припадає на час Ренесансу (з 1425-1600 рр.). Теоретичні та інженерні засоби ренесансної фортифікації

знайшли розвиток у Голландській та Французькій школах фортифікації¹¹⁶ XVIII ст., розпочавши наступну архітектурну епоху – Бароко (з 1600-1800 рр.). Просторовий вираз фортифікаційних шкіл різниться складністю і кількістю ліній укріплення, застосуванням додаткових елементів оборони (равеліни, теналі тощо), профілем та планом виступаючих елементів (бастеї, бастіони). Перехід ісламської архітектури до європейського течії бароко проявлений у добі тюльпанів або французькій весні Османської імперії. Значні соціальні, культурні і військові реформи призводять до інтеграції європейських художніх засобів архітектури. В цей період засновується перша військово-інженерна школа по підготовці фортифікаторів¹¹⁷, її функціонування та розвиток зумовив впровадження тенальної фортифікації, перебудови фортець Півдня України за принципами французької школи фортифікації.

Під впливом французької школи фортифікації були створені пропозиції щодо перебудови фортець Ізмаїл, Кілія, Очаків. Подальша розбудова їх набула чинності вже іншою державою, яка так само використовувала принципи довготривалої тенальної фортифікації. Російська імперія розвинула власну школу фортифікації ще з середини XVII ст. з заснування інженерного корпусу. Важливою є паралельність розвитку архітектурного стилю цивільної та військової забудови та своєрідність локального вираження архітектури.

¹¹⁶ Франція була лідером у розвитку фортифікаційного мистецтва європейського масштабу, розпочато ще з 1530-х років. Монополія на викладання математики та геометрії французькими єзуїтами середини XVI століття (Pollak, 1991), сконцентрувала та обмежувала викладання засад фортифікаційного мистецтва у двох навчальних закладах країни: в Парижі у *Jesuit College* та у Нормандії в *La Fleche*. Викладачі та блискучі випускники цих учбових закладів згодом були направлені на розвиток фортифікації Османської імперії. У Франції це проявилось у захопленні *ле арт дю Оріентале*, а в Османській імперії – пом'якшенням загально-традиційних засад та розквіту доби бароко.

¹¹⁷ *Mühendishâne* – вища школа воєнного мистецтва, заснована у 1728 році, публічно відкрита у 1734 році. Була зачинена після повстання яничарів, які свідомо протидіяли інтеграції європейської фортифікації, захищаючи традиційні методи укріплення. Школа була відновлена завдяки французькій школі *Ecole des Ponts et Chaussées*. За 50 років вона була розділена на два напрямки: військова інженерія та артилерія. Наприкінці XVIII ст. викладались алгебра, тригонометрія, механіка астрономія, географія. Учбовий заклад майже кожні 15 років реформувався, ускладнювався та географічно переміщувався. У 1783 та 1784 рр. до Османської імперії направлені інженери та військові офіцери для тренування військ, розвитку артилерії, будівництва фортифікацій (Greenhalgh, 2002). Такий потужний процес відновлення воєнної спроможності став можливим за політичним та культурним контактом Османської імперії та Франції - Осmano-Французький альянс, заснований ще у XVII столітті.

Українське бароко центральних та західних областей датовано XVII – XVIII ст., в той самий час як на півдні домінує локальна народна архітектура та пізній османський орієнталізм. Європейські стилі як неокласицизм, катерининський класицизм та еkleктика набувають розповсюдження тільки в другій половині XVIII ст., після заснування і будівництва Херсону. Архітектура фортець так само відкликається на художні засоби епохи, планувальне та архітектурне вирішення новозаснованих фортець та середмість – вони отримують типову регулярну забудову, виважену пропорційність та цілісність кварталів, акцентні розпланування площ та сакральних споруд. Архітектуру класицистичних міст півдня України детально досліджено (Тимофієнко, 1986), (Тимофієнко, 1984).

Проекти будівництва фортець Херсон, Хаджибей, Аджидер і укріплення Кілії, Ізмаїлу та Кінбурна містять архітектурні фасади та плани типових фортифікаційних об'єктів (брам, казарм, цивільних споруд), які між собою майже не відрізняються. Забудова фортечного двору була одноповерхова з регулярним розплануванням кварталів та ансамблю, виділяються композиційні осі сакральних споруд та головних адміністративних будівель. Окремі споруди отримують виражене декоративно-художнє оздоблення (церкви та дзвіниці, триумфальні арки та пам'ятники), утилітарно-ужиткові споруди позбавлені архітектурних прикрас. Казарми мають спрощені фасади, групуються навколо двору, таким чином формується квартальна одиниця фортечного двору. Самі земляні укріплення вирішуються методами голландської школи фортифікації: симетричні бастіони, куртина фортеці прикрита тенаклю або окремо розташованим рavelіном, брама фортеці компактна і знаходиться в тілі куртини, архітектурно її виокремлює прямокутний фронтон (Херсон, Кілія), арочна брама та декоративні пілястри.

4.3. Архітектурно-графічна реконструкція фортець Півдня України

На загальний огляд поки що представлено єдину спробу графічної реконструкції середньовічної фортеці Кілія. Зображення проєкту автора Євгена Гостинського було опубліковано Мар'яною Шлапак у монографії 2016 року (Şlapac, 2016). Також в загальному доступі є декілька зображень з літографій, які

були попередньо зухвало редаговані задля підкріплення псевдоісторичного обґрунтування. Такі ілюстрації слугують розповсюдженню викривлення історії розвитку фортеці Кілія та, передусім, стимулюють поглиблювати дослідження архітектури фортеці.

Автором було проведено порівняння літографії панорами середньовічного міста Кілія (Kleemanns, 1774). Відомо, що ілюстрація була підготовлена вже після перевидання першої версії книжки мандрів. Ф.К. Берндт відобразив вигляд міста та фортеці за описом та чітким супроводом автора. Малюнок має значні інтерпретації простору османського міста європейцем. На розвороті панорами (далі – літографія №1) зображено укріплене стінами та баштами ядро міста з домінантою громадської споруди та акцентом – збільшеним у просторі мінаретом. Відносно горизонту ядро розташоване на підвищенні та має огорожу вздовж берегової лінії, ймовірно, межі оборонного поля фортифікації. Високі башти - прямокутні, а ті, що по висоті пропорційні стінам, - більше схожі на круглі бастеї. Оборонні стіни та башти мають зубці та бійниці в один та два рівні, співвідношення висот стін та башт $1 \div 2$. Споруди, які знаходяться в укріпленому ядрі міста, мають двосхилі дахи та фронтальні завершення на стріхах. Також, споруда, яка за масштабом є домінантною, має великі віконні отвори, що могли бути зовнішньою галереєю громадської споруди (караван-сараю або палацу).

Друга частина панорами зображує середмістя, найбільш забудована частина якого знаходиться з заходу від фортифікації. Композиційно середмістя розташоване нижче фортифікаційного ядра, на плоскій береговій лінії. Композиційно ідентичним до вищезгаданої літографії є зображення 1790 роком (Şlapas, 2016), (Красножон, 2017), яке опубліковане разом із планом-схемою облоги міста Кілія у двох варіантах: кольоровому та чорно-білому (далі – літографія №2). Першим, що свідчить про значні художні зміни, є інше положення глядача відносно об'єкту спостереження. Панораму розгорнуто на кілька градусів на південь, таким чином, візуально змінилась площа міста та фортеці. Було змінено архітектурні деталі башт, додані машикулі, два ряди потрійних бійниць; стіни збільшили кількість

Таблиця 4. 7. Аналіз графічних джерел фортеці Кілія.

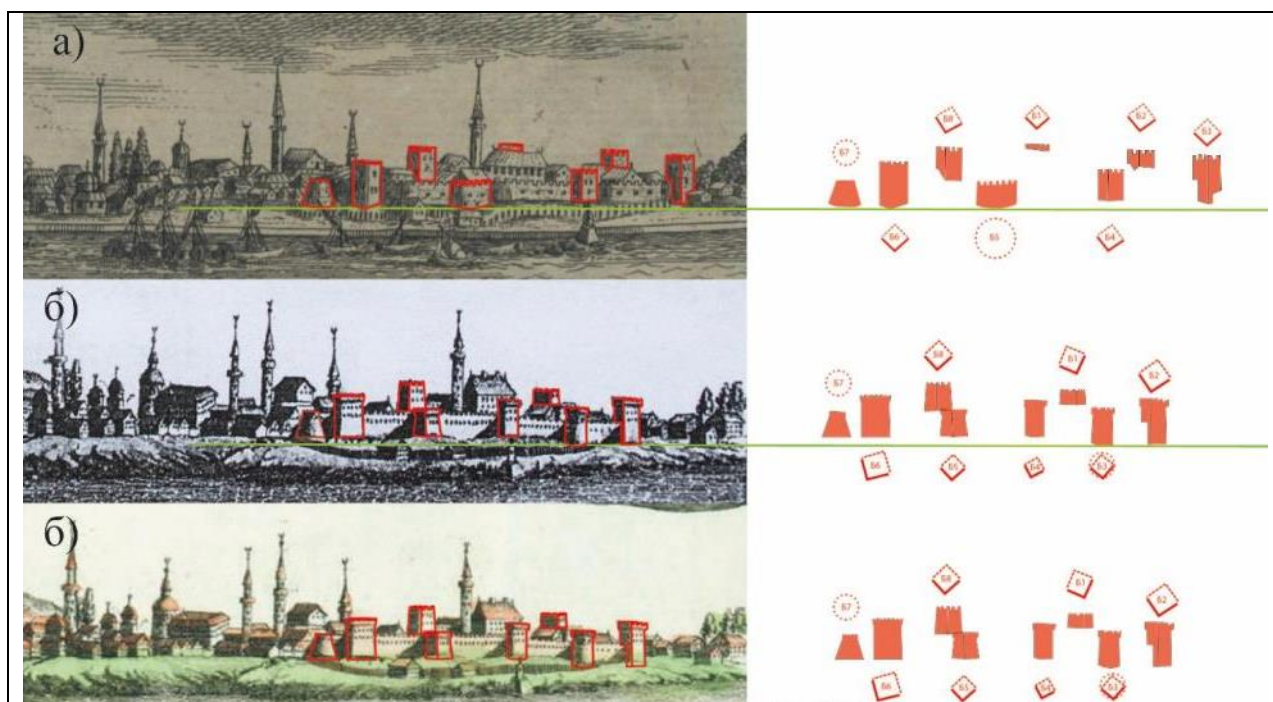

Рис. 4. 17. Порівняння Літографії №1 (а) та Літографії №2 (б, чорнобіла та кольорова). Схематичне хображення башт для порівняння.

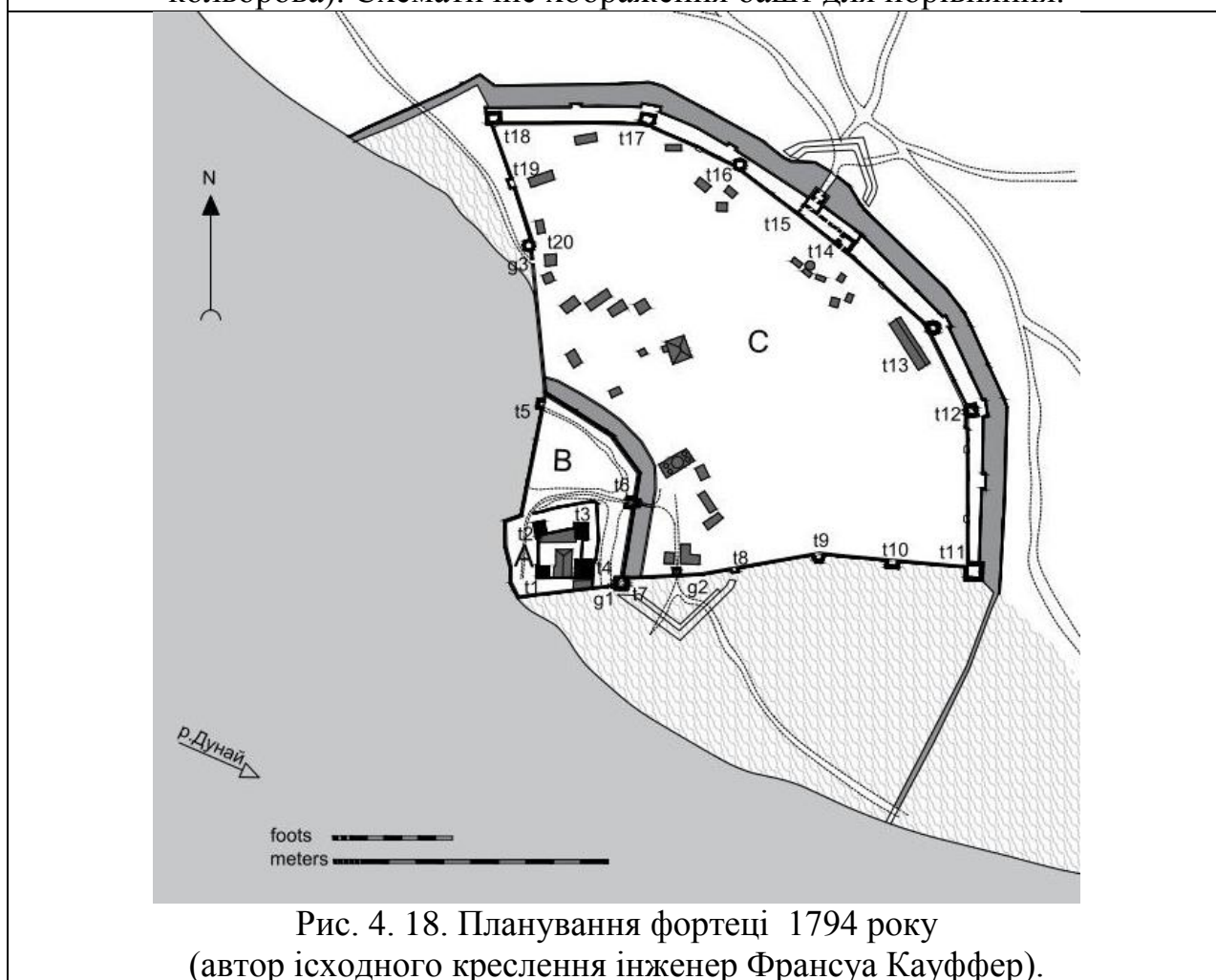

Рис. 4. 18. Планування фортеці 1794 року (автор ісходного креслення інженер Франсуа Кауффер).

однорядних бійниць; просторові пропорції та плани башт майже не змінено, за винятком башти №5, яка має прямокутний план. Громадська споруда фортифікаційного ядра набула рис палацової архітектури (пропорції та кількість поверхів, ритм вікон). Середмістя майже не змінило наповнення містобудівних елементів та домінант. Кількість мінаретів ідентична (8 в середмісті та 1 у фортифікації), але змінено висотні пропорції таким чином, що з трьох акцентних на Літографії №1 - на Літографії №2 вже п'ять. Також змінена форма традиційної османської купольної споруди у центрі зображення: додано барочну сигнатурку та збільшено висоту шпиля з півмісяцем. Інші характерні риси панорами (ландшафт та рельєф місцевості) повністю взяті з Літографії №1. Таким чином, документ, що зберігається в Румунському Державному Архіві, є інтерпретованою копією попереднього документа, з наданням першому європейських архітектурних рис.

Оглянуті літографії мають художній «відтінок» османського культурного простору, наявні характерні елементи архітектурно-просторового наповнення міського простору та масштабність елементів. Дані ілюстрації створювались під впливом накопичених вражень людини, яка була присутня на терені огляду. Важливим також є часткове співпадіння з планувальним кресленням 1770 року, яке розширює композиційні властивості фортеці Кілія. Николо Клеманс скоріш за все перебував на значній відстані від міста Кілія, що дало йому змогу роздивитись цілісну панораму фортеці та середмістя. Кількість зображених башт на літографіях співпадає з кількістю башт переднього плану панорами, розташування одного акцентного мінарету в центральній частині фортеці.

Суттєво відрізняється від літографічних зображень аксонометричний малюнок міста Кілія, датований ще 1770 роком, який надає більше інформації з архітектурно-просторової організації терену міста та його основних елементів. Дане зображення опубліковано Мар'яною Шлапак та детально проаналізовано (Şlapac, 2016), (Красножон, 2017). Документ містить план міста-фортеці та розрізи північно-західної кутової башти, розріз рову та башти цитаделі. Масштабування плану та співставлення його з пізнішою версією планування

виявило значний розбіг параметрів елементів фортифікацій (було використано план фортеці інженера Фансуа Кауффера 1794 року). За планом 1770 року, брами та башти є збільшеними у фактичних розмірах, відсутні дахи на баштах (t5, t8, t10, t19), також наявні два прямокутних бастіони, які відсутні на подальших кресленнях. Основна перебудова фортеці проходила у 1768 році та здебільшого стосувалась перебудови башт під потреби гарнізону та зберігання пороху. Відомо, що на момент інвентаризації 1767 року, 5 башт були в стані руїни та не підлягають використанню (Ertekin, 2015). Локалізація даних об'єктів ускладнена також відсутністю прямого топонімічного наслідування назв у наступних планувальних кресленнях та розбіжності у тлумаченні, адже не всі назви башт та брам походили від прямого їх призначення. Спираючись на дослідження Ірини Карашевич, присвяченому фортеці Аккерман (Карашевич, 2014), було зроблене маркування елементів фортифікації та їх прив'язка до топонімів.

Ще одним вагомим документом у відтворенні зовнішнього вигляду фортеці Кілія до перебудови її в 1790-х рр. є малюнки, створені Михайлом Матвійовичем Івановим, який з 1780 року служив при генерал-аншефі Григорії .Олександровичу Потьомкіні та відвідав Бессарабію та Буджак (Капаруліна, 2008), (Філас, 2018). Михайл Матвійович Іванов представник класичної художньої школи, засобами якої є чітке, ясне та виразне відображення оточення у поєднанні з документальною точністю ландшафтів, будівель та подій (Швец, Є.Г., Солодова Е.А., 2016). Малюнки передають просторову конфігурацію башт та брам, співвідношення висоти стіни та вежі, на них також чітко показано висотне домінування цитаделі. З опису Евлія Челебі також відомо, що цитадель знаходилась на пагорбі, але фактично від даного опису важко передати композиційний характер фортеці¹¹⁸. На одному з малюнків фортеці

¹¹⁸ «Зовнішня Велика фортеця мала 4 брами. З західної сторони – дворянські металеві, відкриваються в великий посад. З двох сторін брами - дві башти. Інші брами (три) потайні і виходять у різних місцях до берега Дунаю. Їх називають Водяні брами. Від цих воріт в середину фортеці йдуть рови, зверху вкриті дошками. Всередині фортеця поділена на 150 ділянок у шаховому порядку. Вуличний настил зроблено з колод, а під вулицями прориті в усю довжину глибокі, у зріст людини, широкі круті рови, зверху вкриті мостовинами. Під час облоги мостовини розбирались мешканцями, рови заповнювались водою з Дунаю. У ровах містились амбразури з пушками та рушницями. Кутові вуличні будівлі

прослідковується залежність висот між баштами з заходу та півдня. Так, башти t1 та t2 нижчі від башт t3 та t4, співвідношення параметрів плану до висоти 1:2 та 1:1.5 (10-12 м та 8-10 м). Також по зображенню можливо орієнтовно прийняти висоту стіни та башт Зовнішньої Фортеці. Водяна брама зі східної сторони не має башти і зображена отвором у стіні з незначним виступом від площини. Башта Bt7 циліндрична на прямокутному фундаменті.

Евлія Челебі, мандрівник та султанський розвідник, за 100 років до створення відомого аксонометричного планування міста відвідав Кілію та занотував її стан (Челеби, 1961). За його оглядом, фортеця мала схожу з Ізмаїлом та Аккерманом планувальну форму – коло; складалась з двох частин: великої фортеці та цитаделі; північна сторона фортеці, мала трирядну укріплену стіну, південна – дворядну; згадані башти на фундаменті: башта Візира, Червона башта, башта Коменданта, Тюремна башта, Плоска башта, башта-маяк, башта Мелека Ахмед-паші. Башти мали гострі шапки та були вкриті тесом чи дранкою (Челеби, 1961). Складність локалізації об'єктів пов'язана з прямим тлумаченням османських назв та обмеженими свідченнями щодо перебудов та змін фортифікаційних укріплень. За описом Евлія Челебі відомо про існування 14 башт, які відображені у плануваннях 1770 року. Узагальнені назви надано у табл.1 за дисертаційною роботою Ішик Ертекін (Ertekin, 2015). Чотири назви локалізовано, інші мають розбіжності у тлумаченні та згаданих рисах, також фортеця з середини XVII століття двічі укріплювалась та окремі споруди перебудовувались. Імовірно, що опис османського мандрівника також може бути сумарним художнім враженням від перебування на терені фортеці. Інші мандрівники не лишали настільки детального художньо-архітектурного опису фортеці, хоча значна кількість маршрутів проходила повз середньовічне місто-порт.

Локалізацію башт та прив'язку топомінів можливо провести по кресленню інженера Франсуа Кауффера. План детальний, конфігурація башти та брам співпадають з попереднім документом 1770 року: наявні восьми- та шестикутні

використовувались як оборонні споруди та були укріпленими. З чотирьох брам фортеці, в Цеховій брамі, Тюремній башті та брамі, яка веде у посад, панує завжди пожвавлення, через те, що вони розташовані зі сторони суші. А що стосується двох брам, які розташовані на березі Дунаю, то це маленькі Водяні брами».

башти, прямокутні бастіони та дві великі башти головної брами, трьохчасна оборонна стіна, абриси ровів та дороги. Також можливо ідентифікувати три водні брами. На кресленні також фрагментарно присутні плани забудови та квартальна парцеляція. Також на кресленні 1913 року, виконаному Кілійською інженерною командою, наявні деякі споруди середньовічного періоду: восьмикутна башта (St6), в подальшому використовувалась як сарай; перша та друга башти головної брами зовнішньої фортеці (St15, St14), які використовувались як порохові погреба; башта St13 – так само; збережено також прохід до Дунаю Cg3; брамова вежа Bt6 ймовірно була використана як фундамент до нової споруди; башти цитаделі At3, At1 та магазин в подальшому використовувалися як кам'яні порохові погреба.

Таким чином, аналізуючи іконографічні джерела – плани фортеці, нарративний опис та наявні літографічні панорами – стало можливим локалізувати частину архітектурних елементів фортеці, виокремити їхні просторові параметри та підібрати схожі за часом та конструкцією прототипи. Через те, що фортеця є втраченою і провести потрібні натурні дослідження неможливо, відновлення вигляду фортеці є теоретичним і базується на художніх засобах того часу. Автор розробив просторову модель з відновленими параметрами оборонних споруд. Таким чином було проаналізовано і наступний будівельний період фортеці Кілія, етап її перебудови у бастіонний форт.

Розробка графічної реконструкції втрачених фортець Півдня України передбачає наявність значної кількості іконографічного матеріалу, адже можуть бути втрачені художні засоби архітектури того часу. Наприклад, реконструкція фортеці Татар-Бунар була створена на базі одного плану та перетину, і цього майже недостатньо для правдивої реконструкції. По фортеці Кінбурн було знайдено велику кількість іконографічного матеріалу останнього періоду розбудови – середини XIX ст. За фотографіями та літографіями стало можливим відновити її забудову та деталі оздоблення споруд.

Таблиця 4. 8. Графічна реконструкція середньовічної фортеці Кілія

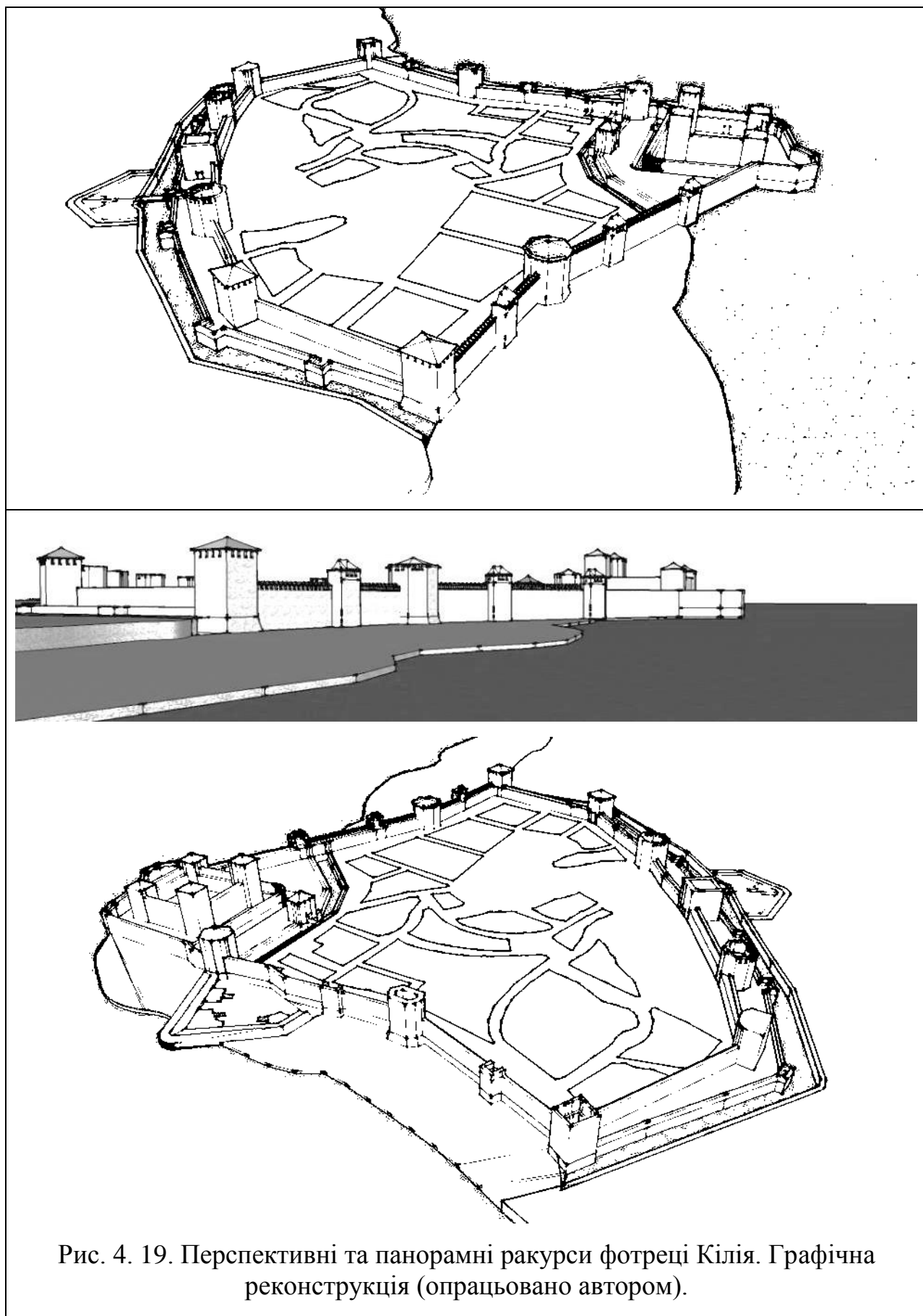

Рис. 4. 19. Перспективні та панорамні ракурси фортеці Кілія. Графічна реконструкція (опрацьовано автором).

Назви башт та брам, переклад, параметри та маркування фотеці Кілія

№	Оригінальна назва споруди // За описом Евлія Челебі	Переклад на українську мову // та назва визначена на кресленні Ф.Кауффера	Параметри за кресленням 1794 року Ф.Кауффера	Маркування об'єкту на схемі плану 1794 року
1	Gedik Ahmed Paşa Kulesi// Medik Ahmed Paşa Kulesi	Вежа Гедіка Ахмеда-Паші // Kauffer – Ahmet paşa Koulessy Укріплена в 1768р.	План 7х7 м. Висота ? м. Форма прямокутна	Ct11
2	Bab-ı Kebir (Büyük kapı kulesi): Kalenin zindanı bu kulenin içinde bulunmaktaydı. // Zindan Kulesi	Баб-і Кебір (Велика вежа-брама): Підземелля замку розташовувалося в цій вежі. Укріплена в 1768р.	План 8х6 м. Висота ? м. Форма прямокутна	Ct15
3	İkinci Büyük Kapı Kulesi	Друга Велика Башта з брамою // Kauffer – Vişuk Karouні Укріплена в 1768р.	План 6х6 м. Висота ? м. Форма прямокутна	Ct14
*	Yarağı Kulesi// Руїна на 1770р.	Шерстяна Башта	Не локалізована	
*	Cebel Kulesi	Башта Чебель (болгарське містечко)	Не локалізована	
4	Fener Kulesi // Fener Kulesi	Башта-маяк	План 4х4 м. Висота 8-10 м. Форма прямокутна	At1
*	Erzen Kulesi // Руїна на 1770р.	Башта Ерзен (албанська річка)	Не локалізована	
*	Arap Kulesi// Руїна на 1770р.	Арабська Башта	Не локалізована	
5	Bab-ı Sagir (Küçük Kapı Kulesi)	Баб-ь Сагір (Вежа – мала брама) // Kauffer - Kutchuk Kapı	План 6х5 м. Висота ? м. Форма прямокутна	Bt6
6	Sephane Kulesi	Башта боеприпасів //	План 6х6 м. Висота 10-12 м. Форма прямокутна	At4
7	Tophane Kulesi // Руїна на 1770р.	Башта Збройова // з пушками Відремонтовано в 1768-1769 гг.	План 5х4 м. Висота 10-12 м. Форма прямокутна	At3
*	Fil Kulesi //Руїна на 1770р	Башта слона	Не локалізована	
*	Daru (Darı) Kulesi	Дару (просо) башта	Не локалізована	
8	Ağa Kulesi: Ateşli silahlar ve topların konulduğu kuledir. the black gunpowder used for firearms and cannons	Башта Ага (де розміщена вогнепальна зброя та гармати) Перебудована 1768 році	План 5х3 м. Висота 8-10 м. Форма прямокутна	At2

9	Kanlı Kule	Кровава Башта // Тюремна	План 6x5 м. Висота ? м. Форма прямокутна	Ct18
*	Kızıl Kule	Червона Башта	Не локалізована	
1 1	Dizdar Kulesi	Гарнізонна Башта	План 5x5 м. Висота ? м. Форма прямокутний бастіон	Bt5
*	Yassı Kule	Плоска (Яссі) Башта	Не локалізована	
1 3		Цехова вежа	План 5x5 м. Висота ? м.	Bt7
*		Водяна брама	-	Bg1
*	-	Водяна брама	-	Cg2
*	-	Водяна брама	-	Cg3
	-	Елемент куртини	План 1x3 м. Висота ? м. Прямокутний бастіон	Ct8
	-	Елемент куртини	План 3x3x3 м. Висота ? м. Трапецевидний бастіон	Ct9
	-	Елемент куртини	План 2x5 м. Висота ? м. Прямокутний бастіон	Ct10
	-	Башта	План 5x3x2x2x4 м. Висота ? м. Шестикутова вежа	Ct11
	-	Башта	План габарит 5x5 м. Висота ? м. Восьмикутова вежа	Ct12
	-	Башта	План габарит 5x5 м. Висота ? м. Восьмикутова вежа	Ct16
	-	Башта	План 6x3x2x3x3 м. Висота ? м. Шестикутова вежа	Ct17
	-	Елемент куртини	План 1x4 м. Висота ? м. Прямокутний бастіон	Ct19
	-	Башта	План габарит 5x5 м. Висота ? м. Восьмикутова вежа	Ct20

4.4. Оцінка стану збереженості фортець та оточуючих історичних ландшафтів.

Авторка відвідала території визначених 13 фортець: Кілія, Ізмаїл, Татар-Бунар, Аккерман, Аджидер, Єні-Дунья, Хаджибей, Очаків, Кінбурн, Кучук Хасан Паша, Херсон, Казікермен, крім фортеці Перекоп. Території фортець Кілія, Татар-Бунар, Єні-Дунья, Хаджибей, Очаків, Кучук Хасан Паша, Казікермен були обстежені та було виявлено відсутність наявних матеріальних залишків укріплень, подальше дослідження потребує археологічних заходів, відведення землі під науково-дослідні заходи. Значна забудова території та приватизація ділянок призупиняє архітектурні дослідження. Територія фортеці Перекоп з 2015 року знаходиться в межах анексованих областей Кримського півострову, доступ до неї обмежено через введення військового положення та будівництва російського військового містечка поблизу пам'ятки (м. Армянськ). Дослідження та опис стану збереженості було зроблено за архівними фотографіями та аерофотографіями, доступними в мережі Інтернет. Було проведено натурні обстеження та обміри 4 фортець: Ізмаїл, Аджидер, Кінбурн, Херсон. Фотофіксація включає території земляних укріплень, наявних оборонних споруд та історичної вуличної мережі.

Стан збереженості фортеці Кілія.

Загальна територія фортеці в історичних межах – 26,6 га. Площа обводнених ровів в сучасних межах складає 1.1 га і 1.3 га. Територія збереженого оборонного поля, сучасний міський парк – 2.7 га. До складу фортифікації Кілія входять: зовнішні лінії оборони – обводнений рів з півночі й сходу; конструкція та декор дзвіниці фортечної церкви Вознесіння Господнього, забудована територія фортечного двору. Рів з півночі використовується як міське озеро, тривалий час не розчищалось від рослинності, замулилось та втратило геометричні характеристики. За свідченнями місцевих жителів, на початку 2000-х років даний рів було розчищено, воду спущено та проведені обстеження кам'яної кладки фосої,

Таблиця 4. 9. Стан збереженості фортеці Кілія.

Рис. 4. 20. Сучасні межі об'єкту та наявні атрибути фортеці (опрацьовано автором)

Рис. 4. 21. Фотофіксація (опрацьовано автором).

потім рів знову було заповнено водою і під час візуального огляду ділянки у 2016 році не було виявлено. Територія, прилегла до північного рову, в минулому територія зовнішньої лінії оборони – гласісу, – сьогодні пристосована під міський парк, розбиті пішохідні доріжки, майданчики для відпочинку. Парк був озеленений у 1970-ті роки. Рів зі східної сторони – є частиною парцеляції приватних ділянок, повністю вкритий тином та втратив геометричні характеристики. Залишки дзвіниці знаходяться в аварійному стані, хоч загальна конструкція стабільна, відсутній дах дзвіниці, наявне осипання каміння. Об'єкт не використовується і не проведені консерваційні роботи. Територія фортеці повністю забудована комплексом споруд промислового підприємства, поховавши планування середньовічного міста та забудову бастіонної фортеці. Доступ фортеці обмежений режимом функціонування елеватора. Змінено характер берегової лінії насипом дамби та спорудженням порту. Берегова лінія р. Дунай майже не інтегрована у сучасну тканину міста, відсутні майданчики та маршрути огляду і відпочинку на узбережжі. Деякі ділянки використані під сміттєзвалища. Відсутні просторові зв'язки центральної частини міста Кілія з фортецею. З площини сучасного міського парку відкривається панорама водної фоси з півночі. Східна частина рову закрита до доступу приватною забудовою. Історичний рельєф не зберігся. Панорама фортеці втрачена, просторово не показана.

Стан збереженості фортеці Ізмаїл.

Загальна територія фортеці в історичних межах – 144 га. Територія збереженого оборонного поля становить 63 га. Площа забудови оточення фортеці і внутрішнього фортечного двору – 71 га. До складу фортифікації Ізмаїл входять: I – територія земляних бастіонних укріплень, з півночі (земляні бастіони, рів, гласіс, контрескарп, флеші); II – територія ядра фортифікації, з півдня (комплекс сакральних споруд, автентична берегова лінія, бастіон). Візуально помітна різниця висот рову та бастіонів, на ділянці чітко прослідковується геометрія укріплень, важливі ділянки укріплення є відкритими для огляду. Територія до кінця 1990-х років належала до

Військового відомства, та входила в склад випробувального полігону. Тривалий час на земляних бастіонах проводили спортивні та бойові тренування військ, що призвело до значної руйнації зовнішніх поверхневих площин бастіонних укріплень, деформації геометрії бастіонів та флешей. В радянський час у рові були споруджені залізобетонні сховища, які вмуровано в площину бастіонів, також переплановано внутрішні галереї та казарми. У період 1980-х років територію адміралтейства було штучно засаджено деревами, нині масив лісу змішаного типу без цінного архітектурно-ландшафтного розпланування не доглядається. Ділянка бастіонного укріплення зі східної сторони, в районі Бендерської брами та сучасної автомагістралі використовується як майданчик для мотокросу, який є чинником тривалої руйнації терену та геометрії бастіонів, також в цій частині зафіксовані масові сміттєзвалища. З західної сторони, в районі розташування Браїлівської брами, нині йде піщаний видобуток, кар'єр розробляє частину теналі. Територія зовнішньої лінії оборони фортеці Ізмаїл межує з промисловими підприємствами, які відокремлюють дані споруди від загальних туристичних маршрутів міста. Немає благоустрою, відсутні маршрути огляду пам'ятки, що значною мірою знижує привабливість та безпечність перебування на території.

Збережена одна пам'ятка османського періоду – мечеть XVI століття. Мечеть неодноразово реставрувалась продовж останніх тридцяти років, що дало можливість зберегти автентичні архітектурні риси ісламської сакральної споруди. Втрачені її елементи: мінарет та оточення мечеті (за османською традицією може складатись з декількох культових об'єктів, цвинтаря і медресе). Наявними є розписи купола та фрагменти оздоблення інтер'єрів. Дві церкви, побудовані у середині XIX століття, нині добре збережені, відремонтовані, території обмежені парканами.

Загалом наявна сильна фрагментація терену ядра фортеці, деякі ділянки вилучені із громадського користування, їх відмежовує приватна забудова і воєнне містечко. Через що втрачається відчуття цілісності історичного

Таблиця 4. 10. Стан збереженості фортеці Ізмаїл.

Рис. 4. 22. Сучасні межі фортифікації. Легенда до схеми 1 Мечеть XV століття; 2. Церква святого Миколая, 1833; 3. Церква Вознесіння Господнього, 1841; 4.Брама; 5.Брама;6. Монумент героям. (Опрацьовано автором)

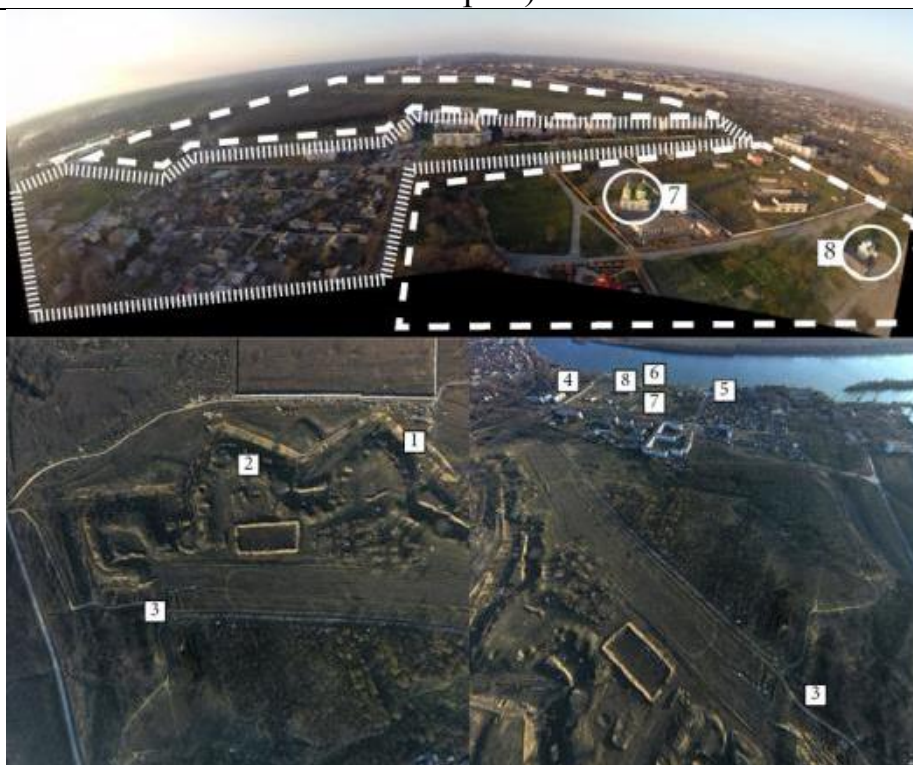

Рис. 4. 23. Фотофіксація терену фортеці. (опрацьовано автором) Джерела фотографій ---.

ландшафту фортеці. Берегова лінія візуально та планувально інтегрована у середовище ядра фортифікації, добре зчитується рельєф місцевості. Дві в'їзні брами середини ХІХ століття та пам'ятник Героям – також окремі, не зв'язані з головною метою огляду. З південно-східної сторони, за пам'ятником Героям, збережено земляний бастіон, поруч якого розташовувалась Кілійська брама. Візуально помітна різниця висот рову та кута бастіону. Далі на схід, у планувальній структурі міських кварталів збережено трасування бастіонної оборонної лінії Нової фортеці, яка була споруджена у 1795 році. Відсутні просторові елементи, але трасування вулиць має необхідний характер зламів.

По території фортеці Ізмаїл проходять транзитні магістралі та міські пішохідні маршрути. Значна частина історичного ландшафту є забудованою та реорганізованою. В західній частині фортеці, в районі розташування Браїлівської брами, функціонує промислове підприємство і порт, розвиток якого у 1980-х роках поглинув залишки брами та бастіону.

Стан збереженості фортеці Татар-Бунар.

Загальна територія фортеці в історичних межах – 0.2 га. Площа обводнених ровів (сучасні межі) - відсутня. Територія збереженого оборонного поля забудована. До складу фортифікації Татар-Бунар входить ймовірно розташування фортеці – невеликий пагорб, який по периметру щільно забудований і відмежований приватними ділянками. Наявні сліди кам'яної стіни. Обвали землі схилів свідчать про сильні ерозійні процеси, видобуток глини поблизу втраченої пам'ятки. З пагорба відкривається мальовничий краєвид на заплаву річки Кагач.

Стан збереженості фортеці Аккерман.

Загальна територія фортеці в історичних межах – 8.35 га. Територія збереженого оборонного поля – 3.2 га (без врахування ділянки античного міста). До складу комплексу входять: фортеця Аккерман та її оборонне поле. Укріплення є найбільш збереженим на території півдня України і внесено у

Державний реєстр нерухомих пам'яток культури, входить у перелік об'єктів Списку ЮНЕСКО. Розроблені ІАОП м. Білгород-Дністровського, впроваджені охоронні зони та регламенти використання та забудови навколишньої території. Створено музей та орган керування історичною пам'яткою (КП "Фортеця"). На території ядра фортеці проводять археологічні дослідження міжнародного рівня, соціокультурні та розважальні заходи.

Наявні цілісні структури оборонних ліній та цитадель, з частковим процесом руйнації. Дві з 12 башт були відбудовані, одна законсервована, інші перебувають в стані руїн. Повністю відбудовано вхідну браму фортеці – Кілійську – але підхід у реставрації є дискусійним. Поруч з брамою, всередині фортечного двору у 2015 році була побудована господарська споруда, яка не відповідає архітектурним вирішенням і автентичному вигляду історичного середовища. Залишки мінарету, фундаменти церков та шурфи археологічних досліджень законсервовані та очікують подальшого дослідження. Протягом 10 років були проведені берегоукріплення, які призупинили обвали кам'яних стін фортеці, прокладено туристичні маршрути з урахуванням монтажу елементів безпеки. Відкрито оглядовий майданчик на башті, з якої обмежено доступ до фортифікаційних стін, але він дозволяє оглянути навколишні краєвиди.

Виявлено конфлікт інтересів щодо використання території пам'ятки. Пам'яткоохоронні заходи, функціонування музею просто неба суперечать з комерційною туристичною діяльністю. Проведення масових культурних заходів вносить значні перешкоди при проведенні археологічних та консерваційних вишукувань, призводить до перенавантаження та антропогенної руйнації збережених об'єктів. На території фортифікаційного двору облаштовано розважальний майданчик, який віддалено нагадує реконструкцію середньовічного міста. Під час масових заходів дана територія перенавантажується: витоптується, накопичується побутове сміття,

Таблиця 4. 11. Стан збереженості фортеці Аккерман.

відвідувачі потрапляють на ділянки, які обмежені у доступі та є потенційно небезпечними. Загалом, на сьогодні територія фортифікації не може бути використаною для масових заходів без впровадження жорстких меж використання території, обмеження маршруту пересування та винесення послуг за межі пам'ятки.

Панорама фортеці Аккерман є візуально відкритою та акцентною, з достатнім простором для огляду її характерних та значущих об'єктів. З західної сторони, в районі башти Пушкіна, впритул до фортеці розташовані приватні садиби, вони обмежують доступ до пам'ятки з площини берега Дністровського лиману. Територія оборонного поля фортеці – відкрита й озеленена, наявні місця панорамного розкриття пам'ятки з вулиць та навколишніх скверів. Відстань до фортеці Аджидер складає 8 км по воді.

Стан збереженості фортеці Аджидер.

Загальна територія фортеці в історичних межах – 8.14 га. Територія збереженого оборонного поля складає 13 га. Bastionний невеликий форт розташований у західному районі міста Овідіополь, на узбережжі Дністровського лиману, на ділянці високого схилу берегової лінії, з дворівневим розміщенням елементів фортифікації. Рельєф території майже не змінився, піднявся рівень води Дністровського лиману. Пам'ятка внесена в Державний реєстр локальних пам'яток культурної спадщини та має розроблені та запропоновані зони охорони історичного ландшафту. Автор брала участь у розробці графічної частини ІАОП смт Овідіополь та написанні історичної довідки (у співавторстві з Литвинчук І.В.), яка була затверджена Міністерством Культури у 2020 році (акти впровадження, Додаток дисертації).

Пам'ятка знаходиться в стані часткової збереженості, наявні земляні bastionні fronti та оборонна батарея берегової лінії Дністровського лиману. Оборонне поле фортеці є частково забудованим та знаходиться у приватній

Таблиця 4. 12. Стан збереженості фортеці Аджидер.

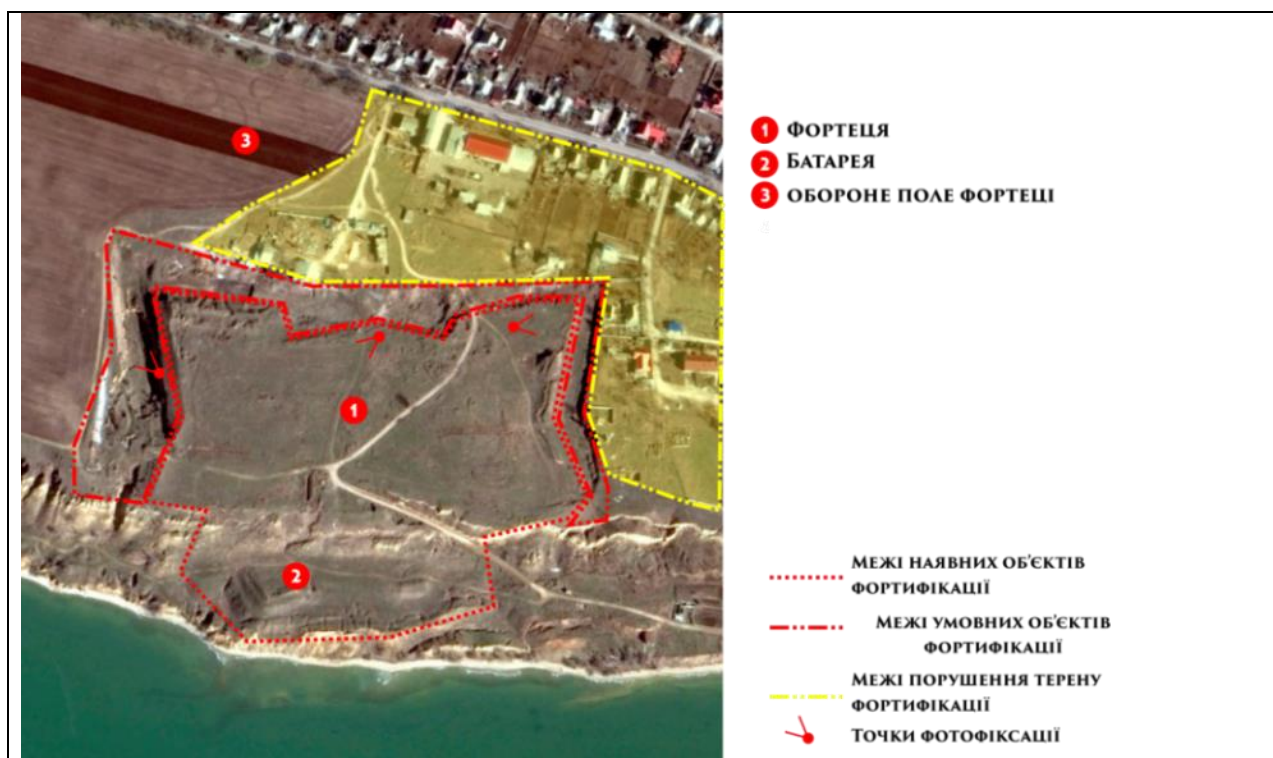

Рис. 4. 25. План схема стану фортеці. (опрацьовано автором)

Рис. 4. 26. Фотографії земляних укріплень фортеці (опрацьовано автором)

власності, деякі городи та побутові споруди розташовані впритул до гребня гласісу. У площині сухого рову наявні сліди видобутку піску, з західної та східної сторони знайдені великі ділянки виїмки ґрунту та звалища побутового сміття. Під ґрунтом є залишки споруд фортифікаційного двору. Руйнація фортеці відбулась у середині ХІХ століття, через передачу території в оренду і дозволу на перебудову казарм. Сьогодні також було ідентифіковано залишки кам'яних споруд військового поселення – карантину, які розташовані зі східної сторони оборонного поля фортеці Аджидер. Територія є візуально відкритою та доступною для відвідування. З берегової тераси фортеці відкривається мальовничий краєвид на Дністровський лиман та фортецю Аккерман.

Стан збереженості фортеці Єні-Дунья.

Пам'ятка втрачена, територію фортеці розплановано міським бульваром та парком. Руйнація замку відбувалась на початку 1800-х років через будівництво адміралтейства порту Одеси. Наразі проводяться археологічні дослідження ділянки з метою локалізації залишків кам'яних стін.

Стан збереженості фортеці Хаджибей.

Пам'ятка втрачена та оборонне поле фортеці забудоване. Територію фортеці Хаджибей у 1910-х рр. було реорганізовано та переплановано під міський парк. Земляні укріплення зриті, споруди розібрані. Будівництво спортивного комплексу у 1930-х і 2000-х роках зайняло західну частину земляних укріплень. На початку 2000-х років були проведені роботи з благоустрою пам'ятника Миколаю І та відновлено висотні пропорції одного з земляних бастіонів фортеці. Бастіон не сприймається як об'єкт фортеці, і наразі є частиною ландшафтного дизайну парку. Відреставровані башти та карантинна стіна ХІХ ст. наразі публічно ідентифікуються як залишки фортеці Хаджибей, що є помилковим та призводить до ще інтенсивнішого розпланування парку. Будівництво скейт-парку та реорганізація пішохідних

доріжок у 2017-му році призвела до втрати трасованості та ймовірних залишків земляних укріплень.

Стан збереженості фортеці Очаків.

Орієнтовна територія фортеці Озі в історичних межах складає 7.4 га. Відстань від фортеці Очаків до Кучук Хасан Паші по береговій лінії становить 900 м, від Кучук Хасан Паші до Кінбурн по воді – 5.6 км. До складу фортеці Очаків входить: фортеця Озю (Очаків), форпост Кучук Хасан Паша і фортеця Кінбурн, зовнішні лінії оборони – ретраншемент.

Фортеця Озі розташована на схилі Дніпровського лиману і на цей час є повністю інтегрованою у тканину сучасного міста, територія забудована, фортеця втрачена. Відсутні будь-які позначки та маркери фортеці, на узбережжі не встановлено інформаційний стенд.

Батарей Кучук Хасан Паша (Миколаївське укріплення) – руїна. На початку 2000-х рр. на його території було збудовано навігаційну башту-маяк. Також зміни було проведено у самій береговій лінії Дніпровського лиману, які призвели до втрати історичного розташування порту та переправи, втрати нижнього замку фортеці Озі. Збудовано піщаний насип молу вздовж всього міста, який повністю змінив характер узбережжя, нині є резервом для розвитку порту, не забудований та не експлуатується.

Форт Кінбурн – руїна, наявні лише фрагменти обводненого рову. Через значну рухомість піщаних берегів коси, за півстоліття було зруйновано основні об'ємно-просторові елементи фортеці (кам'яні та земляні лінії укріплень), і наразі майже неможливо візуально ідентифікувати залишки. Територія фортеці відкрита, частково обводнена та вкрита чагарниками, замулено оборонний рів. Встановлено інформаційну табличку та стенд з історією фортеці, проводяться екскурсії місцевими жителями, обладнано табір відпочинку в межах пам'ятки.

Зовнішній ретраншемент фортеці Озі – втрачено через розпланування вулиць сучасного міста Очаків. У середині XIX ст. в межах акваторії Дніпровського лиману було збудовано фортецю Александер (о. Травневий), і

нині використовується як програний пункт. До об'єктів дослідження не входить, але є цікавим та унікальним об'єктом фортифікаційного будівництва. Споруди форту в аварійному стані, він туристично ізольований. На відстані 2 км від фортеці Озі було виявлено залишки двох батарей ХХ ст. на території сучасного аеропорту, за формою батареї можуть бути ідентифіковані як споруди Другої світової війни.

Стан збереженості фортеці Херсон.

Загальна територія фортеці в історичних межах – до 100 га. Територія фортеці у складі сучасного міського парку – 53 га. До складу фортеці Херсон входять: дві кам'яні брами (Московська та Очаківська), планування фортечного двору – Катерининський собор, Артилерійський арсенал, руїни палацу Катерини II та двох пушечних арсеналів; земляні укріплення (фрагменти валу та рову). Трасування двох автомобільних магістралей (вул. Небесної Сотні та вул. Перекопська) по території фортеці призвело до розділення загального простору на дві окремі ділянки, які розвивались різними шляхами. Територія адміралтейства з 60-х років ХХ ст. масштабно забудовувалась портовими та промисловими об'єктами, також було закладено житлові квартали. У 2015 році було зруйновано Катерининський палац, на фотофіксації задокументовано залишки цокольного поверху, деталі відкосів брам, дерев'яні балки перекриття. Також, завдяки Дяченко Сергію було зафіксовано наявність кам'яного муру Александерського шанцю, який нині слугує підпірною стіною житлового кварталу. На території фортеці у радянський час розбили громадський парк (нині парк “Херсонська фортеця”), трасування пішохідних доріжок якого змінило історичну парцеляцію фортечного двору. Будівництво теле-радіо вежі призвело до візуальної втрати просторової домінанти – дзвіниці Катерининського собору. Панорамний огляд фортеці обмежено щільною периметральною забудовою вулиць та нерегульованим озелененням. Територія фортеці масово відвідується жителями, проводяться громадські розважальні заходи. З терас Парку Слави відкривається мальовничий краєвид на р. Дніпро.

Таблиця 4. 13. Стан збереженості фортеці Херсон.

Рис. 4. 27. Карто-схема історичного планування та аерофотографії Херсонської фортеці. (опрацьовано автором)

Рис. 4. 28. Фотофіксація стану земляних укріплень фортеці Херсон. (опрацьовано автором)

Фортечні брами (Московська та Очаківська) у 80-х роках ХХ ст. були відреставровані, земляні вали були підняті та адаптовані під експозицію. Рів одного з рavelінів був перебудований під міський ставок, змінивши геометричну конфігурацію. Зі сторони Московської брами збережено без значних втрат земляний бастіон та куртину, перепад висоти профілю свідчить про природну консервацію об'єкту та утримання його геометричних параметрів. Поруч виявлено сміттєзвалище. На початку 2000-х років був повністю втрачений один пороховий льох біля Московської брами, ділянка нині не використовується. Другий льох був перебудований у 60-х роках під бар, значно втратив свої архітектурні пропорції, у 2010-х роках згорів та був заново побудований. Через значне нерегулярне озеленення територія фортечногo двору не сприймається як цілісний архітектурний ансамбль, композиційно збережні фортифікаційні об'єкти (брами та земляні укріплення) не залучені до маршрутів огляду, перефiрiйні, та поруч з модерністичною забудовою втрачають масштабність

Стан збереженості фортеці Перекоп.

Загальна територія фортеці в історичних межах – 2,21 га. Довжина лінії перекопського валу – 9,21 км, відстань від паланки №3 до батареї №1 по воді – 6.6 км. До складу фортеці Перекоп входять: Перекопський вал (9,21 км), Фортеця Перекоп, три паланки, дві батареї в лимані Сиваш. Комплекс розташований на піщаному перешийку між затокою Чорного моря (Перекопська затока) та лиманом Сиваш, з перепадом висоти у 22 метри. Перекопський вал поєднує Перекопську затоку та відведена для промисловості ділянку лиману Сиваш; складається з валу, обводненого місцями рову, та залишок двох кам'яних батарей. У західній частині рів прорізає сучасний іригаційний канал, при будівництві якого було втрачено батарею.

Фортеця Перекоп має збережені земляні та муровані бастіони, територія заросла, зазнає часткових втрат через ерозію та видобуток цегли місцевими жителями. За аерофотознімками виявлено наявні три лінії укріплень: внутрішній прото-бастейний замок, лінія бастіонних укріплень та земляна

Таблиця 4. 14. Стан збереженості фортеці Перекоп.

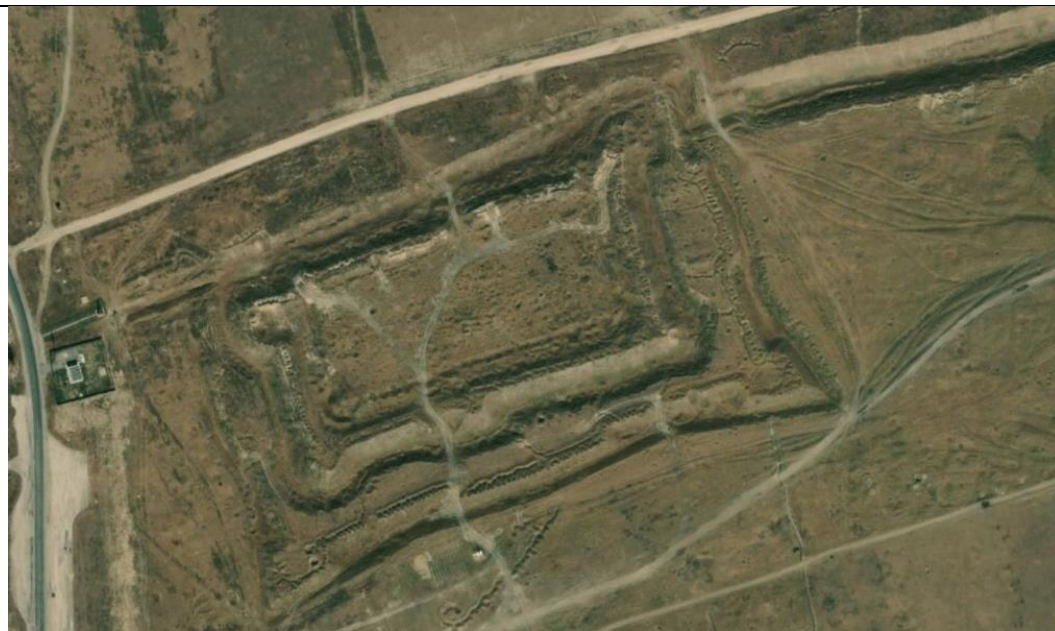

Рис. 4. 29. Стан збереженості комплексу фортеці Перекоп (Джерело: googlemap)

Рис. 4. 30. Фотографікація стану кам'яних батарей та Перекопського валу. (автор фото: О. Гайворонський)

теналь. З заходу від фортеці проходить траса, будівництво якої зруйнувало браму та міст. Уздовж Перекопського валу на відстані у 1.2 км на схід (паланка №1) та 600 метрів на захід від фортеці (паланка №2) збережено земляні укріплення у задовільному стані. Транзитне використання дороги по території паланок призводить до систематичної руйнації земляного профілю. Також, ідентифіковано два зруйнованих укріплення (батареї) лиману Сиваш (батарея №1, №2). На сучасних аерофотознімках наявні сліди зовнішніх укріплень середмістя фортеці Перекоп, необхідне проведення топографічних вимірювань для подальшої ідентифікації та дослідження. Станом на 2020 рік помітно збільшилась руйнація Перекопського валу та фортеці Перекоп. Відмічається систематична розбудова ліній траншейних укріплень вздовж валу.

Загальний стан збереженості підсумовано в табличній формі (табл.), в якій графічно зображено процентне співвідношення наявних та втрачених елементів фортифікаційних комплексів. Загалом, терени фортифікації наповнені нерівномірно, наявне фрагментарне збереження окремих споруд або територій оборонного поля. Цілісної збереженості фортифікаційного середовища, в якому були б наявні усі складові частини, - не виявлено. До неповного цілісного стану збереження віднесено фортецю Аккерман (47,5%), до середнього – фортеці Херсон, Ізмаїл, Перекоп (40%). В складі цих фортець присутні зовнішні лінії оборонних ліній, мури, брами та планувальна парцеляція, фрагменти оборонного поля та фронти огляду фортифікації. Дані фортеці є добре розташовані в межах центру міста, є популярним місцем відпочинку та проведення громадських заходів. Вони потребують регулювання режимів відвідування, відкриття та підкреслення архітектурно-просторових якостей, покращення якості експозиції історичного ландшафту. Фортеця Перекоп потребує окремих заходів консервації та експозиції, розробка яких нині є проблематичною. Фрагментарно збережені фортеці (Кінбурн та Кілія) не мають значних просторових елементів фортифікації, є втраченими та забудованими, але їх історико-культурне значення для

сучасної України є важливим, відтворення або експозиція цих об'єктів має державне значення. Втрачені фортеці (Татар-Бунар, Єні-Дунія, Очаків, Кучук Хасан Паша, Хаджибей), на жаль, не мають ресурсу для архітектурного або ландшафтного відтворення, їхня територія є повністю забудованою і деградованою, вони знаходяться в стані археологічної пам'ятки.

Для всіх обстежених фортець в межах дисертаційного дослідження виявлено ризики подальшої втрати історично-архітектурних і просторових якостей. Цілісність історичних ландшафтів фортець безпосередньо залежить від господарської діяльності місцевих жителів. Через ведення сільського господарства, фортеця Аджидер може втратити частину оборонного рову та бути забудованою господарськими спорудами приватного сектору. Активне засмічення теренів фортець призводить до втрати зацікавленості у відвідуванні, загальних естетичних властивостей панорам. Засміченість та віддаленість земляних ліній укріплення Ізмаїлу, межування з парканами промислових територій створює депресивне враження, відчуття небезпеки. Також активні земляні виробітки можуть пошкодити профілям земляних бастіонів.

Таблиця 4. 15. Структура загальних критеріїв оцінки збереженості

Кількісні	показники об'єктів фортифікації (наявні споруди, елементи та планувальні конфігурації);	
<i>Площі фортифікаційних залишків.</i>	Математичний підрахунок площ наявних збережених елементів фортеці (архітектурних та ландшафтних), нанесення абрисів елементів на топографічну карту.	
<i>Наявні елементи споруди.</i>	Картографування, вимірювання та нанесення на топографічні карти збережені архітектурні та ландшафтні елементи фортець, вимірювання параметрів елементів фортеці (окремо брама, башта, стіна, земляні та стінові укріплення, допоміжні споруди фортифікаційного комплексу).	
<i>Планувальна інтеграція у структуру міста</i>	Нанести на карту ділянки, які увійшли в склад планування сучасного міста. Нанести напрямки шляхів сполучення. (<i>ізолювані</i> – не впливають на функціонування міста, розвиток мережі вулиць та розбудови; <i>частково-дотичні</i> – територія споруди дотична до міської планувальної мережі, є частиною транзитних шляхів, не є земельним ресурсом подальшого розвитку; <i>дотичні</i> – територія споруди знаходиться в межах центральної частини міста, є частиною транзитних шляхів, є земельним ресурсом подальшого розвитку; <i>інтегрована</i> – територія ф.к. є частиною вуличної мережі міста, територія забудована;	
<i>Щільність забудови оборонного поля фортеці.</i>	Якщо ділянка фортеці є повністю інтегрованою у структуру тканини міста, визначити планувальну щільність забудови та графічно відобразити планувальні зміни.	
<i>Наявність зорового розкриття фортеці</i>	Нанести на карту зони зорового розкриття фортеці, видові точки спостереження. Замалювати пейзажні краєвиди з урахуванням найбільш виразних ракурсів фортеці, впорядкувати плановість та конфліктність елементів панорами	
Якісні	(фізичний стан матеріальних залишків об'єктів);	
Соціальне значення споруди.	Чи знаходиться споруда у прямому доступі для відвідувачів, налагоджені екскурсійні та наукові огляди теренів, використовується як символ або атрибут локальної культурної спадщини, є в складі програм територіального розвитку громад.	
Вплив на культурний розвиток сучасного міста	Моделювання майбутнього впливу на розвиток культурного сектору району підпорядкування об'єкту (фортеці) як складової культурної спадщини.	

Таблиця 4. 16. Процентна діаграма збереженості елементів фортеці

Назва області збереженості	Структурно-плануваний характер			Архітектурно- просторові елементи				Панорам-ність		Зведений показник збереженості				
	Обороне поле	Ядро фортеці	Планування Ядра фортеці	Брами	Вежі / башти	Стіни	Земляні укріплення	Допоміжні споруди фортеці	Фронти огляду		Домпантинг та акцентні елементи			
Ізмаїл(Османська/Російська)	■	■	■				75%	50%	50%	50%	27,5%			
Кілія (Османська/Російська)	■	■	■								10%			
Татар-бунар(Ногайська)											2,5%			
Ак-керман(Османська)	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	47,5%			
Аджидер(Російська)	■	■	■				■				20%			
Єні-Дунія(Османська)											0%			
Хаджебей(Російська)	■						■				5%			
Очаків / Кучук Хасан Паша(Османська)			■								2,5%			
Кінбурун(Османська/Російська)	■	■	■				■		■		10%			
Херсон(Російська)	■	■	■	■			■	■	■		40%			
Казі-Кермен(Османська)											0%			
Перекоп(Османська)	■	■	■				■	■	■		32,5%			
<p>0-10% - руїна Татар-бунар, Єні-Дунія, Очаків / Кучук Хасан Паша</p> <p>10-20% - фрагментарне збереження Кінбурун, Кілія,</p> <p>20-40% - середній ступінь збереженості Ізмаїл, перекоп, Херсон</p> <p>40-60% - не повне цілісне збереження Аккерман</p> <p>60-100% - повне цілісне збереження</p>														

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ IV

1. Виявлено три планувальні схеми фортець, які розповсюджені по всій території водного басейну Чорного моря, зокрема, на Півдні України. Ядрова фортифікаційна система віднесена до IV архітектурного періоду, наявні секторальні і полігональні планувальні схеми (віднесено фортеці Кілія, Аккерман, Очаків, з поступовою розбудовою ліній зовнішніх укріплень). Зореподібна фортифікаційна система V архітектурного періоду групується за принципом просторового розгортання ліній оборони (виявлена, тенально-просторова та лінійна планувальна схема). До цього типу відносяться фортеці Херсон, Хаджибей, Аджидер, форпости Української та Дніпровської укріплених ліній.

2. Встановлено, що фортеці Півдня України за період XVII – XIX ст. пройшли поетапний розвиток від бастейно-баштової системи оборони до тенальної, з ймовірною перебудовою у форт-центровану систему. Через швидке просування кордону та плановану руйнацію фортець, в XX ст. була втрачена можливість створення розвиненої просторової системи оборони Бессарабії та Криму.

3. Європейські архітектурні стилі та художні традиції знайшли пластичний вираз у вирішенні фасадів і планів забудови фортець. Османські фортеці Півдня України у XVII – XIX ст. зберігають окремі елементи попередніх архітектурних періодів: кам'яне мурування, декоративне оздоблення цеглою та форма дахів. Фортеця Херсон запроектована як цілісний ансамбль, архітектурне оздоблення брам – виражене і художнє. Брами, казарми та господарські споруди фортець Аджидер і Кілія вирішено як типові проекти та не мають виразної архітектурної пластики

4. Надана характеристика окремим елементам фортифікації, які характеризуються стилістичною та часовою приналежністю до загальноєвропейських архітектурних епох, стилів та фортифікаційних шкіл. Сформовано перелік характерних рис і конструктивних вирішень архітектурного вистрою фортеці Півдня України.

5. Було виділено п'ять ступенів збереженості фортець: руїна (0-10%) – Татар-Бунар, Єні-Дунья, Хаджибей, Очаків і Кучук Хасан Паша, Казікермен; фрагментарне збереження (10-20%) – Кілія, Кінбурн; середній ступінь збереженості (20-40%) – Ізмаїл, Аджидер, Перекоп, Херсон; неповне, цілісне збереження (40-60%) – Аккерман. До категорії “повне цілісне збереження” (60-100%) неможливо включити жоден об'єкт (еталоном слугує відновлена фортеця-місто Замосць).

РОЗДІЛ V

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ВИКОРИСТАННЯ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ ОБ'ЄКТІВ У СУЧАСНОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ МІСТ.

Фортифікаційне мистецтво виходить за рамки суто інженерної практики, воєнної і політичної стратегії, впливає на містобудівний розвиток регіону. Фортифікації є важливою частиною формування культурної ідентичності сучасних великих та малих міст південного регіону України. Першим етапом до розуміння історії та культурних цінностей кожного міського осередку – є пізнання та дослідження, другим — охорона об'єктів культурної спадщини та виявлення якостей ідентичності. Окремий населений пункт розвивався індивідуальним шляхом, будуючи себе на підґрунті характеру та рис історичної доби. Нині більшість південних міст поступово втрачає історичні нашарування. Історико-архітектурний ландшафт міста, як багаторівнева структура, зберігає в собі елементи фортифікаційних комплексів у матеріальному субстраті (залишки мурування, земляних робіт, просторової пластики рельєфу), картографічному зображенні (характер мережі вулиць, парцеляції ділянок кварталів та садиб), топонімічному (в назвах місцевості), когнітивному просторі людини (міфологізація території та подій). Когнітивний вимір пізнання для людини є суб'єктивним, адже складається з залученості споглядача: ідентифікації себе з об'єктом; відокремлення від об'єкта; спонукання до дії. Важливим постає питання, до якої категорії відносити об'єкти фортифікаційного мистецтва, якщо вони знаходяться у міждисциплінарній категорії: інженерній, ландшафтній, мистецькій чи історичній. Кожна категорія передбачає окрему систему заходів щодо охорони, тактик реставрації та ревіталізації історичних ландшафтів.

5.1. Сучасні підходи до збереження і використання фортифікаційних споруд в українській та закордонній практиці.

5.1.1. Просторове відновлення земляних укріплень та створення ландшафтних парків (за аналізом досвіду Нідерландів).

Проекти відновлення фортець у Нідерландах привернули увагу новим та актуальним для України підходом у використанні об'єктів фортифікаційного

будівництва. Виявилось, що новостворені музеї фортифікації та відновлені оборонні об'єкти мають три спільні риси: 1) вони включені до державного реєстру пам'яток та мають статус особливо важливих для національної ідеї; 2) включені до великого мережевого музею фортифікації, мають об'єднаний маршрут відвідування; 3) розробку проекту реставрації передано локальним архітектурним бюро. Таким чином, стає можливим впровадження підходу «збереження через розвиток», коли кожна пам'ятка архітектури й історії стає складовою частиною сучасного суспільства країни.

Для України цей підхід може стати новаторським, гнучким та стратегічно реальним. Адже, наразі є проблематичним проведення за централізований бюджет масштабних комплексних реставрацій великих об'єктів, також через перешкоджання отриманню інвестицій та складність процедури погодження проекту реставрації. «Збереження через розвиток» може стати й українською стратегією реставрації, пам'ятка архітектури може отримати нові функції та бути адаптованою під потреби локальних громад.

Практика просторового відновлення та візуального зображення фортифікаційних споруд Нідерландів передбачає використання засобів тактовного ландшафтного дизайну з інтеграцією сучасного будівництва у простір історичного ландшафту фортеці. Архітектура новобудови вирішуються таким чином, щоб нести мінімальний візуальний вплив на історичний об'єкт. Земляні бастіонні укріплення, водні рови та фоси використовуються як елементи паркового благоустрою, з відновленими геометричними характеристиками і пішохідною мережею. Тематика для таких паркових зон не передбачена, адже самі фортифікації надають йому історичного настрою та оборонної естетики. На всіх теренах фортифікаційних комплексів містяться інформаційні стенди та інтерактивні площини, які надають необхідну інформацію щодо маршруту огляду та загальної регіональної системи музею.

5.1.2. Підхід графічної реставрації та цифрового відтворення фортець (досвід України).

Наразі практика фізичного відтворення комплексів фортифікаційних об'єктів майже не представлена, реставраційні роботи є довготривалими та кошторисними. Міністерство культури має обмежений бюджет на реставраційні роботи (Коваленко, 2015) і тому більшість музеїв та охоронні органи вимушені звертатись за допомогою до благодійних та інвестиційних програм, впроваджувати нові форми власності (Костенко, 2014). Нормативні та правові документи, орієнтовані на об'єкт реставрації, містять тлумачення об'єктів охорони культурної спадщини, опис характеристик, які надають право включення до пам'яток культурної спадщини, алгоритми розробки та впровадження проектів дослідження та відновлення пам'яток. Але вони досі є продуктом складних документальних господарсько-юридичних відносин, що спричиняє повторення «помилки минулого», швидкої втрати пам'яток та конфліктність сучасної містобудівної документації та пам'яток культурної спадщини. (Кондель-Пермінова, 2008), (НІСД, 2019). Важлива відмінність від більшості країн Європи та Сходу (зокрема, Японії), — практика пам'яткоохоронної справи не носить статусу загальнодержавної важливості та політики, таким чином, обмежуючи фінансування досліджень та реставрації. Перші кроки до шляху реорганізації були прийняті у 2010 році з прийняттям погоджувальної європейської програми сталого інтегрованого розвитку регіонів України. Дана програма передбачала підтримку у створенні локальних об'єднаних громад та впровадженні програм просторового розвитку територій. Документ ініціював створення на державному рівні концептуального бачення напрямків соціальної та економічної розбудови окремих районів, спираючись на локальні особливості та культурну спадщину. Наступним кроком мала б бути розробка проектів просторового розвитку, частиною яких є проекти відновлення об'єктів культурної спадщини (Міністерство культури України, 2019). Наразі у законодавчому просторі пам'ятко-охоронної справи не вистачає методичних та нормативних документів, які б надали напрямок дій для локальних об'єднаних громад, пояснили важливість відновлення власної ідентичності та збереження комплексу історичного ландшафту.

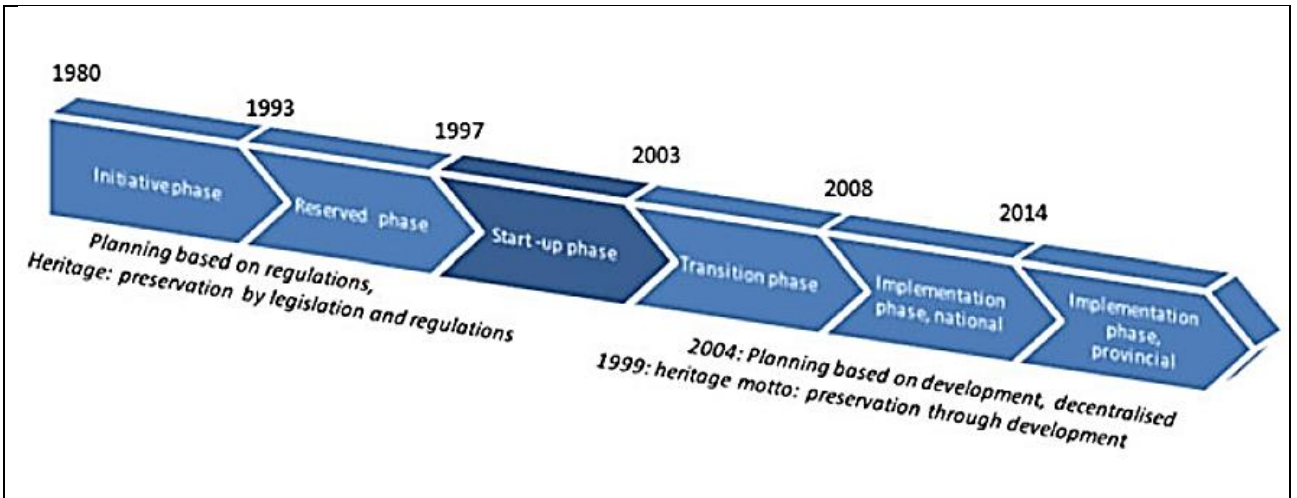

Рис.5. 1. Шість стадій процесу трансформації Нової Голандської Лінії з 1980-х років до сьогоднішнього дня. (Джерело (Verschuure-Stuip, 2020, p. 261))

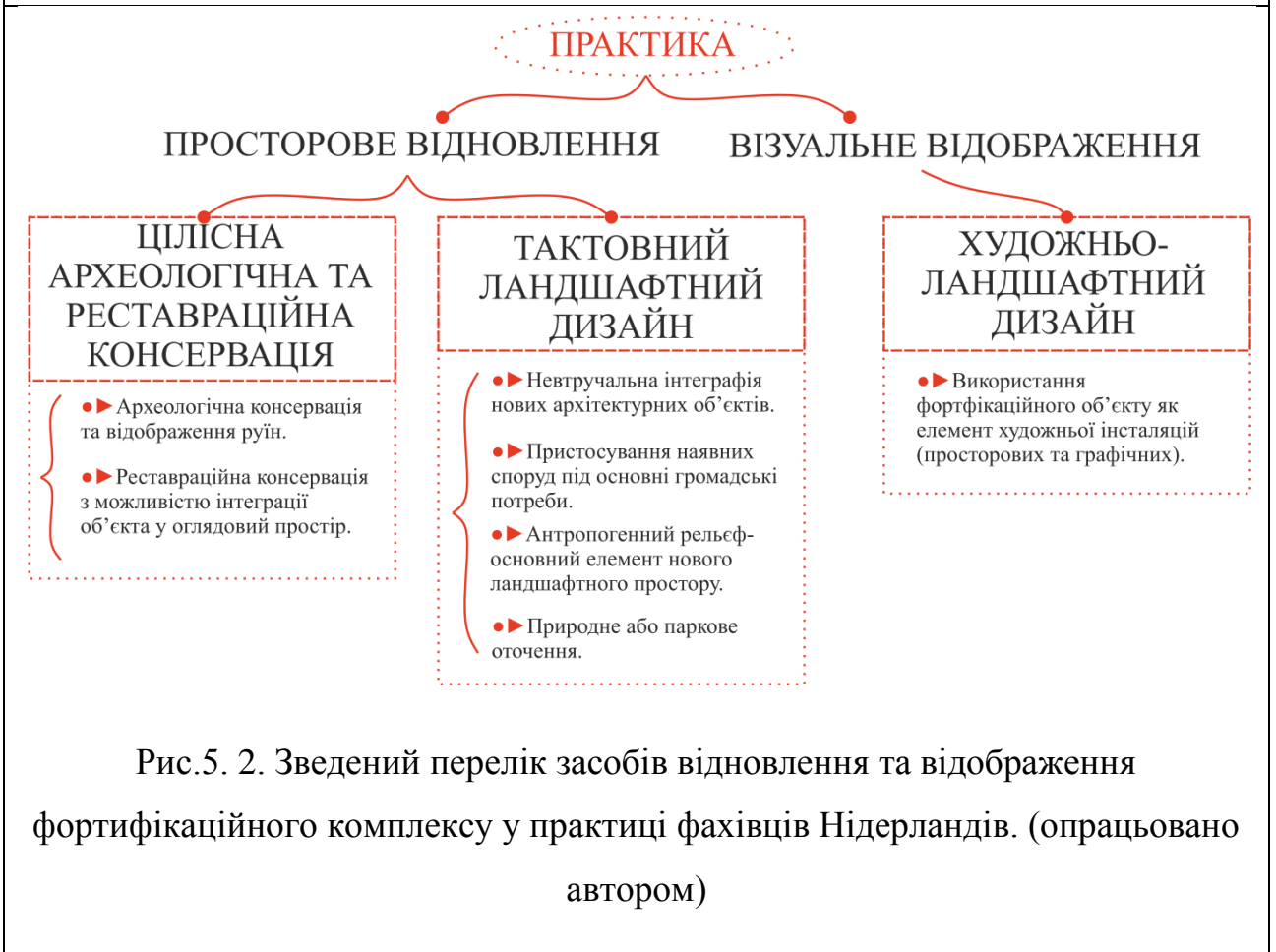

Рис.5. 2. Зведений перелік засобів відновлення та відображення фортифікаційного комплексу у практиці фахівців Нідерландів. (опрацьовано автором)

Через обмеженість та складність процесу фізичної реставрації та відтермінування розробки нормативної та проектної документації, в українській практиці набув розвитку інструмент цифрового моделювання та візуальної реставрації пам'яток культурної спадщини. В протигагу формальному державному рівню вирішення питання збереження культурної спадщини, набуває розголосу та активності неформальний рух пам'яткоохоронної справи. Підґрунтям такого руху є використання доступних та зрозумілих методів дослідження, фіксації та аналізу цифрових даних, а об'єктом зацікавленості – пам'ятки архітектури та містобудування. З надшвидким розвитком технічної бази та поступовою фінансовою доступністю, все більше людей, дотичних до архітектурної, містобудівної та історичної галузі, звертаються до фотограмметричного методу. Геодезична та картографічна галузі (Кузик, 2013) поступається тепер архітектурній та пам'яткоохоронній справі (Кузик, І., Ставовий А., Ільків Т., 2017), а сукупне використання лазерного сканування та фотограмметрії дає найбільш точний результат у обмірній практиці (Глотов, В., Дубик Ю., Чижевський В., 2007). Серед професійної аудиторії до методів фотограмметрії звертаються при фіксації стану та сканування загального об'єму пам'ятки (Никоненко, Д., Радченко С., Волков А., 2017), наукової ідентифікації та відтворення будівельних періодів (Рожко, 2008), (Рожко, 2010). На неформальному рівні у 2016 році ГО “Pixelated Realities” створила тривимірну модель втраченої пам'ятки архітектури місцевого значення – Дача Докса в Одесі (ГО "Pixelated Realities", 2016). Через значний розголос та критику органів охорони культурної спадщини, нерішучість дій державних служб пам'ятка майже за два дні була публічно повністю ліквідована (Culturemeter, 2016), а подальший процес “суспільної” реставрації сформував групу активістів, які розвивають незалежний напрямок у пам'яткоохоронній справі – локальну цифрову консервацію. Професійна діяльність ГО “Pixelated Realities” дала поштовх до формування окремих незалежних груп цифрового сканування, які наразі є підрядниками або ініціаторами важливих культурних проектів. Серед них:

створення „кишенькового міста” (Терещук, 2020), цифрова архівація та створення тактильних тривимірних макетів пам’яток архітектури та мистецтва (Гулевич, 2020), навчання та створення спільноти митців.

Поєднання сучасних цифрових методів графічної реставрації дає надзвичайно важливі результати, адже продуктом таких проектів можуть стати як фізичні, так і віртуальні об’єкти. В Україні поступово розгортаються та реалізуються цікаві цифрові ідеї щодо віртуалізації пам’яток культурної спадщини. Древній Звенигород – історико-культурний парк (Новини університету, 2019), Тустань, археологічний комплекс Поштової площі в Києві (ГО"Pixelated Realities", 2017) – є прикладами сучасної адаптивної реставрації та пристосування до віртуальної реальності. У першому випадку, проект «Древній Звенигород», крім архітектурного вирішення музейної території, було реалізовано детальну історичну реконструкцію історичного терену, з відомими етапами розбудови та архітектурними рисами. Тривимірна модель території давнього городища нині адаптована під використання в AR/VR просторі, що значною мірою спростить доступ відвідувача до історичної спадщини місцевості. Проект віртуального туру по фортеці Тустань, так само створено з метою сучасної експозиції пам’ятки у мобільному цифровому просторі. Поєднання технічного моделювання та фотограмметричного сканування її терену дало високоточну топографію скель, та для архітекторів-реставраторів – дані для історико-фактологічної реконструкції. Третім сучасним музейним комплексом є Поштова площа, – унікальна та майже не вивчена археологічна пам’ятка. Масштабність дослідних робіт вражає, адже було розчищено та зафіксовано велику територію. На сьогодні доступний прототип віртуальної екскурсії тереном давнього Києва, за сучасних умов – це засіб “невтручання” у пам’яткоохоронне середовище, яке дає достатньо інформації про об’єкт охорони будь-кому зацікавленому.

Таким чином, на сьогодні українські фахівці в галузі архітектури та пам’яткоохоронної справи, містобудування та археології мають можливості та доступну технічну базу для створення тривимірних (технічних) моделей

графічної реконструкції об'єктів культурної спадщини. Поєднання з фотограмметрією – додаткова точність топографії, проведення архітектурних обмірних заходів та цифрова архівація об'єкту. Зацікавленість та розвиток неформальної пам'яткоохоронної справи – самостійне фотограмметричне сканування пам'яток, створення для відкритого доступу тривимірних моделей так само підкріплюють офіційні державні пам'яткоохоронні дії.

Використання сучасних цифрових методів на рівні дослідницької діяльності у збереженні фортифікаційного будівництва дає можливість прототипуванню та створенню еволюційних моделей об'єктів. На думку автора, цифрові засоби навчальної експозиції більш гнучкі та адаптивні під зміну гіпотези реконструкції.

Розробка проектів регенерації та реставрації фортифікаційних комплексів Півдня України потребує попередніх соціокультурних досліджень та валоризації (оцінки) фортифікаційних об'єктів, які мають стати частиною стратегій розвитку ОТГ. Архітектурні критерії валоризації (оцінювання) культурно-туристичного потенціалу фортифікаційних об'єктів складаються з загальних стратегічних понять: 1) соціокультурний контекст — чи може бути об'єкт використаний локальною громадою; 2) сила поштовху до локального розвитку — який потенціал закладено у територію та які ресурси наявні для сталої інтеграції (SWOT-аналіз); 3) унікальність та інтегрованість у культурний простір країни — чи може об'єкт стати цікавим на загальнодержавному рівні. Враховуючи стан збереженості фортифікаційних комплексів, генезу та індивідуальність історичних ландшафтів, необхідно розглядати кожний об'єкт валоризації окремо, виробляючи окрему документацію для розвитку території.

Автором пропонується розглянути фортеці як складову просторового розвитку регіону, і розробити для об'єктів фортифікаційного будівництва Півдня України рекомендації, стратегію і програму збереження. Рекомендації – це серія публікацій та зустрічей, направлених на заохочення розробки Стратегії та Програми збереження. Вони мають орієнтуватись на результати

соціологічних досліджень, наративних сесій, історичних та архітектурних вишукувань. Дисертаційна робота автора також є рекомендацією щодо збереження фортеці, використовуючи методи сталої соціальної інтеграції. Стратегія передбачає включення фактору загальнодержавного та регіонального значення об'єктів фортифікації, створення спільних для всіх фортець України програми та концепції просторового та туристичного розвитку. Програми передбачають розробку алгоритму впровадження стратегічного бачення збереження фортець, мають два рівні реалізації: локальний (об'єднані територіальні громади) та місцевий (населений пункт). Локальна програма передбачає розробку ідеї мережевого музею фортифікації регіону, розробку архітектурних та реставраційних проектів збереження та реновації територій фортець. Місцеві програми включають в себе заходи, організовані мешканцями з метою швидкої соціальної інтеграції відновленого об'єкту фортифікації (наукові та культурні заходи: конференції, фестивалі, виставки, літні художні школи, театральні реконструкції, ярмарки тощо).

Стратегія регіонального просторового розвитку має бути створена окремо від містобудівної документації (до розробки генеральних планів населених міст) та містити загальнодержавні концептуальні напрямки розвитку регіону, обґрунтовуючи зміст та значення культурної спадщини. Стратегії мають рекомендаційний характер, формуючи “питання дня” для міждисциплінарних фахових підрозділів. Стратегію розробляють міждисциплінарні фахові групи – фокус-групи – які орієнтуються на результати та досвід. Пам'яткоохоронна справа має бути інтегрована в усі сфери соціально-економічного життя локальних громад, як один з вагомих чинників розвитку, тому до фокус-груп мають входити архітектори-реставратори.

5.2. Мережевий музей фортифікації.

Автор пропонує створити мережевий музей фортифікації, який включав би у програму відвідування фортеці України, зокрема Півдня України. Підхід в об'єднанні фортець по історичним та архітектурним властивостям дає можливість розширення туристичної мапи України за межі районів та

областей. Поєднання транспортної (сухопутної та водної) логістики може запропонувати цікаві маршрути, багатоденні екскурсійні сценарії. Туризм є субпродуктом відновлення та реставрації фортець Півдня України. Головна мета мережевого музею – культурна та архітектурна цілісність України, висвітлення різноманіття спадщини. Концептуально важливим тут є впровадження національного значення об'єктів фортифікації. Управління над розвитком музею та розповсюдження інформації має на себе прийняти окрема команда менеджерів.

Мережевий музей фортифікації можливо створити за природним та логістичним принципом, об'єднати фортеці річного та морського басейну у велику мапу відвідування. Підкреслюючи значення історичних торговельних шляхів між сходом і заходом, північчю і півднем, запропоноване концептуальне бачення також може стати міждержавним туристичним маршрутом, включно з об'єктами фортифікації на території Румунії, Молдови, Болгарії та Туреччини.

Охорона та відновлення фортифікаційних об'єктів стає частиною дотацій бюджету об'єднаних територіальних громад, таким чином, забезпечуючи туристичну привабливість району та відмітку на карті загальнодержавного туристичного маршруту. Пам'яткоохоронний об'єкт не має бути ізольованим від сучасного життя громади, а може стати тереном для забезпечення потреби у культурних та краєзнавчих акціях. За прикладом впроваджених програм у Нідерландах, даний інструмент менеджменту об'єктів культурної спадщини на локальному рівні може забезпечити місцеве населення у просторах для відпочинку, навчання, самоврядування та натхнення. Принциповим у такому випадку є – розподіл об'єктів між ОТГ та створення локальної мережі туристичного відвідування пам'яток. Дискусійним у даному підході є управління та діяльність охоронних органів, адже тривалий досвід централізованого прийняття рішень призводить до значних кошторисних витрат та складності у погодженні пам'яткоохоронної та консерваційної документації (Олійник, 2014). Логічним та гнучким даний підхід буде тільки

тоді, коли відповідні програми збереження будуть розроблятися у складі Регіональної Стратегії Розвитку (можливо, “Концепції спадкового розвитку фортифікації України”), враховуючи попередній етап (Дослідження) та локальну ресурсну базу. Результатом має стати алгоритм впровадження та реалізації заходів Програми на місцевому рівні – Тактика реалізації – в неї входять етапи реалізації та обмежувальні заходи.

Сучасні засоби реставрації та експозиції об’єктів фортифікаційного мистецтва: 1) НВІМ, систематизація даних, параметрів та результатів архітектурних обмірів фортифікаційних споруд. База даних може бути використана для полегшення дослідницьких та реставраційних робіт (державного рівня), порівняння та доповнення вже наявних джерельних баз (локального рівня), висвітлення сегментів науково-аналітичного апарату; 2) результат натурних досліджень, обмірних заходів та моделювання фортець півдня України формують інформаційну картотеку об’єктів, яка поступово буде доповнюватись. Картотека та модель доступні он-лайн для фахівців з галузей архітектури, археології та гуманітарних наук; 3) тривимірні технічні моделі фортець можуть стати прототипами для використання у туристичній та навчальній сфері завдяки VR/AR модулям. На основі цих моделей можливе створення віртуальної експозиції та оглядових турів, музею в кишені.

5.3. Пропозиції програмного відновлення території фортифікаційних систем півдня України.

Програма відновлення **фортеці Ізмаїл** передбачає розробку архітектурно-реставраційного проекту реновації та реорганізації території. Пропонуються наступні етапи: 1) надання території фортеці статусу особливо цінного історичного ландшафту, з можливістю проведення консервації і реставрації найважливіших елементів території; 2) розробка проекту зонування території та програми реновації історичного ландшафту фортеці; 3) впровадження програми реновації засобами архітектурної реконструкції, археологічної консервації та ландшафтного дизайну.

Ділянка А – територія відновленого профілю земляних укріплень з подальшим облаштування оглядових майданчиків, ландшафтного парку з інженерно-технічним оздобленням. Земляні укріплення відновлюються з урахуванням геометрії профілю, розміщуються нові маршрути огляду та елементи ландшафтного дизайну. Історичні елементи фортеці, які підлягають реконструкції, виконуються зі світлопрозорих легких конструкцій, які мають на меті відтворення просторового вигляду історичних брам. Реорганізація ділянки А створить круговий маршрут відвідування з майданчиками панорамного огляду фортеці та інформаційними стендами. Ділянка Б – територія сучасного міського парку з фрагментарною забудовою сакральних споруд. Тут можливе нанесення історичного трасування вулиць османського міста і поступова регенерація історичної забудови. Ділянка В – приватна та малоповерхова забудова військового містечка та дачного масиву. Споруди розміщуються в межах історичного ландшафту та мають потенціал повного включення у програму регенерації історичної забудови. Для реалізації задуму необхідне поступове виведення з експлуатації, викуп території та розробка проекту відновлення історичної забудови. Ділянка Г – територія берегової лінії може бути адаптована під сучасні потреби громадського річкового сполучення (створення річного відкритого вокзалу, пристані), включена до мережевого музею фортифікації для забезпечення транзитного сполучення. Д – в минулому адміралтійство, може бути реконструйована та розмістити на своїй території музейний комплекс і супутні об'єкти обслуговування. Відновлена квартальна парцеляція та забудова може використовуватись в громадських та освітніх цілях, надати площі під розвиток ініціатив містян та створити нові робочі місця.

Авторка у 2016 презентувала проєктне бачення відновлення бастіонної фортеці Кілія та перетворення її у музейний та культурний комплекс. Упродовж наступних років перша проєктна пропозиція змінилась, враховуючи результати історико-архітектурного дослідження. Нині пропонується до огляду дві програми реновації терену фортеці:

1. Програма фізичного просторового відновлення фортеці засобами архітектурного реставрації та ландшафтного дизайну. Складається з дослідних та проектних етапів. Через ризик втрати археологічних артефактів, необхідно проведення першочергових археологічних досліджень.

2. Програма створення віртуального простору пам'ятки – цифрового аналогу історичного ландшафту.

Зонування передбачає виділення та розмежування територій консервації й реновації забудови. Ділянка А – простір ландшафтної реорганізації території та відновлення кам'яного бастіону (1а), брам (2а і 3а), бастіону і рavelіну (4-а). Пропонується організувати нові пішохідні маршрути з оглядовими майданчиками, з яких відкриваються панорами на Дунай та Кілію. Передбачається ремонт кам'яних стін водної фosi для відновлення історичної геометрії, також існує можливість об'єднання міського ставка з Дунаєм та організувати станцію човнів. Ділянка Б – довготривала та найбільш кошторисна ділянка, де передбачено виведення з експлуатації елеваторного комплексу, реорганізація промислової території під музейно-паркове середовище. Необхідно демонтувати споруди та конструкції, облаштувати узбережжя для громадського використання. Зона Б в майбутньому має набути статусу історичного ландшафту та надати можливість проведення повноцінних археологічних досліджень. Ділянка В – це територія гласісу фортеці, тут пропонується відновити фрагмент земляних укріплень для огляду. Ділянка Г – ділянка розміщення регіонального річного порту, складової частини міжнародного транспортного сполучення.

Територія **фортеці Татар-Бунар**, через недостатню вивченість на цей час, отримати охоронний статус археологічної пам'ятки у парковому середовищі. Наявні залишки кам'яної стіни мають бути укріплені та захищені від розкрадання. Навколо пам'ятки по основних зорових кутах можливо розмістити оглядові майданчики з інформаційними стендами про втрачену фортецю, її просторовим макетом. Через транзитне розташування містечка

Татарбунари, музейна експозиція має бути поєднаною з іншими об'єктами мережі музею фортифікації, наприклад, з Аккерманом та Ізмаїлом.

Фортеця Аккерман у м. Білгород-Дністровський наразі є чинним музейним комплексом та археологічною пам'яткою. Затверджена пам'яткоохоронна документація та генеральний план міста не включає положень щодо сталого розвитку самої території фортеці. КП "Фортеця" – управління музейним комплексом, чії методи використання території недооцінюють ризики масового відвідування пам'ятки. Комерціалізації простору фортеці змінює мету відвідування та заважає. Територія фортеці може бути адаптована під музей просто неба (скансен) з обмеженими маршрутами пересування та обладнаними ділянками археологічної експозиції. Відреставровані або відбудовані споруди фортеці пропонується використовувати у наукових та навчальних цілях. Всі акції та театральні реставрації мають проводитись за межами музею, на території оборонного поля. Пересування відвідувачів організовано так, щоб не зашкодити особливо цінним експонатам та ділянкам. Адміністрування КП «Фортеця» має бути розміщено у тимчасовій модульній споруді (павільйоні), який не впливатиме на археологічну пам'ятку. Методами ландшафтного і цифрового дизайну можливе створення постійної художньої виставки. Цифрова проекція, скульптурні композиції, медіаінсталяції – сучасні художні засоби – залучать митців до пошуку нових культурних значень фортеці.

Фортеця Аджидер у смт Овідіополь є добре збереженим земляним укріпленням, ізольоване розташування поза межами міста та прямий вихід до берегової лінії Дністровського лиману є значним ресурсом для розвитку. Ця територія може бути повністю відновленою за прикладом Нідерландів. Тут можливе відтворення профілю земляних валів та рву, берегової батареї, будівництво адміралтійства. Також на території можливо організувати станцію човнів.

Запропоновано наступне зонування: А I – відновлення профілю земляних бастионних укріплень; А II – реновація та нова забудова фортечного двору,

відновлення берегової батареї; Б - виведення з експлуатації споруд, відновлення оборонного поля; В I — межі відновлення оборонного поля, виведення території з сільськогосподарського призначення; В II – створення рекреаційного парку ландшафтної типу з урахуванням пішохідного зв'язку з центром міста; Г – розміщення станції човнів.

Фортеця Єні-Дунья і фортеця Хаджибей в м. Одесі щільно забудовані та відновлення їхньої просторової структури є неможливим. Бульвар та сучасний міський парк повністю змінили територію розташування. Поки що єдиним можливим варіантом для відновлення пам'яток є віртуалізація їх засобами VR. Орієнтуючись на досвід ігрових платформ, пропонується створити окреме середовище давнього турецького містечка Хаджибей з османською фортецею Єні-Дунья. А зореподібна тенальна фортеця Хаджибей може бути показаною у парковому середовищі завдяки ландшафтним методом. Запропоновано розмістити інформаційні стенди та макети фортець в місцях найбільшого відвідування. Використовуючи скульптурні та художні засоби, стилізувати частину елементів фортеці під відпочинкову зону або елементи оздоблення території.

Фортеця Очаків знаходиться у стані руїни, її територія забудована приватними садибами. Берегова лінія також зазнала значних змін, історична ділянка порту вирівняна і розширена. Єдиним можливим засобом представлення фортеці може бути створення її цифрового аналогу. Оглядові майданчики, з яких відкривається панорама на Дніпровський лиман та втрачену фортецю, можуть бути обладнані стендами та макетами пам'ятки. На острові Травневий можливе будівництво готельно-рекреаційного комплексу, на базі якого може функціонувати транзитний пункт відвідування мережевого музею фортифікації..

Фортеця Кінбурн через рухливість піску втратила свою просторову організацію. Віддаленість від населених пунктів є ризиком для подальшого розвитку як тільки музейного або археологічного комплексу. Поєднання декількох функцій та будівництво причалу має забезпечити необхідну

кількість відвідувачів та постійне перебування персоналу. Відбудовані споруди можуть використовуватись природоохоронною службою, в межах ландшафтного парку якої розташована пам'ятка. Поєднання ландшафтного та реставраційного методів (відбудова споруд, реновація ландшафту та сучасне будівництво); соціальна активність (проведення заохочувальних, культурних та рекреаційних заходів, зелений туризм), включення до мережевого туристичного та локального маршрутів відвідування – схема майбутнього управління пам'яткою. Автор пропонує розглядати процес відтворення пам'ятки поетапно: 1) створення віртуальної моделі фортеці Кінбурн – як першочерговий ознайомчий інструмент (майданчик для огляду з панорамними видами та підключення до моделі у VR-середовищі); 2) проведення ґрунтовних археологічних досліджень, результат яких виокремить найбільш значущі ділянки для консервації; 3) ландшафтне відтворення геометрії кам'яно-земляних бастіонів та оборонного поля пам'ятки (розроблення проекту реновації території), будівництво пристані та станції човнів; 4) будівництво та організація фортечного двору (проект реконструкції забудови з елементами сучасної архітектури).

Враховуючи етапи, пропонується зонування території та можливе розташування функціональних об'єктів: А I – відновлення профілю земляних бастіонних укріплень (оборонне поле може бути відбудоване повністю, з урахуванням обводнення та реорганізації пішохідного транзиту); А II – реновація та нова забудова фортечного двору (застосування екологічно-стійких та чистих матеріалів, поєднання легких та мобільних конструкцій); Б – виведення з експлуатації споруд; В I - створення рекреаційного парку ландшафтного типу з урахуванням пішохідного транзиту, розміщення майданчиків відпочинку та природоохоронної функції; Г - розміщення пристані та станції човнів.

Територія **фортеці Херсон** нині громадський парк з експозицією оборонного валу та двох брам. Через стрімкий розвиток міста та програмну забудову, територія фортеці втратила свою просторову цілісність і має ризик

подальшого розділення на окремі ділянки. З метою збереження пам'ятки пропонується розвивати територію одночасно, використати засоби ландшафтного дизайну та реставрації. Етапи реновації ландшафтного парку фортеці мають містити: 1) реорганізацію зелених насаджень паркової території (видалення старих дерев та кущів, сортів, які не представляють цінності); 2) нове трасування пішохідних маршрутів (ландшафтний проект паркової території з урахуванням планувальної структури фортечного двору, формотворче озеленення та спеціальне освітлення парку); 3) реставрацію брам фортеці, профілю земляних валів, консервацію наявних історичних ділянок (тимчасового палацу Катерини II), візуальне відкриття історичних стін шанцю Александер; 4) реновацію та сучасну розбудову фортечного двору (створення музею Дніпровської Лінії, громадського обслуговування та управління); 5) включення фортеці Херсон до мережевого музею тематичної фортифікації України та прокладення маршрутів відвідування водним басейном.

Автором передбачено виконання наступних етапів відновлення геометрії а простору фортеці; А I – відновлення профілю земляних укріплень, втрачених брам (оборонне поле має бути візуально відділеним від території парку ландшафтними засобами, міський став – частина сухої фоси); А II – реновація та нова забудова фортечного двору (реорганізація маршрутів пересування відвідувачів, нові зелені насадження та санітарне врегулювання існуючих, будівництво має орієнтуватись на збереження історичного середовища та архітектурну стилістику фортеці, інтеграція сучасної архітектури); Б – перенесення або виведення з експлуатації споруд телевізійної вежі та підстанції.

Фортеця Перекоп та перекопський вал має розглядатись як окремий цінний об'єкт фортифікаційного будівництва на території України, адже його планувальне та оборонне вирішення є поки що єдино відомим та об'єднує в собі різні етапи. Мережевий музей фортифікації, який також може включати об'єкти фортифікації Криму, має тісний зв'язок з природними ресурсами. Збереженість елементів фортеці Перекоп стала можливою через значну

віддаленість від населених пунктів та помірно сухий клімат. Автором пропонується реставрація частини фортеці під сучасні музейно-експозиційні потреби, а іншу – представити як приклад природної руйнації об'єкту. Територія фортеці може бути пристосована під рекреаційні та музейні функції, мати на балансі музей Ординської історії. А I – відновлення профілю земляних укріплень (оборонне поле може бути відкритим, передбачається благоустрій цвинтаря), табії відбудовуються як оглядові майданчики; А II – реновація та нова забудова фортечного двору (застосування екологічно-стійких та чистих матеріалів, поєднання легких та мобільних конструкцій); Г – розміщення пристані та станції човнів.

Підсумовуючи, слід звернути увагу на те, що кожен фортифікаційний об'єкт є унікальним та потребує попереднього глибинного дослідження території, змісту історичного ландшафту. Враховуючи економічний і соціальний потенціал, для розвитку об'єднаних територіальних громад фортеці можуть стати важливими об'єктами інвестицій та культурними маркерами регіону.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ V

1. Виведені практичні підходи у реорганізації та реновації території фортець Півдня України, їх окремих споруд та оточуючих історичних ландшафтів. Враховуючи стан збереженості фортець, пропонуються заходи просторового відновлення (цілісна археологічна та реставраційна консервація, тактовний ландшафтний дизайн) та візуального відображення (художній ландшафтний дизайн).

2. Пропонується створення мережі туристичних маршрутів, які б об'єднували фортеці України за історичними та архітектурними особливостями. Існує можливість об'єднання української мережі фортець з об'єктами інших країн (фортеці Румунії, Молдови тощо), за принципом етнокультурних зв'язків та архітектурної спорідненості.

3. Пропонується стратегія збереження фортець у контексті сучасного регіонального розвитку Півдня України. Необхідне включення проектів реставрації та реновації фортець до майстер-планів та Концепцій просторового розвитку населених пунктів з урахуванням їхньої культурної, туристичної та історичної цінності. Розроблено програму поступового відновлення території фортець Ізмаїл, Херсон, Кінбурн, Перекоп, Аджидер. Пропонується відновлення геометрії земляних бастіонних укріплень за наявними історичними проектними кресленнями, передбачається поступова регенерація історичного простору фортеці – відбудова зруйнованих споруд та відзнакування мережі історичних вулиць (Ізмаїл, Перекоп), консервація залишків та відкриття історичного планування (Херсон), архітектурна пропозиція-проект відновлення архітектурного об'єму (Кінбурн).

4. Створення музею (скансену) на території фортеці Аккерман з урахуванням археологічної консервації історичного ландшафту.

5. Створено тривимірні архітектурні моделі фортець (Кінбурн, Кілія, Татар-Бунар, Єні-Дунья, Очаків), які знаходяться в статусі руїни/фрагментарної збереженості і на сьогодні не мають можливості просторової відбудови. Моделі підлягають адаптації під використання

засобами доповненої віртуальної реальності (VR). Пропонується розміщення інформаційних стендів, точок доступу до віртуальних графічних моделей на терені фортеці.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

В дисертації вперше досліджуються фортеці Півдня України (Ізмаїл, Кілія, Татар-Бунар, Аккерман, Аджидер, Єні-Дунья, Хаджибей, Очаків, Кінбурн, Херсон, Перекоп) методами архітектурної науки. Актуалізовано важливість збереження фортифікацій як об'єктів культурної спадщини України та Європи.

1. Встановлено, що в сучасній архітектурній науці відсутні комплексні дослідження фортець Півдня України, обмежені свідчення про архітектурно-планувальні риси, періоди розбудови фортифікацій та особливості формування укріплених територій. Також, у публікаціях українських авторів відсутні пропозиції щодо архітектурної реставрації втрачених фортець Півдня України, засобів відновлення та консервації наявних об'єктів фортифікації, відсутні програми реновації та реорганізації оточуючих історичних ландшафтів. Закордонні дослідження розглядають фортеці Півдня України у загальноєвропейському значенні, і стверджують, що існування фортець Ізмаїл, Кілія, Хаджибей, Кінбурн, Очаків, Херсон вплинуло на історію та політику всіх держав басейну Чорного моря.

2. Розроблена комплексна методика архітектурного дослідження фортець методами аналізу та співставлення картографічних і літографічних джерел. Результатом використання методу є уточнення параметрів фортець та їх елементів, створення графічної архітектурної реконструкції втрачених фортець, виведення загальних рис фортифікаційного будівництва визначеної території дослідження. Результатом натурних досліджень сформовано критерії оцінки стану збереженості фортець та оточуючих історичних ландшафтів, виведено ступінь збереженості об'єктів дослідження та розроблено окремі програми консервації та відновлення. Також пропонується використання методу фотограмметрії для розробки проектів реставрації наявних об'єктів фортифікації Півдня України та ландшафтної реорганізації історичних ландшафтів. За результатом аналізу картографічних джерел, автором було сформовано загальний перелік фортець, які функціонували впродовж XVII –

XIX століть на території Півдня України. Перелік складається з 13 найбільш згадуваних об'єктів: Кілія, Ізмаїл, Татар-Бунар, Аккерман, Аджидер, Єні-Дунья, Хаджибей, Очаків, Кінбурн, Кучук Хасан Паша, Херсон, Казікермен, Перекоп. Було проведено натурні обстеження та обміри фортець Ізмаїл, Аджидер, Кінбурн, Херсон. За результатом історіографічного дослідження, було сформовано вибірку об'єктів дисертаційного дослідження і обрано фортеці Кілія, Очаків, Кінбурн, Єні-Дунья, Татар-Бунар для графічної архітектурної реконструкції.

3. Сформовано чинники впливу на архітектуру фортець Півдня України. Вони згруповані по рівнях впливу (макро-, мезо- та мікро-). Макрорівень (найвищий, державний) містить чинник, який відноситься до державоутворюючих (фронтирний), впливає на заснування і розбудову фортеці у зв'язку з близькістю до етнокультурних кордонів. Також, природно-кліматичний чинник, існуючий незалежно від діяльності людини, впливає на заснування фортеці відносно природно-кліматичних особливостей території. До групи Мезорівня (середнього, регіонального) віднесено чинники, які є результатом діяльності людини та орієнтовані на вираження політичного устрою держави. Сюди входять управлінський, стратегічний, функціональний і ландшафтний чинники. Мікрорівень (низовий, локальний) вміщує соціокультурний, релігійний та етнічний чинники.

4. Виявлена загальна ієрархія фортець Півдня України (на прикладі Османської імперії), яка складається з трьох рівнів: 1) головний рівень – пряме підпорядкування фортеці столиці та управління головою держави (схема: столиця Істамбул → головна фортеця регіону Сілістрія); 2) підпорядкований рівень – закріплення за головною фортецею регіону Сілістрія менших фортець та форпостів (Галац, Браїл, Кілія, Очаків); 3) укріплений рівень – мережевий зв'язок невеликих форпостів та паланок (табій) з регіональними фортецями (фортеця Очаків та форт Кінбурн, Хасан-Паша, Кучук Хасан Паша, табія на о. Березань). Виявлена залежність від місця розміщення фортеці у системі ієрархії фортець та її планувальної структури. Головні та підпорядковані

фортеці мають розвинені багатолінійні оборонні укріплення та мережу оточуючих невеликих форпостів (Очаків, Перекоп, ймовірно Кілія та Аккерман, також Хотин).

5. Виявлена залежність розміщення фортець та просторової організації ліній оборони від суми чинників. Виокремлено природні типи розміщення фортець (острівні – Кілія до XVI ст.; мисові – Кінбурн, Кілія після XVII ст., Аккерман; берегові – Аджидер, Хаджибей, Херсон, Ізмаїл, Очаків; континентальні – Татар-Бунар, Перекоп; висотні – кількість терас). Геополітичні та адміністративні типи об'єднані у систему ієрархії фортець (на прикладі фортець Османської Імперії).

6. Виокремлено чотири типи розташування фортець як результат поєднання геополітичного та природного чинників: 1) брамний тип – розташування фортець однієї держави – одна навпроти одної – з метою лінійного закриття протоки (об'єднання форпостів Кучук Хасан Паши та Кінбурн на р. Дніпро; контроль р. Дунай фортецею Кілія та Ісакча); 2) дзеркальний тип – фортеці розміщуються навпроти контр-фортеці (будівництво фортеці Аслан Паша навпроти Запорізької Січі; фортеця Аджидер навпроти Аккерману, Тирасполь навпроти Бендер); 3) ланцюговий тип розміщення фортець передбачає рівномірну відстань між фортецями однієї держави та взаємодію при виконанні адміністративних та стратегічних функцій: фортеці басейну р. Дністер (Хотин, Сорока, Бендери, Паланка, Аккерман), р. Дунай (Сілістра, Браїла, Галац, Тульча, Ізмаїл, Ісакча, Кілія), р. Дніпро (Аслан-Керман, Казікермен, Очаків, Кінбурн, табія на о. Березань); лінії оборони (Українська, Дніпровська Лінії); 4) комбінований тип передбачає об'єднання та функціонування різних типів розташування фортець, за умови порушення структурного зв'язку між ними.

7. Виділено 6 основних архітектурно-історичних періодів розбудови фортець Півдня України, з яких чотири не входять у часові межі дослідження (I архітектурний період – доджерельний період – до XI ст.; II архітектурний період – Колоніальний період – середина XIII ст. – кінець XV ст. –

середньовічне фортифікаційне будівництво; III архітектурний період – Княжа доба / Ординський період – середина XIV – кінець XV ст., – середньовічне фортифікаційне будівництво; IV період – Васальний період – кінець XV ст. – кінець XVII ст. – домінування архітектури Класичної доби в Османській Імперії, фортеці отримують елементи ісламської архітектури). Два періоди, які входять у часові межі дослідження: V архітектурний період – Імперський період – з кінця XVII ст. до середини XIX ст. Цьому періоду характерно стрімкий перехід від прото-бастіонної фортифікації до тенальних ліній укріплення, впровадження засобів французької школи фортифікації. Період поділено на дві хвилі розбудови: османську та російську. Османській хвилі розбудови фортець Півдня України – на першому етапі між 1700 та 1770 рр. – характерне використання бастіонних ліній укріплення території (Очаків, Кілія, Аккерман); на другому етапі – з 1770 по 1810 рр. – поступове впровадження французької тенальної школи фортифікації (проекти укріплення фортець Ізмаїл, Кілія, Аккерман, Кінбурн, Очаків). Російській хвилі розбудови фортець Півдня України характерне закладання нових фортець за канонами ренесансних італійських ідеальних міст (Херсон, Миколаїв, Хаджибей), використання типових тенальних фортів з лініями укріплень французької фортифікаційної школи (Аджидер, Українська та Дніпровська укріплені лінії); перебудова та укріплення існуючих бастіонних фортець (Кінбурн, Ізмаїл, Кілія). Останній, VI архітектурний період – з 1820-х років до кінця XIX ст. – пов'язаний з поступовим виведенням з експлуатації існуючих фортець, систематичною руйнацією оборонних ліній та плановою забудовою територій новими населеними пунктами (Єні-Дунья, Казікермен, Очаків).

8. Виявлено три планувальні схеми фортець, які розповсюджені на всій території водного басейну Чорного моря, зокрема, на Півдні України. Ядрова фортифікаційна система віднесена до IV архітектурного періоду, наявні секторальні і полігональні планувальні схеми (віднесено фортеці Кілія, Аккерман, Очаків, з поступовою розбудовою ліній зовнішніх укріплень). Зореподібна фортифікаційна система V архітектурного періоду групується за

принципом просторового розгортання ліній оборони (виявлена, тенально-просторова та лінійна планувальна схема). До цього типу відносяться фортеці Херсон, Хаджибей, Аджидер, форпости Української та Дніпровської укріплених ліній. Доведена приналежність об'єктів фортифікації до загального стилістичного вирішення архітектури і відповідність вимогам художньої цінності історичного середовища міст.

9. Надана характеристика окремим елементам фортифікації, які характеризуються стилістичною та часовою приналежністю до загальноєвропейських архітектурних епох, стилів та фортифікаційних шкіл. Сформовано перелік характерних рис і конструктивних вирішень архітектурного вистрою фортеці Півдня України.

10. Було виділено п'ять ступенів збереженості фортець: руїна (0-10%) – Татар-Бунар, Єні-Дунія, Хаджибей, Очаків і Кучук Хасан Паша, Казікермен; фрагментарне збереження (10-20%) – Кілія, Кінбурн; середній ступінь збереженості (20-40%) – Ізмаїл, Аджидер, Перекоп, Херсон; неповне, цілісне збереження (40-60%) – Аккерман. До категорії “повне цілісне збереження” (60-100%) неможливо включити жоден об'єкт (еталоном слугує відновлена фортеця-місто Замосць).

11. Виведені практичні підходи у реорганізації та реновації території фортець Півдня України, їхніх окремих споруд та оточуючих історичних ландшафтів. Враховуючи стан збереженості фортець, пропонуються заходи просторового відновлення (цілісна археологічна та реставраційна консервація, тактовний ландшафтний дизайн) та візуального відображення (художній ландшафтний дизайн).

12. Пропонується створення мережі туристичних маршрутів, які б об'єднували фортеці України за історичними та архітектурними особливостями. Існує можливість об'єднання української мережі фортець з об'єктами інших країн (фортеці Румунії, Молдови тощо), за принципом етнокультурних зв'язків та архітектурної спорідненості.

13. Пропонується стратегія збереження фортець у контексті сучасного регіонального розвитку Півдня України. Необхідне включення проектів реставрації та реновації фортець майстер-планів та Концепцій просторового розвитку населених пунктів з урахуванням їхньої культурної, туристичної та історичної цінності. Розроблено програму поступового відновлення території фортець Ізмаїл, Херсон, Кінбурн, Перекоп, Аджидер. Пропонується відновлення геометрії земляних бастіонних укріплень за наявними історичними проектними кресленнями, передбачається поступова регенерація історичного простору фортеці – відбудова зруйнованих споруд та відзнакування мережі історичних вулиць (Ізмаїл, Перекоп), консервація залишків та відкриття історичного планування (Херсон), архітектурна пропозиція-проект відновлення архітектурного об'єму (Кінбурн). Створення музею (скансену) на території фортеці Аккерман з урахуванням археологічної консервації історичного ландшафту. Створено тривимірні архітектурні моделі фортець (Кінбурн, Кілія, Татар-Бунар, Єні-Дунья, Очаків), які знаходяться в статусі руїни/фрагментарної збереженості і на сьогодні не мають можливості просторової відбудови. Моделі підлягають адаптації під використання засобами доповненої віртуальної реальності (VR). Пропонується розміщення інформаційних стендів, точок доступу до віртуальних графічних моделей на терені фортеці..

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

Ágoston, G. , Masters, B., 2009. *The Encyclopedia of Ottoman Empire*. Facts on File ред. New York: New York.

Ágoston, Gábor , Masters, B., 2009. *The Encyclopedia of Ottoman Empire*. Facts on File ред. New York: New York.

Ágoston, G., 1994. Ottoman artillery and European military technology in 15th and 17th century. *AOH*, 47(1/2), pp. 15-48.

Ágoston, G., 1998. HABSBURGS AND OTTOMANS: Defense, Military Change and Shifts in Power. *Turkish Studies Association Bulletin*, 22(1), pp. 126-141.

Ágoston, G., 2011. Defending and administering the frontier. y: C. Woodhead, ред. *The Ottoman World*. Abingdon: Routledge, pp. 220-236.

Анон., 2017. *Очаківська старовина*. Очаків, автор невідомий

Ayla, E., 2006. Silistre Eyaletinde Osmanlı-Rus Savaşları Küçük Kaynarca'dan Berlin'e. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, Issue 19, pp. 139-174.

Başer, A., 2015. *1 Numaralı Özi Silistre Ahkâm Defteri'nde Eflak ve Boğdan'a*. DENİZLİ , Pamukkale Üniversitesi E-Yayımları No: 2.

Batmaz, Ş., 2017. River on the crossroads: historical and geographical significance of Kilia for the Ottoman Empire. *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Issue 3, pp. 25-33.

Bloemers, T., 2010. *The Cultural Landscape & Heritage Paradox: Protection and Development of the Dutch Archaeological-historical Landscape and Its European Dimension*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Bogdanowski, J., Holcer, Z. & Kornecki, M., 1994. *Architektura obronna*. Warszawa: Ośrodek dokumentacji zabytków.

Clarke, s. G., 1907. *Fortification*. London: John Murray.

Dincecco M., Onorato M. G., 2015. *Military Conflict and the Rise of Urban Europe*. s.l., PIEP Conference, pp. 1-29.

Erdogan, M., 1954. Mehmed Tahir Ağa - Hayatı ve Meslekî Faaliyetleri. *Tarih Dergisi*, VII(10), pp. 157-180.

Ertekin, I., 2015. *KİLİ KALESİ (1767-1792)*. EDİRNE: s.n.

Fedakar, C., 2015. Osmanlı-Rus Harplerinde Kılburun, Özi Nehri ve Hocabey Muharebeleri.. *Karadeniz Araştırmaları*, Issue 2, pp. 119-136.

Finkel, C., Ostapchuk V., 2005. Outpost of Empire: An Appraisal of Ottoman Building Registers as Sources for the Archeology and Construction History of the Black Sea Fortress of Özi. *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, Issue 22, pp. 150-188.

Finkel, C., 2006. *Osman's Dream: The history of the Ottoman Empire*. New York: Basic Books.

Freely, J., 2011. *A History of Ottoman Architecture*. s.l.:WIT.

Frolova Y., Kocki W., 2018. Fortified settlements in the process of urban development of South Ukraine from the end of the 18-th to the middle of the 19-th centuries. *Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications*, Issue 10.

Frolova, Y., Kocki W., 2016. *Fortification as an origin of urban development in the South of Ukraine cities (18th - 19 th century)*. Delft, TU Delft, p. 361.

Frolova, Yu., Protsiv Ya., Lipatov C., 2016. *The city for people. Model of reorganization and adaptation of street environment in the historical area..* Lublin, автор невідомий, p. 131.

Frolova, Y., 2016a. *Reopen of visual contacts in the historical city*. Lublin, автор невідомий, p. 62.

Frolova, Y., 2017a. Recovering visual contacts in the historic cityscape. *Budownictwo i Architektura*, Issue 16 (1), pp. 29-35.

Frolova, Y., 2019b. Network of fortified ottoman settlements in the North-Western coast of the Black Sea in the 17th and 18th century. *Architectural Studies*.

Greenhalgh, M., 2002. French Military Reconnaissance in the Ottoman Empire during the 18th and 19th Centuries as a Source for Our Knowledge of Ancient Monuments. *The Journal of Military History*, 66(2), pp. 359-388.

Hirst, P., 1997. The Defence of Places: Fortification as Architecture. *AA Files*, Issue 34, pp. 6-17.

Işık, M., 2008. XVI. YÜZYILDA BİR OSMANLI KALESİ; CANKERMAN ÖZÜ. *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 5(5), pp. 77-92.

Khodarkovsky, M., 2002. *Russia's Steppe Frontier: The Making of Colonial Empire, 1300 - 1800*. s.l.:Bloomington Indiana University Press.

King, C., 2004. *The Black Sea: A History*. s.l.:Oxford University Press.

Kleemanns, N., 1774. *Reisen von Wien uber Belgrad bis Kilianova*. Leipzig: автор невідомий

Lettera del dottore Giovanni Casaretto ad un illustre cavaliere di Genova (1837) Casaretto, Giovanni .

Mahir, A., 2018. Rusya'nın Bir Karadeniz Devleti Olması Sürecinde Potemkin (1768-1791). *Karadeniz Araştırmaları* , XV(59), pp. 83-105.

Menchinger, E. L., без дати *The First of the Modern Ottomans*. місце видання невідоме:автор невідомий

Nicolle, D., 2010. *Ottoman Fortifications 1300-1710*. Oxford: Osprey Publishin.

Oliphant, L., 1970. *Russian shores of the Black Sea in the autumn of 1852*. Armo press ред. місце видання невідоме: New York.

Ostapchuk V., Bilyayeva S., 2009. The Ottoman Northern Black Sea Frontier at Akkerman Fortress: The View from a Historical and Archaeological Project. *Proceedings of the British Academy*, Issue 156, pp. 137-170.

Ostapchuk, V., 2001. The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids. *Oriente Moderno*, 1(20), pp. 28-29.

Pepper, S., 2000. City Walls: The Urban Enceinte in Global Perspective. In: *Ottoman military architecture in the early gunpowder era: A reassessment..* s.l.:s.n., pp. 283-316.

Pollak, M., 1991. *Military architecture, cartography, and the representation of the early modern European city*. Chicago: The Newberry Library.

Pollak, M., 2010. *Cities at War in Early Modern Europe*. Cambridge: University Press.

Șlapac, M., 2016. *Cetațile bastoinare din Moldova (sfârșitului al XVII-lea – mijlocul secolului al XIX-lea)*. Chisinau: Editura ARC.

Șlapac, M., 2016. Cetatea bastionară de la Chilia. *ARTA*, pp. 16-24.

Șlapac, M., 2016. *Cetațile bastoinare din Moldova*. Chisinau: Editura ARC.

Slapac, M., 2004. *Cetati medievale din Moldova*. Chisinau: автор невідомий

Stănică, A.-D., 2016. *The missing fortresses in Dobrogea case study: turkish fortifications*. місце видання невідоме, DOBROGEA. COORDONATE ISTORICE ȘI ARHEOLOGICE .

The Neatherlands Ministry, of Education, Culture and Science., 2005. *Summary. Action Programme on Spatial Planning and Culture*, Den Haag: DeltaHage bv.

UNESCO, 2011. *Recommendation on the Historic Urban Landscape, including a glossary of definitions* , Paris: UNESCO.

Verschuure-Stuip, G., 2020. Hold the Line: The transformation of the New Dutch Waterline and the Future Possibilities of Heritage. у: С. Н. (ed.), ред. *Adaptive Strategies for Water Heritage*. Delft: Springer, pp. 251-269.

Woodhead, C., 2012. *The Ottoman World*. Rotledge ed. s.l.: London.

Yacubova, T., 2012. Turkish fortresses of Ochakov and Kinburn, the biography of vice-admiral ch. H. Nassau zigen in historical documents from funds of national library of ukraine of v.i. vernadsky's name. *Journal of the Institute of Social Sciences*, Issue 10, pp. 205-215.

А., К., 2012. *Крепость Белгород (Аккерман) на Днестре: История строительства*. Кишнев: Stratum plus.

Красножон, А. 2015. Исторична топографія Ізмаїла у 1770-х рр.. *Краєзнавство*, Issue 1-2, 107-110.

Аргатюк, С., Левчук, В., Сапожніков І., 2015. *Аджидер - Овидиополь: очерки по археології и історії города и крепости*. Одесса: ФОП Бондаренко М.А.

Аствацатуров, Г., 1997. *Бендерская крепость*. Бендеры: автор невідомий

Афанасьев-Чужибинський, А., 1861. *Поездка в Южную Россию*. Спб.:

Багалеј, Д., 1889. *Колонизація Новоросійського края и первые шаги его на пути культуры*. Киев: тип. Г.Т.Корчакъ-Новицкаго.

Багро, А., 2015. *Украинское козачество и первый Азово-Днепровский поход*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет.

Бачинський, А., 1994. *Січ Задунайська. 1775–1828. Історико-документальний нарис*. Одеса: автор невідомий

Бевз, М., 2000. Оборонна архітектура міст ХУІІІст. та її збереження.

Белик, Ю., Ткачук Г., 2011. Особенности османских фортификационных сооружений, расположенных на территории Керченского полуострова. *Археологія та фортифікація*, 111-115.

Бережинский, В., 2012. Османская фортификация в Северном Причерноморье. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21(2), 348–354.

Бертъе-Делагард, А., 1888. *Каталог карт, планов, чертежей, рисунков, хранящихся в музее имперского Одесского общества истории и древностей*. Одесса: автор невідомий

Бертъе-Делагард, А., 1900. О состоянии Аккерманской крепости. *Зап.Одесского о-ва истории и древностей*, Том 22, 75-82.

Бирня, П., 1997. Из истории молдавского Белгорода - Четатя Алба. *Аккерманскте древности*, 108-115.

Білецька, О., 2015. Качибей у світлі джерел ХУ-ХУІ ст. (матеріали до вивчення історичної географії Поділля та Північного Причорномор'я). *Записки історичного факультету*, Issue 26, 233-258.

Біляєва С., Карашевич І., Фіалко О., 2014. Основні результати археологічних досліджень на Кінбурнській косі в 2009-2013 рр.. *Археологія*, Issue 3, 92-103.

Біляєва, ., 2010. Результати та перспективи досліджень османських пам'яток Північного Причорномор'я. *Археологія і давня історія України*, Issue 1, 67-72.

Біляєва, С.О., К.С. Гуленко, О.Є. Фіалко, М.М. Ієвлев, О.В. Грабовська, О.В. Манігда, О.В. Чубенко., 2018. *На розі двох світів. Історична спадщина України та Литви на території Херсонської області*. Київ – Херсон: Гілея.

Біляєва, С., 2012. *Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII-XVIII ст.)*. Київ: Університет "Україна".

Бліфельд, Д., 1955. Дослідження древнього Белгорода.. *Археологічні пам'ятки УРСР*, Том 3, 29-36.

Бондель, Ф., 1771. *Новая манера укреплений городов*. Москва : s.p.

Боплан, Г., 1998. *Опис України*. Львів: НВП "Мета".

Брунов И.И., Власюк А.И, Каплун А.И., 1956. *История русской архитектуры*. Москва: Акад. архитектуры СССР. Ин-т истории и теории архитектуры.

Брун, Ф., 1865. *Судьбы местности занимаемой Одессой*. Одесса: тип. П.Францова.

Бруяко, П., Сапожников, І., 2000. Белгород - Днестровская крепость как памятник военно-инженерного искусства (основные этапы истории конца XIV и н. XIX вв.). *STRATUM plus*, Том 5, 443-451.

Вечерський, В., 2003. *Спадщина містобудування України: теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць..* Київ: НДІТІАМ.

Вечерський, В., 2011. *Історико-містобудівні дослідження: Васильків, Вінниця, Горлівка, Ізмаїл*. Київ.

Водзинський, Є., 1995. Питання охорони своєрідності історичних міст України. *Архітектурна спадщина України. Українознавство*, 2, 242-253.

Войтяховский, С., 1809. *Полная наука военного укрепления*. Москва: Типография С.Селивановскаго.

Войцеховский, В., 1969. Этапы строительства крепости в Белгород-Днестровском. *Материалы и доклады 5 научно-технической конференции*, 341-349.

Глотов, В., Дубик Ю., Чижевський В., 2007. Аналіз технологій створення фронтальних та ынтерёэрних планів при проектуванні реставраційних робит архытектурних памёяток.. *Геодезыя, картографыя ы аерофотознымання*, 68, 177-183.

Гончарук, Т., 2015. Будівлі османського Хаджибея (Одеси) 1760-1780-х рр.: за матеріалами опублікованих джерел та відчизняної історіографії. *Чорноморська минувшина : записки відділу історії козацтва на Півдні України*, 10, 16-25.

Грибовський, В. В., 2005. Територія розселення і характер відносин причорноморських ногайців із землеробським населнням українського степового порубіжжя у період 1739-1768 років. *Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень*, 2, 60-76.

Грушевський, М., 1890-1920. *Історія України-Русі*. Київ: автор невідомий

Грушевський, М., 1994. Чорноморська торгівельна дорога XIV-XVв. Замки Каравул, Чорний город і Качибей. у: *Історія України-Русі*. Київ: автор невідомий, 608-609.

Губарь, О., 2015. *История градостроительства Одессы и функции Одесского строительного комитета*. Одесса: ТЭС.

Гудкова, А., 1981. *Работы Измаильской и Буджакской экспедиции*, Москва: Археол.открытия 1980 года. Наука.

Гулянович, І., 2013. Розвиток передмість Ізмаїла у середині ХІХ ст.. *Культура народів Причорномор'я*, 262, 119-121.

Гумашьян, С., 2000. *Исследования на территории крепости Измаил в 1994-1996 годах*. Київ: Прайм.

Дашкевич, Я., 1991. Україна на межі між Сходом та Заходом. *Записки НТШ*, 122, 30.

Добролюбський, А., 2020. "Я попав в какой-то другой мир...". *Альманах клубу одеситів*, 82.

Дружинина, Э., 1955. *Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года*. Москва: Издательство Академии Наук СССР.

Жариков Н.Л. (гл. ред.), 1985. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Том 3 (4). Львовская, Николаевская, Одесская, Полтавская, Ровенская области*. Київ: «Будівельник».

Загоруйко, В., 1957. *По страницам истории Одессы и Одесщины*. Одеса: Одес. обл. изд-во.

Заруба, В., 2003. Українське козацьке військо. 329-331.

Игнатьева, А., 2014. Казикермен-турецкая крепость вт.пол.ХVІІ в.на границе Крымского ханства.. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики.*, 10(III), 83-86.

Іваночко, В., 2015. Стратегічне значення Хотинщини в обороні Османської імперії. Хотин, автор невідомий, 124-127.

Кавальчук, М., 2015. Включення нових територій до складу Османської Імперії та формування її територіального устрою у ХІУ - ХVІ ст.. *Український історичний збірник*, 18, 40-51.

Капарулина, О., 2008. Художник-академик при светлейшем князе. Путевые альбомы Михаила Матвеевича Иванова в собрании Русского музея. *Наше наследие*, 86.

Карашевич, І., 2012. Османські міста північно-західного Причорномор'я (сучасний стан та перспектива вивчення). *Документознавство*, 158-163.

Карашевич, І., 2014. Застосування гіс-технологій для вивчення ансамблю аккерманської фортеці. *Наукові записки*, 218-225.

Киссе А.І., Пригарин А.А., Станко В.Н.,ред., 2014. *БУДЖАК: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины..* PostScriptUm ред. Одеса: Смил.

Кінг, Ч., 2011. *Історія Чорного моря. Ідеї та Історії* ред. Київ: Ніка-Центр.

Коваленко, О., 2015. *Стан та перспективи розвитку державного фінансового контролю за охороною культурної спадщини в Україні..* Одеса, ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ.

Коломойцев, П., 1912. *Бывшая крепость Измаил и её памятники.* Кишинев.

Коломойцев, П., 1921. Килійська крепостная Успенская церковь и ея памятники. *Записки историко-археологического общества в Бухаресте*, 13, 8-14.

Колосок, Б., 1995а. Легенди й документи про укріплення Ізмаїла. *Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва*, 4, 70-73.

Колосок, Б., 1995б. Етапи містобудівного розвитку Ізмаїла. *Історичне краєзнавство в Україні: традиції та сучасність*, 400-402.

Кондель-Пермінова, Н., 2008. Інтеграція пам'яток архітектури та містобудування у сучасний соціокультурний контекст. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*, 5, 94-111.

Королева, Л., 2019. Адександр Львович Бертъе-Делагард - картограф. *История и современность*, 8-17.

Костенко, С., 2014. Альтернативний орендний механізм управління проектами реконструкції та реставрації як спосіб збереження пам'яток культурної спадщини. *Управління розвитком складних систем*, 19, 60-65.

Кочубинський, О., 1901. Тира (Тирас) – Белгород-Аккерман и его новая лапидарная надпись от 1454 г.. *Записки Одесского общества*, 23, 79-198.

Красножон, А., 2017. *Фортифікації Півдня України*.

Красножон, А., 2019. Замок Хаджибей: история исследований, датировки, локализация. *Stratum: В поисках сущности*, 395-413.

Крикун, Ю., 2001. *Пам'ятки кримськотатарської архітектури (XIII-XX століття)*. Сімферополь: Тавріда.

Кузик, І., Ставовий А., Ільків Т., 2017. Документування та моделювання археологічних об'єктів засобами цифрової фотографметрії. *Фотограмметрія, геоінформаційні системи та картографія*, 1(33), 125-130.

Кузик, З., 2013. Застосування цифрових моделей місцевості для документування об'єктів культурної спадщини. *Геодезія*, 8, 96-100.

Кюи, Ц., 1897. *Краткий исторический очерк долговременной фортификации*. місце видання невідоме:автор невідомий

Ласковский, Ф., 1858-1865. *Материалы для истории инженерного искусства в России..* місце видання невідоме:автор невідомий

Ленченко, В., 2006. Рукописні плани міст і фортець Півдня України та Криму XVII-XVIII століть.. *Український археологічний щорічник*, 10(11), 199-220.

Маркевич, А., 1894. Город Качибей или Гаджибей – предшественник. у: *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одеса: автор невідомий, 1-73.

Меліксет-Бек, Л., Тифліс. *Армянские древности в Аккермане (в Бессарабии)*. 1911

Мельник, Н., 2008. *Архитектура комплексов общественно-жилой застройки городов юга Украины еонув XVIII - начала XX века*. Одеса.

Михайлова, М., 1979. Особенности градостроительного развития юга России (конец XVIII - первая половина XIX века). *Архитектурное наследство*, 49-57.

Місько, Ю., Пивоваров С., 2012. Турецькі артефакти з розкопок Хотинської фортеці у 2011. 367-370.

Музуркевич, Н., 1867. Заджибейський замок. *ЗООИД*, 6, 595-597.

Назаров, М., 2012. Архітектурно-пространственная организация крепостей Ени-Дуня и Хаджибей. *Містобудування та територіальне планування*, 45(2), 29-36.

Никоненко, Д., Радченко С., Волков А., 2017. Вітовтова вежа за даними сучасних фотограмметричних досліджень. *Археологія*, 4, 120-129.

Олійник, О., 1994. Містобудівний розвиток західних земель країни: між Сходом та Заходом. *Архітектурна спадщина України*, 1, 57-75.

Орлов, А., 1885. *Исторический очеркъ Одессы съ 1794 по 1803 годъ*. Одесса: тип. А.Шульце.

ОТЛІ, 1820-1830. *Труди Одеського Товариства любителѣй Історіі*. Одеса

Паламарчук, С., 2000. Начальные этапы городской истории Измаила. *Stratum plus*, 5, 452—458.

Паламарчук, С., 2001. Кілія молдавського періоду. *Записки історичного факультету*, 11, 227-212.

Паламарчук, С., 2008. *Забытая земля: историческая область Бессарабия*. Одесса: Астропринт.

Петрунь, Ф., 1928. Качибей на старовинних картах. *Записки*, 44, 191-198.

Петрунь, Ф., 1928. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу. *Східний світ*, 6, 155—175.

Пиворович, В.Б., Дяченко С.В., 2002. *Улицами старого Херсона*. Херсон: Изумруд.

Пірко, В., 2007. *Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця (друга половина XVII-XVIII ст.)*. Донецьк: Український культурний центр. Донецьке відділення НТШ, Східний видавничий дім..

Под ред.: Сухомятина А.В., Стырова В.Д., 1951. *А.В.Суворов. Сборник документов в 4 томах*. Русские полководцы ред. Москва: Военное издательство военного министерства союза ССР.

Райнов, Б., 2009. *История Килии, том 1.* Измаил: СМІЛ.

Ревзина, Ю., 2016. Новоевропейская фортификация: архитектура, инженерия или военное искусство?. *ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВО*, 4, 90-94.

Ревзина, Ю., 2017. *Триумф бастионной фортификации в ренессансной Италии: крепости архитекторов семьи Сангалло.*

Ревзина, Ю., 2017. Франческо ди Джорджо Мартини и рождение бастионной фортификации в эпоху Ренессанса в Италии. *АМІТ*, 1(38), 32-52.

Ред. кол. тому: Гладка Л. В. (голова), 1969. *Історія міст і сіл Української РСР.* Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР.

Рожко, В., 2008. Сучасні підходи до фіксації дерев'яної наскельної архітектури. *Проблеми сучасної консервації та реставрації : матеріали та тези доповідей Другого міжнародного форуму реставраторів у Львові*, 42-44.

Рожко, В., 2010. Архітектурний аналіз наскельних слідів утраченої дерев'яної забудови для її графічної реконструкції. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*, 27, 109-120.

Сапожніков, І., 2016а. Материалы для изучения крепостей Бессарабии (1807-1820 гг.). *TYRAGETIA*, 97-116.

Сапожніков, І., 2016б. Литовский Качибей – османский Хаджибей: очерки истории с начала XV до середины XVIII вв. *Scriptorium Nostrum*, 2(5), 48-85.

Сапожніков, І., 2017. Конец эпохи крепостей в северо-западном Причерноморье. *Scriptorium nostrum*, 7(1), 158-195.

Сапожніков, І., 2019. Османский татарбунарский замок XVII-XVIII вв.: историко-топографический очерк. *TYRAGETIA*, XIII [XXVIII](2), 9-22.

Сезин, С., 2013. Очаковские разработки. *Археологія та фортифікація*, 191-199.

Сень, Д., 2018. Крымское ханство в конце XVII – начале XVIII века: внешняя и внут-ренняя политика в условиях новых исторических «вызовов». *Известия Вузов*, 2, 88-95.

Середа, А., 2009. *Силистеренско-Очаковский еялят през 18 - н на 20 в.: Административно - териториално устройство, селища и население а Северозападного Причерноморие*. София: Дио Мира.

Середа, О., 2015. *Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джрелах XVIII ст.*. Одеса: Астропринт.

Скальковский, А., 1850. *Опыт статистического описания Новороссийского края*. Одесса: тип.Л.Нитче.

Скальковський, А., 1837. *Первое тридцатилетие истории города Одессы 1793-1823*. Одеса: Гор.тип..

Скальковський, А., 1841-1846. *Исторія Новой Сечи или последнего коша запорожського*. Одесса

Рекомендація із збереження і сучасної ролі історичних ансамблів, 1976.Київ: Збірник міжнародних документів.

Сталь, К., 1866. События под Очаковом в 1788 с сентября до половины ноября. *ЗООИД*, 6, 597-601.

Стамати, К., 1850. О Бессарабии и ея древнихъ крепостяхъ. *ЗООИД*, 2, 806-818.

Струве, Ф., 186. Археологические заметки по поводу посещения Аккермана в 1866 г.. *ЗООИД*, 6.

Тимофієнко, В., Дяченко С., 1996. Розпланувальні системи південних міст за ар-хівними альбомами кінця XVIII ст.. *Архітектурна спадщина України*, 3, 130–155.

Тимофієнко, В., 1984. *Города северного Причерноморья второй половины XVIII века.*. Київ: .

Тимофієнко, В., 1986. *Формирование градостроительной культуры Юга Украины*. Київ: НИИНТИ.

Тимофієнко, В., Вечерський В., Сердюк О., Бобровський Т., 2008. *Історико-містобудівні дослідження Одеси*. Київ: Фенікс.

Товариство історії і істарожитностей, , 1844-1919. *Нотатки Одеського товариства історії і старожитностей*. Одеса: автор невідомий

Трегубова Т.А., Водзинский Е.Е., 1990. Изучение и учет исторических населенных мест Украины. *Строительство и архитектура*, Issue 10, p. 8–9.

Тютюнджи, М., Крastoжен А., 2019. *Місто Ізмаїл та його фортифікація (за джерелами XVI-XIXст.)*. Одеса: Чорномор'є.

удалить, 2016. *Cețările bastoinare din Moldova (sfârșitului al XVII-lea – mijlocul secolului al XIX-lea)*. Chisinau: Editura ARC.

Федоров, І., 1894. *Столетие Одессы*. Одесса: Тип.Л.Нитче.

Феридун, М. Е., 2018. Османские архивные сведения о регионе Аккерман-Бендеры_Очаков и Ходжабей XVI в.. *Черноморська минушина*, Issue 13, pp. 63-76.

Філас, В., 2018. Візуальне освоєння Північного Причорномор'я в останній чверті XVIII.

Фридман, Л., 1895. *История крепости в России до начала XIX века*. Санкт-Петербург: б.н.

Фролова, Ю., Бевз М., 2017б. Нотатки з ідентифікації фортифікаційних систем міст півдня України у XVII - XVIII ст.. *Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications*, Issue 9, pp. 342-347.

Фролова, Ю., 2019а. Реставрація зовнішнього вигляду фортеці Кілія за іконографічними джерелами 1770 та 1794 років.. *Вісник "Архітектура"*.

Фролова, Ю., 2019. Просторові моделі фортеці кілія до кінця XVIII століття. *Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications*, Том 12.

Фролова, Ю., 2019. Реставрація зовнішнього вигляду фортеці Кілія за іконографічними джерелами 1770 та 1794 років.. *Вісник "Архітектура"*.

Харлан, О., 2015. *Фортифікації XVIII століття околиці Хотинського замку у світлі нових досліджень*. Хотин, ПП Буйницький, pp. 18-26.

Чеботаренко, Г., 1989. *Крепость на Днестре*. б.м.:б.н.

Челеби, Э., 1961. *Книга путешествий*. Москва: Издательство Восточной Литературы.

Черновол, І., 2016. *Компаративні фронтири. Світовий та вітчизняний вимір*. Львів: автор невідомий

Черой, Л., 2001. *Измаильские крепости: этапы строительства*. місце видання невідоме:автор невідомий

Швец, Є.Г., Солодова Е.А., 2016. "Виды местностей"-визуальний документ военных и научных экспедиций и эстетическая программа своего времени. Михаил Матвеевич Иванов. *Таврический научный обозреватель. Искусствоведение*, Issue № 2(7), pp. 142-145.

Шевелев, Е., 1844. О некоторых городкахъ и курганахъ въ Днепровском уезде Таврической губерніи. *Записки одесскаго общества истории и древностей*, Том 1, pp. 331-334.

Шевченко, О.Ю., Іваненко І.А., 1991. *Пам'ятник архітектури ХІУ-ХІХ ст. Фортеця в Белгород-Дністерському, Одеська область. Генеральна програма ремонтно-реставраційних робіт*, Київ: УСНРПІ "Укрпроектреставрація".

Шквариков, В., 1964. *Очерк истории планировки и застройки русских городов*. Москва: автор невідомий

Щукин, В. В., А. Н. Павлюк, 2016. *Старина николаевская и очаковская. Антология. (Источники по истории городов Николаева и Очакова)*. Николаев: Изд. Ирины Гудым.

Ягоровський, В., 1980. *Изюмская черта*. Воронеж: Воронежский университет.

Яковлев, В., 1889. *История заселения Хаджибейского края*. б.м.:б.н.

Яковлев, В., 1931. *Эволюция долговременной фортификации..* Москва: б.н.

Яковлев, В., 2000. *История крепостей*. Москва: ООО «Фирма "Издательство АСТ"».

Якубова, Т., 2015. *Фортеця Очаков у ХVІІІ ст..* Київ: Видавець Олег Фелюк.

КАРТОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

1. **Мапа Чорного моря та Московії**, авт..Баттіст Агнезе, 1554 рік
[Джерело:
https://ic.pics.livejournal.com/max_pragensis/21033009/98583/98583_900.jpg].

[Джерело; <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000023260&page=1>].

2. **«Опис Турецької Імперії»**, авт. Абрахам Ортеліус, 1570 рік.

[Джерело: <https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/ids:25570729>].

3. **«Карти Польщі та Угорщини»** . Б.Вопавський, С.Мюнстер, 1570.

[Джерело: <https://www.raremaps.com/gallery/detail/60175/polonia-et-ungaria-xv-nova-tabula-munster>.]

4. **«Урочище Борісфенус»**, 1662 рік [Tractus Borysthenis vulgo Dniepr et Niepr dicti, a civitate Czircassi ad ostia et Ilmien,

Джерело: <http://resource.history.org.ua/item/0013574>].

5. **«Мапа усієї Угорщини та прилеглих держав»**, 1657 рік [Totius Regni HUNGARIAE, et adjacentium HUNGARIAE, et adjacentium Regionum TABULA Nicolas Visscher Джерело: <https://www.oldmapsonline.org/map/cuni/1053146>].

6. **«Польша, східна частина»**, 1695 рік [Polonia Parte Orientale Джерело: <https://antique-maps.lt/product/1692-coronelli-polonia-parte-occidentale/>].

7. **«Чорне море»**, 1705 рік. [La Mer Noire Autrefois Pont-Euxin, Cara-Denghis Et par les Cosaques Джерело: <https://ukraine.com>].

8. **«Чорне море»**, 1720. [PONTUS EUXINUS of Nieuwe ein NAAUKEURICE Paskaart van de Zwarte Zee Джерело: www.raremaps.com].

9. Факсиміле карти Чорного моря П'єтро Вісконті 1318 р. Оригінал можна переглянути у [Atlas nautique de la mer Méditerranée et de la mer Noire] / Petrus Vesconte de Janua fecit istas tabulas anno dni MCCXXIII. Vue 4 : [2e feuille : mer Noire et mer de Mar [Джерело: <https://gallica.bnf.fr>].

10. **«Вигляд регіонів та Криму...»**, 1740. [Verus Chersonesi Touricæ seu Crimeæ conspectus adjacentium item Regionum Itinerisq. Джерело: www.raremaps.com)

11. **«Карта течій річок в Україні»**, 1750 рік

[Джерело:

<http://www5.kb.dk/maps/kortsa/2012/jul/kortatlas/object85887/en/>].

12. **«Частина течії русла Дніпра»**, 1769 рік [Partie Du Cours du Dneper Chez le Rouge,

Джерело:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/3b/Partie_Du_Cours_d_u_Dneper_Chez_le_Rouge_%28Paris%2C_1769%29.jpg].

13. **«План Кримської лінії разом із фортецею Перекоп або Ора на ній та батареями, що її оточують»**, 1771 рік. [Plan der Crimmischen Linie, nebst der darauf befindlichen Vestung Perekop oder Ora und denen darum Liegenden Batterien welche d: 14te Juny 1771. von der 2ter Armée, unter Commando Sr. Durese: und General en chef von Fürsten Dolgorucky glücklich erstiegen worden,

Джерело:

<http://www5.kb.dk/maps/kortsa/2012/jul/kortatlas/object84486/en/>].

14. **«Карта північної частини Османської Імперії»**, авт.. Ріццо Занноні, [Carte de la partie septentrionale de l'empire Ottoman,

Джерело: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b59628013>

Додаткові картографічні джерела

1. [Landtafel des Ungerlands / Polands / Reussen / Littaw / Walachey und Bulgarey] <https://www.vintage-maps.com/en/antique-maps/europe/poland/muenster-poland-eastern-europe-1550::552>

2. [Turcici imperii descriptio]

<https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~275322~90048443:-50--Turcici-Imperii->

3. [Poloniae Finitimarumque locorum descriptio]

<https://polona.pl/item/poloniae-finitimarumque-locorum-descriptio,Mzc0MTM1OA/0/#info:metadata>

4. Карта Росії Гесселя Геррітсен (заснована на креслення Федора Годунова)

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/47/Fedor_chertezh.jpg

5. [Sarmatia et Scythia Russia et Tartaria Europa]

<https://exhibits.stanford.edu/renaissance-exploration/catalog/mx045xr2182>

6. «Загальний план Диких полів, простіше кажучи, Україна, з належними провінціями» [Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina : cum adjacentibus provinciis]

<https://www.loc.gov/resource/g7100.ct000383?r=0.232,0.189,0.732,0.54,0>

7. [Exactissima Totius Danubii Fluvii Tabula]

<http://www5.kb.dk/maps/kortsa/2012/jul/kortatlas/object65715/en/>

8. [Totius Regni HUNGARIAE, et adjacentium HUNGARIAE, et adjacentium Regionum TABULA]

<https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/29067/edition/43236/content>

9. [Tractus Borysthenis vulgo Dniepr et Niepr Dicti, à Chortika Ostro ad Urbem Oczakow]

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53040507g/f1.item>

10. [Tractus Borysthenis vulgo Dniepr et Niepr dicti, a civitate Czircassi ad ostia et Ilmien]

<https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~279849~90053123:Tractvs-Borysthenis-Vulgo-Dniepr-et>

11. [Estats De La Couronne De Pologne ou sont les Royaume de Pologne] <https://www.raremaps.com/gallery/detail/50462/estats-de-la-couronne-de-pologne-ou-sont-les-royaume-de-polo-sanson>

12. [Tartarie Europeenne ou Petite Tartari ou sont Les Tartares, Du Crim, ou de Perecop] https://www.mapmania.org/map/18509/tartarie_europeenne_ou_petite_tartari_ou_sont_les_tartares_du_crim_ou_de_perecop_de_nogais_nicholas_sanson_paris_1665

13. [Basse Podolie ou palatinat de Braclaw tiré de la grande Ukraine du] <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5971550h>

14. [Haute Podolie ou palatinat de Kamieniec tirée entièrement.] <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530402938/f1.item.zoom>

15. [La Russie Noire ou Polonaise : qui comprend les provinces de la Russie Noire de Volhynie et de Podolie divisées en leurs palatinats : vulgairement connües sous le nom d'Vkraine ou Pays de Cosaques] <https://www.loc.gov/resource/g7100.ct003504/?r=0.69,0.531,0.165,0.122,0>

16. [Regni POLONIÆ et Ducatus LITHVANIÆ VJLJNIÆ, PODOLIÆ VCRANIÆ PRUSSIÆ et CURLANDIÆ Noviffima et Correctiffima Defcriptio Per F. de Witt Amftelodami Cum DrisilegioDD Ordinum Hollandiæ Westfriæq] <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/29014/edition/43201/content>

17. [Taurica Chersoneus, hodie Przecopsca et Gazara dicitur] <http://www5.kb.dk/maps/kortsa/2012/jul/kortatlas/object78807/en/>

18. [Tractatus Borysthenis vulgo Dnieper et Niepr dicti, a Kiova ad Urbum Oczakow ubi in Pontum Euxinum fe exonerate]

[http://resource.history.org.ua/cgi-](http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21STR=0013596)

[bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21STR=0013596](http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21STR=0013596)

19. [Typus Generalis UKRAINÆ five PALATINATUUM PODOLIÆ, KIOVIENSIS et Braczlavientis terras nova delineation exhibens] <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53040724q>

20. [Petite Tartarie]

[http://cartweb.geography.ua.edu/lizardtech/iserv/calcrn?cat=Europe&item=Eastern%20Europe/Europe1690g.sid&wid=500&hei=400&props=item\(Name,Description\),cat\(Name,Description\)&style=simple/view-dhtml.xsl](http://cartweb.geography.ua.edu/lizardtech/iserv/calcrn?cat=Europe&item=Eastern%20Europe/Europe1690g.sid&wid=500&hei=400&props=item(Name,Description),cat(Name,Description)&style=simple/view-dhtml.xsl)

21. [Tartaria D Europa ouro Piccola Tartaria divisa da Giacomo Cantelli da Vignola ne Tartari Nogai ...]

<http://resource.history.org.ua/item/0013598>

22. [Russia Rubra, Podolia, Volhynia et Ukraina]

<http://resource.history.org.ua/item/0013599>

23. [Ukrainæ Pars, quæ Podolia Palatinatus vulgo dicitur]

[http://resource.history.org.ua/cgi-](http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=S&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21FMT=brief_elib&S21ALL=%28%3C.%3EK%3DPARS%3C.%3E%29&Z21ID=&S21SRW=nz&S21SRD=DOWN&S21STN=1&S21REF=15&S21CNR=20)

[bin/eiu/history.exe?C21COM=S&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21FMT=brief_elib&S21ALL=%28%3C.%3EK%3DPARS%3C.%3E%29&Z21ID=&S21SRW=nz&S21SRD=DOWN&S21STN=1&S21REF=15&S21CNR=20](http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=S&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21FMT=brief_elib&S21ALL=%28%3C.%3EK%3DPARS%3C.%3E%29&Z21ID=&S21SRW=nz&S21SRD=DOWN&S21STN=1&S21REF=15&S21CNR=20)

24. [Tabula nova totius REGNI POLONIÆ. in quo sunt DUCATUS ET PROVINCIÆ PRUSSIÆ, CUJIVIA, MAZOVIA, RUSSIA NIGRA, &c. DUCATUS LITHUANIA, UKRAINIA, &c. in qua

VOLOHYA, et PODOLIA cum suis Palatinatibus ac Confinys .]

<https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/29008/edition/42865?language=pl>

ІКОНОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

Фортеця Ізмаїл

1. РДВІА. – Ф.349. – Оп.13. – Д.1065 «План городу Измаилу», 1770 рік.

2. РДВІА. – Ф.349. – Оп.13. – Д.1066 «План города Измаил с показанием в каком он ныне состоянии», 1771 рік (Тютюнджи, М., Крastoжен А., 2019, pp. 296-297).

3. РДВІА. – Ф.349. – Оп.13. – Д.1067 «План городу Измаилу с показанием вокруг онаго ..», 1771 рік (Тютюнджи, М., Крastoжен А., 2019, pp. 296-297).

4. РДВІА. – Ф.846. – Оп.16. – Д.2289 «Проспект города Измаила. Снят 1772-го года», 1772 рік (Шлапак, 2016), (Тютюнджи, М., Крastoжен А., 2019, pp. 292-293).

5. РДВІА. – Ф.465. – Оп.1. – Д.18 «Plan de la forteresse d’Ismail...» (авт. барон А.Каленберг) (Вечерський, 2011, р. 119) .

6. РДВІА. – Ф.349. – Оп.13. – Д.1070 «План атаки Измаильской крепости 11 декабря 1790 года», 1790 рік (Тютюнджи, М., Крastoжен А., 2019, pp. 348-349).

7. РДВІА. – Ф.846. – Оп.16. – Д.2605 «Plan von Ismail...13 dezember 1790», 1790 рік (Тютюнджи, М., Крastoжен А., 2019, pp. 372-373).

8. РДВІА. – Ф.349. – Оп.13. – Д.1073 «План города Измаила, укрепленного ретраншементом...» 1790 (Тютюнджи, М., Крastoжен А., 2019, pp. 384-386) .

9.РДВІА. – Ф.465. – Оп.1. – Д.30 «Profil du Rempart d’Ismail avec un projet...» (авт.. Ф.Кауффер), 1797 рік (Шлапак, 2016), (Тютюнджи, М., Крastoжен А., 2019, pp. 425-426).

10. РДВІА. – Ф.418. – Оп.1. – Д.698, Д.701 «План Ізмаїла» (автор Ф.Кауффер) (Шлапак, 2016, 177),(Тютюнджи, М., Крastoжен А., 2019, pp. 432-433,444-445).

11.РДВІА. – Ф.846. – Оп.16. – Д.3000 «План крепости Измаил.», 1807 рік (Тютюнджи, М., Крastoжен А., 2019, p. 475).

12.РДВІА. – Ф.846. – Оп.16. – Д.3047 «План Измаильской крепости...», 1809 рік (Тютюнджи, М., Крastoжен А., 2019, p. 487).

13.РДВІА. – Ф.349. – Оп.13. – Д.1079«План Измаильской крепости с трехверстной ситуацией...»1810 (Тютюнджи, М., Крastoжен А., 2019, p. 490).

14.РДВІА. – Ф.846. – Оп.16. – Д. 6018 «План Измаильской крепости. Измаил. Мая 19 дня 1854 года», 1854 рік (Тютюнджи, М., Крastoжен А., 2019, p. 511).

Фортеця Кілія

15. РДВІА. – Ф. 418. – № 22020 «Описание Килии 1770 року» (Ленченко, 2006, p. 213)

16. РДВІА. – Ф.349 – Оп. 17 – Д. 2286 «План фортеці Кілія», 1773 рік (Şlapac, 2016, p. 100).

17. РДВІА. – Ф.846 – Оп.16 – Д. 2602 «План облоги Кілії, 18 жовтня 1790» (Şlapac, 2016, p. 101).

18. «Схематичне зображення плану міста Кілія підчас облоги 18 жовтня 1790 року» (Kleemanns, 1774)

[Джерело: <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/56002/1/>]

19. РДВІА. – Ф.846 – Оп.16 – Д. 2381а – Л.50 (XXIII); НБУВ, СКВ. – №17394 «План фортеці Кілія з показанням атаки, жовтень 1790» (Ленченко, 2006, р. 213)

20. РДВІА. – Ф.349 – Оп. 17 – Д. 2291 «План фортеці Кілія інженера Ф. Кауффера», 1794 рік (Şlapac, 2016, р. 105).

21. РДВІА. – Ф.846 – Оп.16 – Д. 22022 «План бастіонної фортеці Кілія інженера Ф. Кауффера», 1794 рік (Şlapac, 2016, р. 108).

22. РДВІА. – Ф.349 – Оп. 17 – Д.2295 «Плань Киліской крепости и части форштадта», 1807 рік (Şlapac, 2016, р. 110).

23. РДВІА. – Ф.349 – Оп. 17 – Д. 2305, 2309, 2310 «План укріплення Кілійської фортеці за проєктом інженера генерал-майора Фоерстера» (Şlapac, 2016, pp. 111-113).

24. РДВІА. – Ф.349 – Оп. 17 – Д. 2305 «Генеральной плань Кілійської крепости съ показаніемъ произведенныхъ во оной в прошломъ 1813 году работъ», 1814 рік (Şlapac, 2016, р. 117).

25. РДВІА. – Ф.349 – Оп. 17 – Д. 2312 «Генеральный плань Киліской крепости съ форштадтами», 1815 рік (Şlapac, 2016, р. 119).

26. РДВІА. – Ф.349 – Оп. 17 – Д. 2312 «План Киліской крепости», 1825 рік (Şlapac, 2016, р. 118).

27. РДВІА. – Ф.349 – Оп. 17 – Д. 2371 «Плань фасадъ и профиль Цареградскимъ Крепостнымъ воротамъ Кілійской крепости», 1828 рік (Şlapac, 2016, р. 114).

28. РДВІА. – Ф.349 – Оп. 17 – Д. 2371 «По Кілійської крепости. О производимыхъ работахъ по приведенію крепости в оборонительное положеніе», 1853 рік (Şlapac, 2016, р. 121).

29. РДВІА. – Ф.349 – Оп. 17 – Д. 2371 «По Кілійській крепости. Фрагмент креслень, розрізи по гласісу», 1853 рік (Şlapas, 2016, p. 122).

30. РДВІА. – Ф.349 – Оп. 17 – Д. 2396 «По Кілійській крепости. Плань и профиль бастіону», 1852 рік (Şlapas, 2016, p. 206).

31. РДВІА. – Ф.349 – Оп. 17 – Д. 2518 «По Кілійській крепости. Креслення брами та окремих споруд», 1854 рік (Şlapas, 2016, p. 212).

32. РДВІА. – Ф.349 – Оп. 17 – Д. 2371 – Л.1 «По Кілійській крепости. Креслення брами та окремих споруд», 1853 рік (Şlapas, 2016, p. 213).

33. Панорамне зображення Кілії. Фрагмент літографії з монографії Клееманса, 1773. (автор літографії Йоханн Карл Балзер друк 1768).

[Джерело: <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/df/56002/1/>]

34. Державний російський музей, А-30141. Документальні замальовки М.М.Іванова, 1790 рік (Şlapas, 2004, p. 200) (Біляєва, 2012, p. 89) (Тютюнджи, М., Кростожен А., 2019, pp. 194-195).

35. Фрагмент румунської топографічної карти 1860 рік.

36. Фотографія кінця ХІХ ст.

[Джерело: http://zarya.pp.net.ua/_bl/8/10508.jpg]

37. Листівка кінця ХІХст.

[Джерело: http://www.kiliya.info/_fr/0/4259246.jpg]

38. Фотографія церкви Успіння Божої матері, 1930р., арх. І.Прівана (Джерело: Райнов, 2008)

39. Фотографія початку ХХ ст. Приватний архів Готсинського Є.

Фортеця Татар-бунар

40. РДВІА. – Ф.846 (ВУА) . – Оп. 16. – Д. 2381а. – Л. ХХІ. «План замка Татар Бунара, лежачого близ залива Дунайского по дороге», 1790 рік (Şlapac, 2019)

41. РДВІА. – Ф.846 (ВУА) . – Оп. 16. – Д. 2427 «План лагерю, расположенного при Татар Бунаре», 1790 рік. (Сапожников, 2019)

Фортеця Аккерман

42. РДВІА. – Ф 349. – Оп.3. – Д. 252. – Л.1 «План міста Аккерман» (Şlapac, 2016).

43. РДВІА Ф 418 ІНВ.1 СПРАВА 697 (Буріяко, І., І.Сапожніков,).

44. РДВІА Ф 349 ІНВ.3 СПРАВА 264 Л.1 План Аккерманской крепости съ ея форштадтом, занятой побідоносними Росіійскими войсками... сентября 30-го дня 1789-го года (Şlapac, 2016, p. 73).

Фортеця Аджидер

45. РДВІА. – Ф. 846. – Оп 16. – Д.20150. – Л.17-18 «Креслення топографічне та водо-описове Дністерського лиману (інж. Ф. де Волан)» зберігається МОМП №33 (1-4 аркуші).

46. ДНАББ № 265377 «План форта Гаджидера»

47. ДНАББ № 265378 «План Гаджидерских укреплений» (авт. Ф.Де-Воллан), 1793-1794 рр.

48. ДАОО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Д. 1274 «План крепости Овідіополя...» (авт. Ф. де-Воллан), 1794 р.

49. ДНАББ № 265379 «Генеральный план Овідіопольской крепости...», 1798 рік.

50. ДНАББ № 265380 «Плани та перерізи споруд фортеці «Генеральный план Овідіопольской крепости...», 1798 рік.

Фортеця Єні-Дунія

51. План замку Єні Дунія (авт. Інж.Лаффіт Клаве, інж. Фрейган)
(Товариство історії і істарожитностей, , 1844-1919, pp. Том 9, 596)
52. Аксонометричне зображення Єні Дунія (авт. Інж.Лаффіт Клаве
інж. Фрейган) (там само)
53. Розгортки фортеці Єні Дунія (авт. Інж.Лаффіт Клаве)
54. Мапа рейду гавані Хаджибей
55. Штурм фортеці Єні-Дунія
56. Ілюстрація з монографії "Століття Одеси" [Джерело:
Федоров, 1894, стр. 13]
57. Зображення замку Єні-Дунія (авт.генерал Гудович)
58. Літографія Карла Боссолі 1818 рік

Фортеця Хаджибей

59. РДВІА.ВУА. – Ф.418. – Д. 598 . – Л.1. «План Аджибейських
укреплений, начатые 22-го июня 1793 года».
60. Музей Одеського порту 2-й план порту та міста Одеси. Авт.
Де Воллан
61. «План Одеси та деяких її окресностей...», 1809 рік. [Джерело:
<https://odessahistory.net/old-maps/1809-2>].
62. Плань города Одесси 1828 года (Скальковський, 1837)
63. "Плань Города и Крепости Одессь съ показаніемъ гдѣ
полагается выстроить Шефские, Штабъ и Офицерскіе Дома", 1811 рік
[Джерело: <https://odessahistory.net/old-maps/1811-2>].
64. МОМП Фонд 15 № 1658 «Плань города Одесси 1828 года».
65. Аерофотографія Люфтваффе, 1941 рік. [Джерело
<https://odessahistory.net/old-maps/1941-a3>]

Фортеця Очаков

66. DigAM: HstAM Karten WHK 20/8 Plan der Stadt Kinburn gegenuber von Otschakow , 1736 рік, Джерело:

67. DigAM HStAM Karten WHK 20/9 РДАДА. – Ф. 192: Херсонська губ. – No 8 Flugblatt mit Abbildung der durch die Russen eroberten Stadt Otschakow (Ленченко, 2006)

[Джерело

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530778984.r=ochakow?rk=128756;0>

].

68. KBK 2-1 Se: Frederik den Femtes Atlas, Bd. 44, Tvl. 52 «План фортеці Очаків, взятої російською армією...» [«Plan de la Fortresse d'Otschakow prise par l'Armée Russe sous les XX ordres du Marechal Munich An. 1737 le 2-13 Juillet» Джерело: <http://www5.kb.dk/maps/kortsa/2012/jul/kortatlas/object78427/en?id=%2Fmaps%2Fkortsa%2F2012%2Fjul%2Fkortatlas%2Fobject78427>]

69. KBK 2-1 Se: Frederik den Femtes Atlas, Bd. 44, Tvl. 51 «План міста Очаків в облозі турків та татар» [«Plan de la Ville d'Otschakow assiégé par les Turcs & Tartares»

Джерело:

<http://www5.kb.dk/maps/kortsa/2012/jul/kortatlas/object78360/da/>

70. План міста очаків середини XVIII століття (помилковий) (Якубова, 2015, р. 61) [Джерело оригіналу: <https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/BI-B-FM-090-208>]

71. Профілі фортеці Очаків (А.-Ж. де Лафітт-Клаве) Красножен, 2016.

72. План Очакова (А.-Ж. де Лафітт-Клаве)

73. RCIN 734104.3.a: «Таблиця I Турецький наступ на Кінбурн 12 довдня 1787 року». [«Plate I Turkish attack on Kinburn 12 October 1787». Джерело: <https://militarymaps.rct.uk/russo-turkish-wars/turkey-1787-8-a-collection-of-fifteen-maps-and-views-of-actions>]

74. RCINs 734105.a-o. Plan der Belagerung der TurckiSchen Haupt Vestung Ochakow (Якубова, 2015, р. 163) [Джерело: <https://militarymaps.rct.uk/russo-turkish-wars/siege-of-ochakov-1788-plan-du-siege-de-la-forteresse-doczakow>]

75. РДВІА– Ф. ВУА.– Д. 2456. «План бою під Очаковом 17-18 червня 1788» (Под ред.: Сухомлина А.В., Стырова В.Д., 1951).

76. РДВІА– Ф. ВУА.– Д. 2381 «Профіль Очаківської фортеці...» (Под ред.: Сухомлина А.В., Стырова В.Д., 1951).

77. РДВІА. – Ф. 1350. – Оп. 312. – № 21 «План міста Очаків», 1798 рік (Тимофієнко, 1984) (Ленченко, 2006).

78. «План части Очакова с Николаевским укреплением», 1798 рік. (Щукин, В. В., А. Н. Павлюк, 2016).

79. «План фортеці Кінбурн у 1822 році», [Джерело: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53147572t/f1.item.r=kinburn.zoom>].

80. Штурм фортеці Кінбурн та Очаків, 1787 рік. Фрагмент. [Джерело].

81. «Кінбурнська область», 1855 рік [Джерело: <https://www.alamy.com/stock-photo-ukraine-kinburnska-shelling-of-1855-illustrated-times-95368167.html>].

82. Бомбардування і взяття форту Кінберн, Штурм фортеці Кінбурн. Літографія, на основі ескізу Анрі Руланда, 1855 рік.

[Джерело:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a2/Anonimo_Bombard

amento_e_presa_del_forte_di_Kinburn_incisione_L%27Illustration_15_di_c_1855_Parigi.JPG].

83. «Атака на редьюїт фортеці Кінбурн» Літографія, авт. Луї Ле Бретон., 1853 рік

[Джерело:

https://cdn.shopify.com/s/files/1/1208/8894/products/Attaque_et_Reddition_du_Fort_de_Kilburn_1024x1024.jpg?v=1523545020].

84. «Російська фортеця Кінбурн», 1855 рік. Літографія, авт. Адольф Жан-Батіст Байот

[Джерело:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/22/Adolphe_Jean-Baptiste_Bayot01.jpg].

85. Музей армії, Париж., № 993.417. Фотографія . Жан-Батист-Анрі Дюранд-Брегер 1855. «Кінбурн: в середині замку, будинок командира». [Джерело: <https://www.photo.rmn.fr>].

86. Музей армії, Париж., №993.418. Фотографія госпитталю в фортеці. авт. Жан-Батист-Анрі Дюранд-Брегер, 1855 рік.

[Джерело: <https://www.photo.rmn.fr/archive/18-535713-2C6NU0ACZM75Y.html>].

87. Музей армії, Париж., №993.423. Фотографія авт. Жан-Батист-Анрі Дюранд-Брегер, 1855 рік. [Джерело: <https://www.photo.rmn.fr/archive/18-535715-2C6NU0ACZM4QG.html>].

88. Alinari Archives # 165706596, Фотографія авт. Жан-Батист-Анрі Дюранд-Брегер, 1855 рік [Джерело:].

89. МС КП 3430/4. «Вид залишків Кінбурнської фортеці» [Джерело: <http://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=25501380>].

90.МС КП 3430/5. «Вигляд Кінбурнської коси – місця бою 1 жовтня 1787 року» [Джерело: <http://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=25501347>].

91.Фрагмент медалі за штурм Очакова, 1788. [Verovering van Ochakov, ter ere van Catharina II de Grote, tsarina van Rusland, Johan George Holtzhey, 1788

Джерело:

<https://www.rijksmuseum.nl/en/search/objects?q=ochakov&p=1&ps=12&st=Objects&ii=0#/NG-VG-1>].

RCINs 734105.a-o. Prospect von Oczakow und Kinburn 1787

Фортеця Херсон

92.ГНИМА НФ-ОФ-2/7, «План шанца Александер», 1775 рік.

93.ДНАББ № 265480 «Проект-пропозиція фортеці Херсон», 1777 рік.

94.ДНАББ № 265477 «План міста Херсона на мису Кізе», 1777 рік.

95. ГНИМА НФ-ОФ-953/1861; РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 41. – Д. 5496. – Л. 1 «м.Херсон. План громадського середмістя» [Джерело: <http://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=24854201>].

96. ГНИМА НФ-ОФ-953/1860; РДВІА. – Ф. ВУА. – Д. 22744. – Л.1. «План Херсонського середмістя». [Джерело: <http://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=24854197>].

97.ГНИМА НФ-ОФ-2/75, «План міста Херсона 1778 року» (Джерело: архів Дяченка С.В.).

98.ДНАББ № 265476 «План фортеці Херсон у 1778 році».

99.ХОКМ АРХ-18 1-12. «Чертежь Херсонской крепости и цитадели съ прилегающими двумя предместьями...»,1792 рік.

100. ДНАББ № 265481 «План міста Херсон у 1797 році» .
101. ГНИМА НФ-ОФ-2/75 «Проект Черноморського госпітала при порте в г. Херсоні. 1808 г. Захаров Андріян Дмитрієвич. Разрезы и детали отопления» [Джерело: <http://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=24854249>].
102. ДНАББ № 264419 «Проектированный планъ губернскаго города Херсона», 1833 рік.
103. ДНАББ № 264421 «Проектированный планъ губернскаго города Херсона».
104. ДНАББ № 264422. «Планъ существующаго расположенія губернскаго города Херсона».
105. «Фортеця. Єкатериненьський собор» листівка, Книжковий маг. М.О.Шах, Херсон, початок ХХст.
[Джерело
<http://mycity.kherson.ua/uploads/images/history/krepost.jpg>].
106. «Херсон №2. Розвалини фортечної брами», листівка, початок ХХ ст..
[Джерело:
https://kavun.city/upload/article/o_1eo01vencnlk15tp1coes8g1vpk2a.jpg].
107. «Херсон. Брама фортеці», листівка, початок ХХ ст..
[Джерело <https://www.retroua.com>].
108. «Херсон. Брама фортеці», листівка, початок ХХ ст..
[Джерело: <https://www.retroua.com>].
109. «Очаківська брама», фото 1963 року, авт..Яновський М.
[Джерело:
http://mycity.kherson.ua/gallery/displayimage.php?album=129&pid=3554#top_display_media].

110. «Пороховий льох» фото 1963 року, авт..Яновський М.
[Джерело:
[http://mycity.kherson.ua/gallery/displayimage.php?pid=3549#top_display_](http://mycity.kherson.ua/gallery/displayimage.php?pid=3549#top_display_media)
[media](http://mycity.kherson.ua/gallery/displayimage.php?pid=3549#top_display_media)].

Фортеця Перекоп

111. RCIN 728010 «Презентація авторського підходу у захоплені Перекопського валу графом Мухена у 1736 році» . [Peresop. Vorstellung der unter persohnlichen anfuhrung des Graffen von Munchen sigreichen besturmung der Perecopschen Linie in anno 1736 ao

Джерело: <https://militarymaps.rct.uk/russo-turkish-wars/perekop-1736-vorstellung-der-unter-per-sohnlichen-anfuhrung-des>].

112. KBK 2-1 План частини Криму з фортецею Перекоп підчас російсько-турецької війни. [«Plan over en Del af Krim med Fæstningen Perekop fra den russisk-tyrkiske Krig»

Джерело:<http://www5.kb.dk/maps/kortsa/2012/jul/kortatlas/object78399/da/>].

113. KBK Ingeniørkorpset Samling XVIII, 7, 11.»План Кримської лінії, додаток до Облоги Перекопу або Ора...» [Plan der Crimmischen Linie, nebst der darauf befindlichen Vestung Perekop oder Ora und denen darum Liegenden Batterien welche d: 14te Juny 1771. von der 2ter Armée, unter Commando Sr. Durese: und General en chef von Fürsten Dolgorucky glücklich erstiegen worden

Джерело :
<http://www5.kb.dk/maps/kortsa/2012/jul/kortatlas/object84486/en/>].

114. НБУВ, СКВ. – No 17447 “План Крымской Перекоп и с показанием состоящих на оной турецкой крепости Ора и батарей, со

описанием движений Второй Ея Императорского Величества армии...» (Ленченко, 2006) [Джерело www5.kb.dk/maps].

115. "Мапи Криму" авт. Ян Хендрик ван Кисберген, 1776 рік [Джерело: <http://www.etomesto.ru/>].

116. МС ОФ 3441/6 План Перекопу з альбому Мордвинова М.І. 1775 року [Джерело: goscatalog.ru].

117. МС ОФ 3441/7 Профілі фортеці Ор. [Джерело: goscatalog.ru].

118. РДВІА. – Ф. ВУА. – Од. зб. 21527 Схематичний план міста-фортеці Перекоп. (Ленченко, 2006)

119. РДВІА. – Ф. 1350. – Оп. 312. – No 21 План города Перекопа (Тимофієнко, 1984)

Електронні джерела

Culturemeter , 2016. *Застройщик снес дачу Докса, несмотря на общественное давление.* [З мережі]

Available at: <https://culturemeter.od.ua/zastrojshhik-snes-dachu-doksa-nesmotrja-na-obshhestvennoe-davlenie-25368/>

[Дата звернення: 10 2 2021].

ГО "Pixelated Realities" , 2016. *Зруйнована, але не забута дача Докса.* [З мережі]

Available at: <https://pixelatedrealities.org/uk/project/doks-summer-residence-1/>

[Дата звернення: 2 11 2020].

ГО "Pixelated Realities", 2017. *Інтерактивний музей і цифровий археологічний проєкт на Подолі — історичній місцевості в центрі Києва.* [З мережі]

Available at: <https://pixelatedrealities.org/uk/project/poshtova-ploscha-1/#1496349482142-af18321e-f8a1>

[Дата звернення: 1 2 2021].

Гулевич, Є., 2020. *Віртуальна спадщина майбутнього*. [З мережі]

Available at: <https://zbruc.eu/node/100375>

[Дата звернення: 1 2 2021].

Міністерство культури України, 2019. *Міністерство культури та інформаційної політики України*. [З мережі]

Available at:

http://mincult.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245358162

[Дата звернення: 5 2 2021].

НІСД, 2019. *niss.gov.ua*. [З мережі]

Available at: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/instituciyni-ta-pravovi-problemi-zberezheniya-kulturnoi>

[Дата звернення: 1 10 2020].

Новини університету, 2019. *У Львівській політехніці презентували тривимірну модель древнього Звенигорода*. [З мережі]

Available at: <https://lpnu.ua/news/u-politekhnitsi-prezentuvaly-3d-model-drevnogo-zvenygoroda>

[Дата звернення: 1 2 2021].

Олійник, О., 2014. *Ліга.блоги*. [З мережі]

Available at: <https://blog.liga.net/user/ooliynyk/article/15000>

[Дата звернення: 10 10 2020].

Терещук, Г., 2020. *Архітектурні пам'ятки у 3D зображенні – «мандрівка» у час пандемії*. [З мережі]

Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/30788216.html>

[Дата звернення: 10 2 2021].

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А. Апробація результатів дисертаційної роботи:

1. Перелік опублікованих праць за темою дисертації.
2. Апробація результатів дисертації на конференціях.
3. Джерела ілюстрацій.
4. Довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження.

ДОДАТОК Б. Ілюстративний матеріал.

ДОДАТОК А. АПРОБАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

ДОДАТОК А.1.1. Перелік опублікованих праць за темою дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Фролова Ю., 2019а. Реставрація зовнішнього вигляду фортеці Кілія за іконографічними джерелами 1770 та 1794 років. *Архітектурний вісник КНУБА*, 20, с. 224–235.

2. Frolova Yu., 2019б. Network of fortified ottoman settlements in the North-Western coast of the Black Sea in the 17th and 18th century. *Architectural Studies*, 5(2), pp. 83–92.

Стаття у науковому періодичному виданні іншої держави:

3. Frolova Yu., 2017а. Recovering visual contacts in the historic cityscape. *Budownictwo i Architektura*, 16 (1), s. 29–35.

4. **Фролова Ю.**, Бевз М. 2017б. Нотатки до ідентифікації фортифікаційних систем міст півдня України у 17–18 ст. = Notes to the identification of the fortification systems in the cities of the southern Ukraine of the 17th–18th centuries. *Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications*, 9, pp. 342–347.

5. **Frolova Yu.**, Kocki W., 2018. Fortified settlements in the process of urban development of South Ukraine from the end of the 18-th to the middle of the 19-th centuries. *Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications*, 10, pp. 197–208.

6. Фролова Ю., 2019в. Просторові моделі фортеці Кілія до кінця XVIII століття. *Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications*, 11, pp. 71–87.

Матеріали конференцій і тези доповідей:

7. Frolova, Yu., 2016а. Reopen of visual contacts in the historical city. “*Synergia w Architekturze*” Pierwsze Ogólnopolskie Warsztaty Architektoniczne, 23-29.09.2015, p. 62.

8. Fortification as an origin of urban development in the South of Ukraine cities (18th–19th century). **Frolova Y.**, Kocki W., Delft, 2016 17th *International Planning History Society Conference*, p. 361.

9. The city for people. Model of reorganization and adaptation of street environment in the historical area. **Frolova Yu.**, Protsiv Ya., Lipatov C., Lublin, 2016B *III Ogólnopolska Konferencja Naukowo-Szkoleniowa Medycyna Personalizowana "GENOM"*, p.131.

ДОДАТОК А.2. Апробація результатів дисертації на конференціях

Основні результати дослідження оприлюднено у формі доповідей на 7 науково-практичних конференціях:

1. I Ogólnopolska Konferencja Naukowa «Synergia w architekturze» (Люблін, Польща, 10-11.03.2016) із доповіддю «Reopen of visual contacts in the historical city landscape»
2. VIII Міжнародній науковій конференції «Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій» (Львів-Холм, 27-31.05.2016) із доповіддю: «Європейський досвід ревіталізації лінії оборонних споруд (на прикладів Нідерландів)»;
3. Міжнародній науковій конференції «Old fortifications for tourism, recreation and culture» (Торунь, Польща, 12-14.05.2016) із доповіддю «Revitalization of fortress Kiliya – perspective for future development of regional town»;
4. 17th International Planning History Society Conference (Делфт, Нідерланди, 17-21.07 2016) із доповіддю «Fortification as an origin of urban development of the South of Ukraine cities (18th -19th century)», у співавторстві з W.Kocki;
5. III Ogólnopolska Konferencja Naukowo-Szkoleniowa Medycyna Personalizowana «GENOM» (Люблін, Польща, 23-25.11.2016) із доповіддю «Miasto dla ludzi. Model reorganizacji i adaptacji przestrzeni ulicznej w historycznym mieście» у співавторстві з Ліпатов К., Протсів Я.
6. Міжнародній науковій конференції «Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій» (Львів-Холм, 11-13.06.2017) із доповіддю «Модернізація османських фортець Півдня України XVIII ст.»
7. Міжнародній науковій конференції «Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій» (Львів-Холм, 2-6.06.2019) із доповіддю «Results of graphic reconstruction of the Kilia fortress with the possibility of using VR»

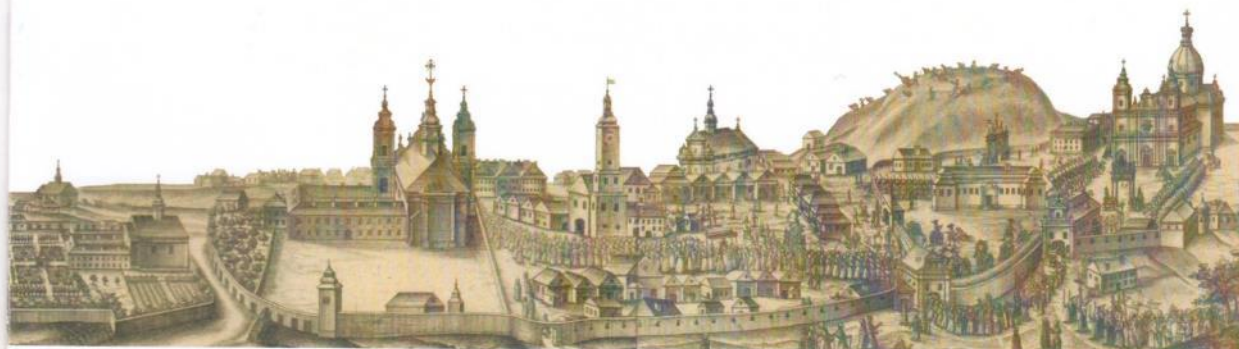

Рис. 1. I Ogólnopolska Konferencja Naukowa «Synergia w architekturze» (Люблін, Польща, 10-11.03.2016) із доповіддю «Reopen of visual contacts in the historical city landscape»

Кафедра реставрації архітектурної та мистецької спадщини
 Інституту архітектури Національного університету "Львівська політехніка", Україна
 Львівський історичний музей, Україна
 Товариство прихильників фортець і палаців
 Морегедський державний університет, США
 Державна Вища Технічна Школа у м. Холмі, Польща

VIII Міжнародна наукова конференція

**ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ
 ТА РЕСТАВРАЦІЇ
 ІСТОРИЧНИХ ФОРТИФІКАЦІЙ**

VIII International Conference

**CURRENT ISSUES IN RESEARCH, CONSERVATION AND
 RESTORATION OF
 HISTORICAL FORTIFICATIONS**

**ПРОГРАМА
 PROGRAM**

ЛЬВІВ - ХОЛМ: 2016
 LVIV - CHELM: 2016

Organizing Committee:

Prof. Józef Zajac, Dr. hab., the Rektor of the State School of Higher Education in Chełm, Poland
 Dr. Beata Falda, the Prorektor of the State School of Higher Education in Chełm, Poland
 Zygmunt Gardziński, head of Department of International Cooperation
 of the State School of Higher Education in Chełm, Poland
 Prof. Mykola Bevz, Dr.Sc., the Head of Department of the Architectural and Artistic Heritage Restoration,
 Lviv Polytechnic National University, Ukraine
 Prof. Adrian Mandzy, Dr. Sc., Morehead State University,
 Dr. Lucjan Gazda, State School of Higher Education in Chełm, Lublin University of Technology,
 Andriy Yakymiv, PhD, Restaurant "Italiysky Dvoryk"
 Mariana Kaplinska, PhD student, Lviv Polytechnic National University
 Solomya Popova, laboratory assistant, Lviv Polytechnic National University
 Maxym Yasinsky, assistant, Lviv Polytechnic National University

29 травня, неділя

Львів

9.00-13.00	Прогулянка центром Львова
13.00-14.00	Вїзд у Жовкву автобусом (автобусна зупинка біля Порохової вежі, вул. Підвальна, 4) Доповідь Володимира Герича на тему: «Останні реставраційні роботи на Жовківському замку»
14.00	Вїзд з Жовкви до Холма.
19.00 (орієнтовно; за польськ. часом)	Прибуття до Холма, Депутичів Королівських біля Холма

30 травня, понеділок

Холм, ДВПШ. Конференц-центр в Депутичах Королівських.

8.30-9.00	Відкриття конференції в Холмі: проф. Юзеф Заянц, Ректор ДВПШ в Холмі др. Луціян Газда, ад'юнкт ДВПШ в м. Холмі МУЗИЧНИЙ ВСТУП (від делегації зі Львова) MUSIC INTRODUCTION (members from L'viv)	
Пленарне засідання: головує др. Микола Бевз		
9.00-9.20	Сергій Михальченко, Валерій Товбич	Проблеми збереження та реставрації історичних фортифікацій Київщини на прикладі Київської фортеці
9.20-9.40	Галина Савчук, Олена Олійник	Проблеми збереження та адаптації об'єктів фортифікаційної спадщини Києва (містобудівний аспект)
9.40-10.00	Олена Моргун	Фортеці Дністерської лінії оборони в Одеській області
10.00-10.20	Наталія Мельник	Фортифікаційне будівництво як чинник містобудівного розвитку міста (на прикладі міста Одеса)
10.20-10.30	Перерва на каву	
Сесія 5: головує проф. Валерій Товбич		
10.30-10.45	Оксана Байцар-Артеменко	Особливості формування фортифікації містечка Олики
10.45-11.00	Фролова Юлія	Європейський досвід ревіталізації ліній оборонних споруд (на прикладі Нідерландів)
11.00-11.15	Anastasiya Zubrytskaya	Problems of renovation and reconstruction of monuments of middle ages on the example of architecture of Belarus
11.15-11.30	Юлія Олійник	Проект Ауреліо Пассаротті «Реконструкція укріплень Львова поч. XVII ст.»
11.30-11.45	Перерва на каву	
Сесія 6: головує доц. Олена Олійник		
11.45-12.00	Юрій Дубик	Опрацювання методики музеєфікації архітектурних залишків фортеці тустань на прикладі цистерни дитинця
12.00-12.15	Ілля Литвинчук	Особливості формування Тираспольської фортеці
12.15-12.30	Грядунова Яна, Конопльова Олена	Фортифікаційні споруди Слобожанщини. Проблеми вивчення та збереження
12.30-12.45	Єрмоленко Антоніна, Конопльова Олена	Іллінська церква-фортеця. Історія, перспективи реставрації та збереження
12.45-14.00	Обідня перерва	

IPHS 2016

International Planning History Society

The Organising Committee of the 17th International Planning History Conference issues this

Certificate of Participation

to

Yuliya Frolova

for having participated in the The 17th International Planning History Conference that took place in Delft, the Netherlands, on July 17-21, 2016.

i.o.v.

Prof. dr. Carola Hein
Conference convener

Рис. 3 17th International Planning History Society Conference (Делфт, Нідерланди, 17-21.07 2016) із доповіддю «Fortification as an origin of urban development of the South of Ukraine cities (18 th -19th century)», у співавторстві з W.Kocki;

Certyfikat uczestnictwa

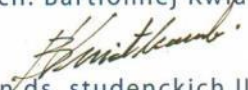
Potwierdza się, że Pan(i)

Yuliia Frolova

Był(a) uczestnikiem
III Ogólnopolskiej Konferencji Naukowo-Szkoleniowej
Medycyna personalizowana
„GENOM-CZŁOWIEK-ŚWIAT-ZAGROŻENIA”

Lublin, 23-25. 11. 2016 r.

dr inż. arch. Bartłomiej Kwiatkowski

 Prodzikar ds. studenckich II stopnia
 Wydziału Budownictwa i Architektury
 Politechniki Lubelskiej

prof. nadzw. UM dr hab. Janusz Kocki

 Kierownik Zakładu Genetyki Klinicznej
 Uniwersytetu Medycznego w Lublinie

Lekarzom - uczestnikom Konferencji przysługuje
 40 punktów edukacyjnych na podstawie Roz. Min. Zdrowia z 06. 10. 2004 r.
 w sprawie sposobu dopełnienia obowiązku zawodowego lekarzy i lekarzy dentystów;

Diagnostom laboratoryjnym – uczestnikom Konferencji przysługuje
 40 punktów edukacyjnych na podstawie decyzji KIDL w Warszawie.

Національний університет «Львівська політехніка», Інститут Архітектури, Україна
 кафедра Реставрації архітектурної і мистецької спадщини
 Львівський історичний музей
 Товариство прихильників фортець і палаців
 Морегедський державний університет, США
 Державна Вища Професійна Школа у м. Холм, Польща

СЕРТИФІКАТ

Цей Сертифікат підтверджує, що

Юлія Фролова

приймала участь у
IX Міжнародній науковій конференції
ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЇ
ІСТОРИЧНИХ ФОРТИФІКАЦІЙ
IX International Conference
CURRENT ISSUES IN RESEARCH, CONSERVATION AND
RESTORATION OF
HISTORICAL FORTIFICATIONS

11-13 червня
 ЛЬВІВ-ХОЛМ: 2017
 June 11-13
 LVIV- CHEŁM: 2017

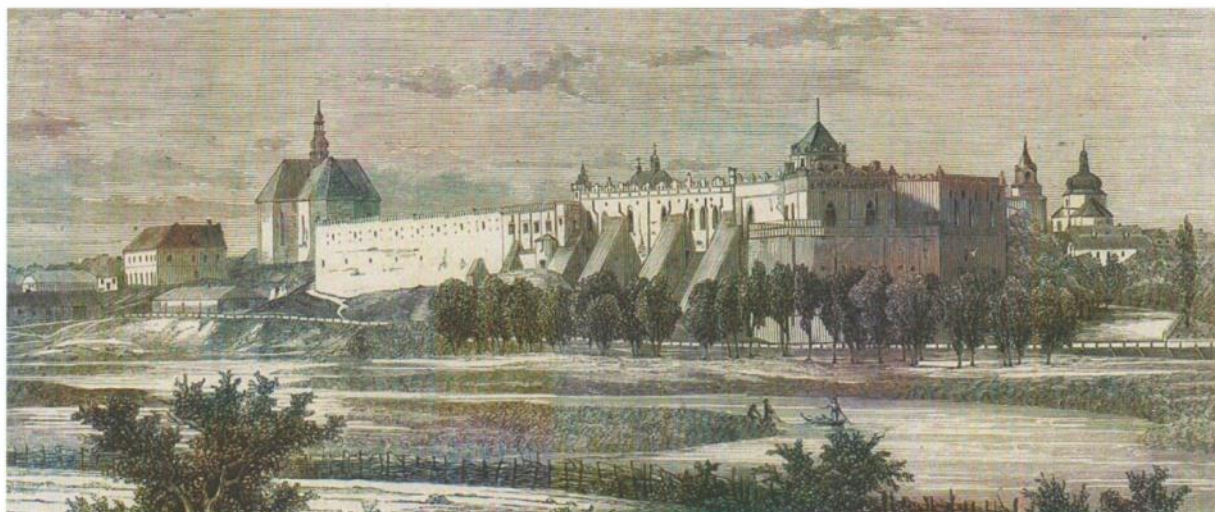
Національний університет
 «Львівська політехніка»
КАФЕДРА
 Реставрації архітектурної
 та мистецької спадщини

Секретар наукової конференції

Каплінська М.В.

Національний університет "Львівська політехніка", інститут Архітектури, кафедра Архітектури та реставрації
Товариство прихильників фортець і палаців
Державний історико-культурний заповідник «Межибіж»
Науково-дослідний центр «АйКю Холдинг», Україна
Державна Вища Технічна Школа у м. Холмі
Надвісляський Музей в Казімержі Дольному, Польща
Морегедський державний університет, США

Lviv Polytechnic National University, Institute of Architecture, Department of Architecture and Conservation
Fortifications and Palaces Asserators Association
State historic and cultural reserve "Mezhybizh"
Scientific research center «IQholding», Ukraine
The State School of Higher Education in Chelm
Nadwislanskie Muzeum in Kazimierz Dolny, Poland
Morehead State University, the USA

**СЕРТИФІКАТ
CERTIFICATE
Юлія Фролова**

доповідач

**XI Міжнародної наукової конференції
ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЇ
ІСТОРИЧНИХ ФОРТИФІКАЦІЙ**

speaker

**11th International Conference
CURRENT ISSUES IN RESEARCH, CONSERVATION AND
RESTORATION OF HISTORIC FORTIFICATIONS**

2-6 червня

МЕДЖИБІЖ-ЛЬВІВ-ХОЛМ: 2019

June 2-6

MEDZHYBIZH-LVIV-CHELM: 2019

Секретар наукової конференції,
спеціаліст кафедри архітектури та реставрації
Національного Університету «Львівська Політехніка»

Литвинчук І.В.

PODZIĘKOWANIE

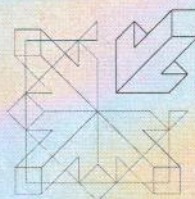
DLA

.....mgr. inż. arch. Yulia Frolova.....

ZA UCZESTNICTWO
W VII OGÓLNOPOLSKICH
WARSZTACH ARCHITEKTONICZNYCH,
„SYNERGIA W ARCHITEKTURZE”
TOWARZYSZĄCYCH KONFERENCJI
„SYNERGIA W ARCHITEKTURZE.
POSZANOWANIE ŚWIATOWEGO
DZIEDZICTWA UNESCO”

LUBLIN - ZAMOŚĆ

26-28.04.2019

DR HAB. INŻ. ARCH. JAN WRANA, PROF. NADZW. PL

PRZEWODNICZĄCY KOMITETU ORGANIZACYJNEGO
KONFERENCJI I WARSZTATÓW STUDENCKICH

ДОДАТОК А.3. Довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
NATIONAL UNIVERSITY POLYTECHNIC OF LVIV
DEPARTMENT OF ARCHITECTURE
Bandera str. 12, Lviv, 79646, Ukraine
tel./fax: +38 032 258 22 39
e-mail: tschers@polynet.lviv.ua

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА
ІНСТИТУТ АРХІТЕКТУРИ
вул. С. Бандери, 12, м. Львів, 79646, Україна
тел./факс: +38 032 258 22 39
e-mail: tschers@polynet.lviv.ua

№ 7-ТБ/10/2019

на № _____

В спеціалізовану вчену раду
№ Д35.025.11
При Національному університеті
„Львівська політехніка”

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

Інститут архітектури Національного університету „Львівська політехніка” підтверджує, що результати наукового дослідження асистента кафедри архітектури та реставрації Фролової Юлії Вячеславівни, викладені в дисертаційній роботі на тему: „Архітектурно-планувальні риси фортифікацій Півдня України кін. ХУІІ – серед. ХІХ ст.” за спеціальністю 18.00.01 – Теорія архітектури, реставрація пам’яток архітектури і впроваджені в:

- Лекційних курсах:

o «Реконструкція та реставрація архітектурних об’єктів, охорона пам’яток архітектури» для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 191 «Архітектура та містобудування» для студентів 4 курсу навчання у 2019-2020 н.р.

o «Наукові засади регенерації історичних містобудівних комплексів і ансамблів» та «Типологія та класифікація пам’яток, допоміжні дисципліни в їх дослідженні» для студентів другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 191 «Архітектура та містобудування» спеціалізації 04 «Реставрація пам’яток архітектури та містобудування і реконструкція об’єктів архітектури» для студентів 1 курсу навчання у 2018-2019 та 2019-2020 н.р.

- Практичному курсі «Архітектурне проектування» для студентів другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 191 «Архітектура та містобудування» спеціалізації 04 «Реставрація пам’яток архітектури та містобудування і реконструкція об’єктів архітектури» для студентів 1 курсу навчання у 2018-2019 та 2019-2020 н.р.

Директор інституту архітектури _____ проф. д. арх. Черкес Б.С.

www.lp.edu.ua

АКТ №**Використання наукових результатів дисертаційної роботи
Фролової Юлії В'ячеславівни „Архітектурно-планувальні риси фортець
Півдня України кінця XVII – початку XIX століть”,**

Представленої на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури спеціальністю 18.00.01 – теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури, при виконанні науково-дослідних робіт на замовлення Овідіопольської селищної ради та ТОВ «Архізем Київ»

Комісія у складі голови: ФОП БОКАЛО ІГОР ЮРІЙОВИЧ, к.арх. І.Ю. Бокало та членів: наукового керівника роботи к.арх. І.Ю.Бокало та ГАПа к.т.н. М.М. Габреля, - цим актом засвідчує, що результати дисертаційної роботи Фролової Ю.В. на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури були використані у науково-проектній роботі, що виконувалась ФОП БОКАЛО І.Ю. за безпосередньої участі автора, а саме «Історико-опорний план смт. Овідіополь з визначенням меж історичного ареалу та охоронних зон пам'яток». Науково-проектна робота виконана у 2019р. на замовлення Овідіопольської селищної ради та ТОВ «Архізем Київ» (договір підряду № 27/11-2019 від 31.01.2019 р.).

У роботі було використано вдосконалену методику історико-містобудівного аналізу при визначенні території історичного центру міста та фортеці Аджидер. Це дало змогу уточнити межі території фортифікаційного комплексу та дозволило розробити межі зон охорони пам'ятки: комплексна охорона зона пам'ятки, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту та зона охорони археологічного культурного шару.

Наукові дослідження та науково-проектні розробки, які виконані Ю.В.Фоловою в процесі даної роботи, відповідають вимогам ДБН Б.2.2-3:2012 «Склад та зміст історико-архітектурного опорного плану населеного пункту» та ДСТУ Б5.2.2-10:2016 «Склад та зміст науково-проектної документації щодо визначення меж і режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування».

Науково-проектна робота «Історико-архітектурний опорний план смт. Овідіополь з визначенням меж історичного ареалу та охоронних зон пам'яток» схвалена на засіданні Науково-методичної ради з питань охорони культурної спадщини Міністерства культури та інформаційної політики України 19.02.2021р.

Додатки:

1. Наказ про затвердження меж і режимів виконання історичного ареалу смт Овідіополь Одеської обл. № 161 від 01.03.2021 р.
2. Погодження науково-проектної документації № 214/6.11.1 від 19.02.2021р.

ФОП Бокало І.Ю.

к.арх. Бокало І.Ю.

Науковий керівник

к.арх. Бокало І.Ю.

ГАП

к.т.н. Габрель М.М.

Паперова копія
електронного
документа

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ
ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

НАКАЗ

від 01.03.2021р.

Київ

№ 161

Про затвердження меж і режимів використання
історичного ареалу смт Овідіополь Одеської обл.

Відповідно до статей 5, 32 Закону України «Про охорону культурної спадщини» та пункту 12 Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 року № 318, враховуючи протокол Науково-методичної ради з питань охорони культурної спадщини від 03.12.2020 № 7, наказ Департаменту культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації від 29.12.2020 № 174 «Про затвердження проекту зон охорони пам'яток історичної частини смт Овідіополь» та лист Овідіопольської селищної ради від 21.01.2021 № 02-06/020/70 про погодження визначених меж історичного ареалу, діючи у межах повноважень, визначених Положенням про Міністерство культури та інформаційної політики України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2019 року № 885,

НАКАЗУЮ:

1. Затвердити межі та режими використання історичного ареалу, визначені науково-проектною документацією «Історико-архітектурний опорний план смт Овідіополь Одеської області», розробленою ФОП Бокало Ігор Юрійович на замовлення Овідіопольської селищної ради та товариства з обмеженою відповідальністю «Архізем Київ».

2. Визначити, що один оригінальний примірник науково-проектної документації, зазначеної в пункті 1 цього наказу, зберігається в головному управлінні охорони культурної спадщини та музеїв Директорату культурної спадщини та музеїв Міністерства культури та інформаційної політики України.

3. Органу охорони культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації довести цей наказ до відома відповідних органів з питань земельних ресурсів, уповноважених органів містобудування та архітектури та забезпечити його виконання.

4. Контроль за виконанням цього наказу покласти на державного секретаря Дуля Я. М.

Міністр

UB
Міністерство культури та інформаційної
політики України
№161 від 01.03.2021
Ткаченко О.В. (Міністр) 01.03.2021
15:28

Олександр ТКАЧЕНКО
ЗГІДНО З ОРИГІНАЛОМ
заступник начальника управління-
начальник відділу
(підпис) *Ткаченко О.В.*
(підпис, ініціали)

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ
ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
(МКІП)**

вул. Івана Франка, 19, м. Київ, 01030, тел./факс: (044) 235-32-57, тел. (044) 235-23-78
e-mail: info@mkip.gov.ua, web-site: <http://mkip.gov.ua>, код згідно з ЄДРПОУ 43220275

від 19. 02. 2021 р. № 214/6. П. 1

На № _____ від _____ 20__ р.

**Овідіопольська селищна рада
Одеської області**

67801, Україна, Одеська обл.,
смт Овідіополь, вул. Суворова, 2а

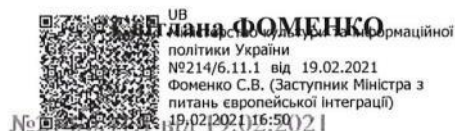
Щодо погодження науково-проектної документації

Міністерство культури та інформаційної політики України розглянуло подану листом Овідіопольської селищної ради від 20.11.2020 № 02-06/020/1093 (вхідна реєстрація МКІП від 01.12.2021 № 34954/20.1-20) науково-проектну документацію «Історико-архітектурний опорний план смт Овідіополь Одеської області» (Історико-архітектурний опорний план смт Овідіополь Одеської області з визначенням меж і режимів використання історичних ареалів та зон охорони пам'яток. Розділ I. Історико-архітектурний опорний план з визначенням історичних ареалів. Розділ II. Проект зон охорони пам'яток історичної частини смт Овідіополь), розроблену ФОП Бокало Ігор Юрійович на замовлення Овідіопольської селищної ради та ТОВ «Архізем Київ», відкориговану розробником відповідно до протоколу Науково-методичної ради з питань охорони культурної спадщини МКІП від 27.08.2020 № 5, і, діючи в межах повноважень, визначених Законом України «Про охорону культурної спадщини» та Положенням про Міністерство культури та інформаційної політики України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2019 року № 885, беручи до уваги протокол Науково-методичної ради з питань охорони культурної спадщини МКІП від 03.12.2020 № 7, наказ Департаменту культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації від 29.12.2020 № 174 «Про затвердження проекту зон охорони пам'яток історичної частини смт Овідіополь» та лист Овідіопольської селищної ради від 21.01.2021 № 02-06/020/70 про погодження визначених меж історичного ареалу, погоджує її.

Додаток: вказана науково-проектна документація _3_ примірники.

**Заступник Міністра
з питань європейської інтеграції**

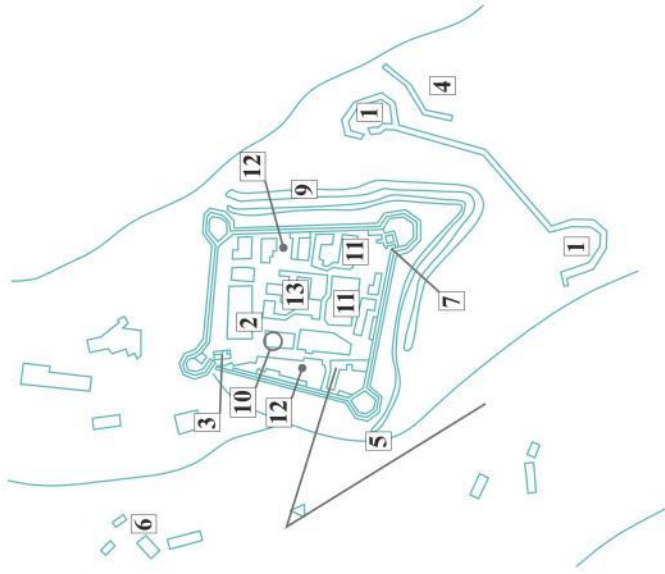
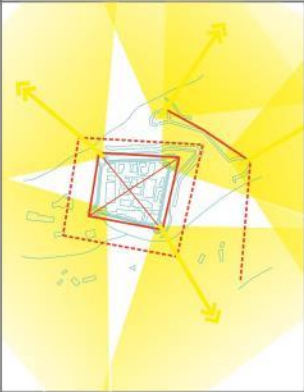
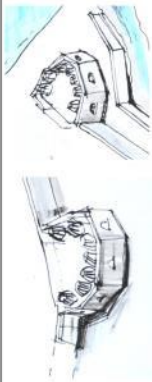
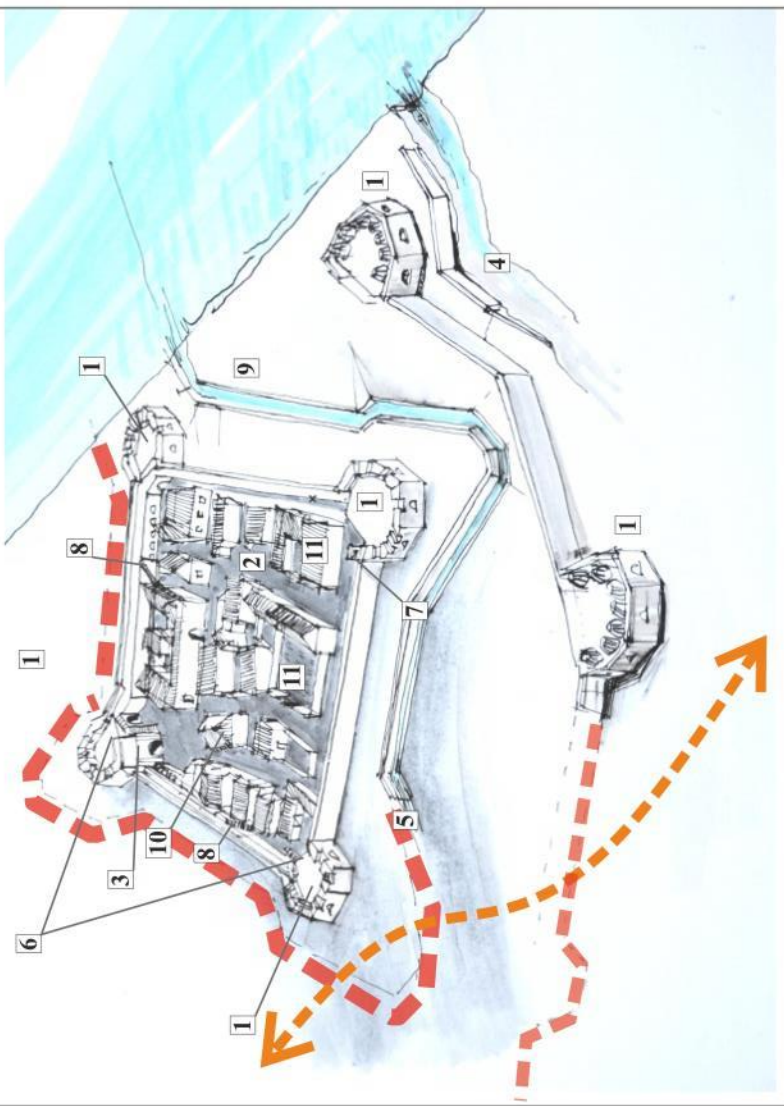
Сторінка 3 з 3

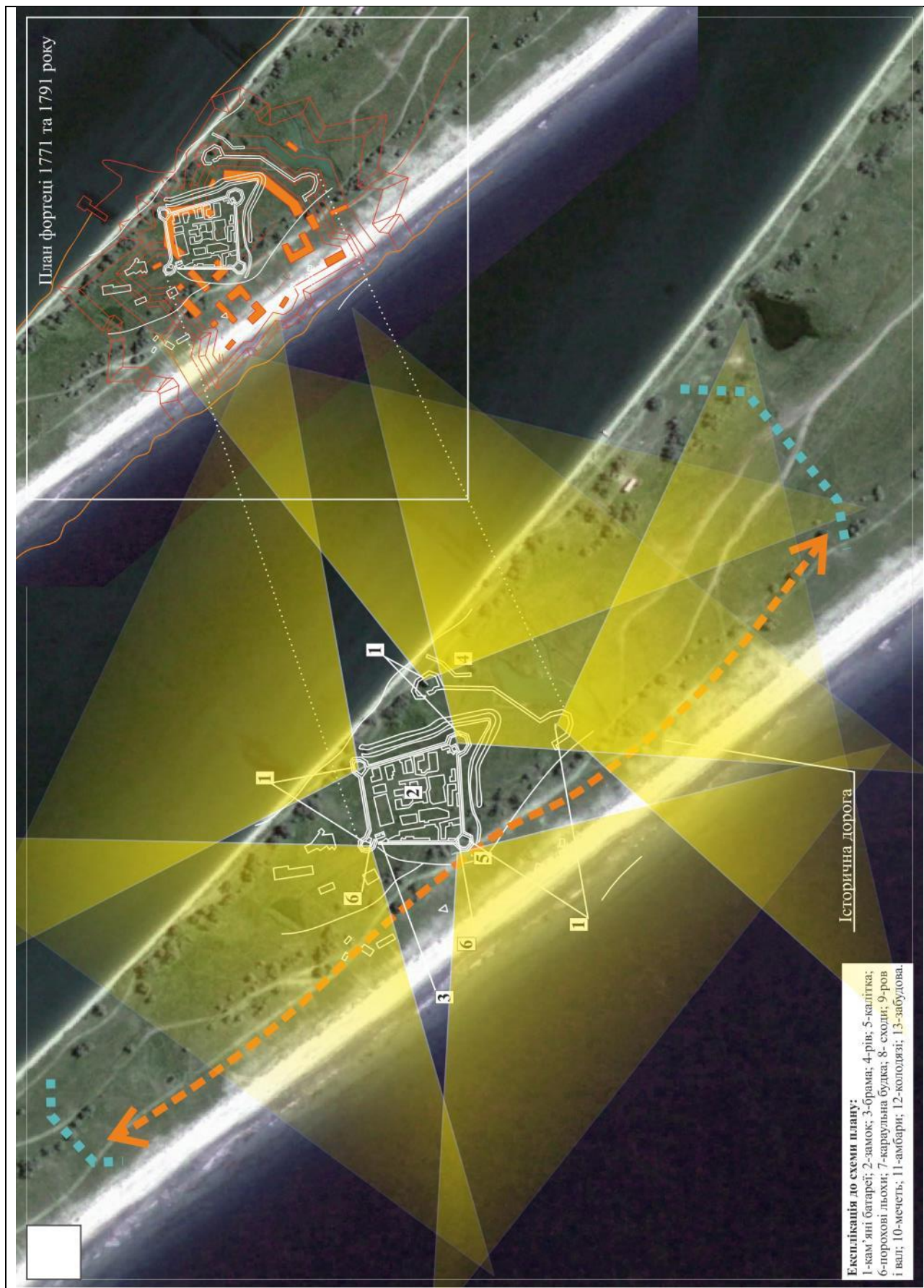

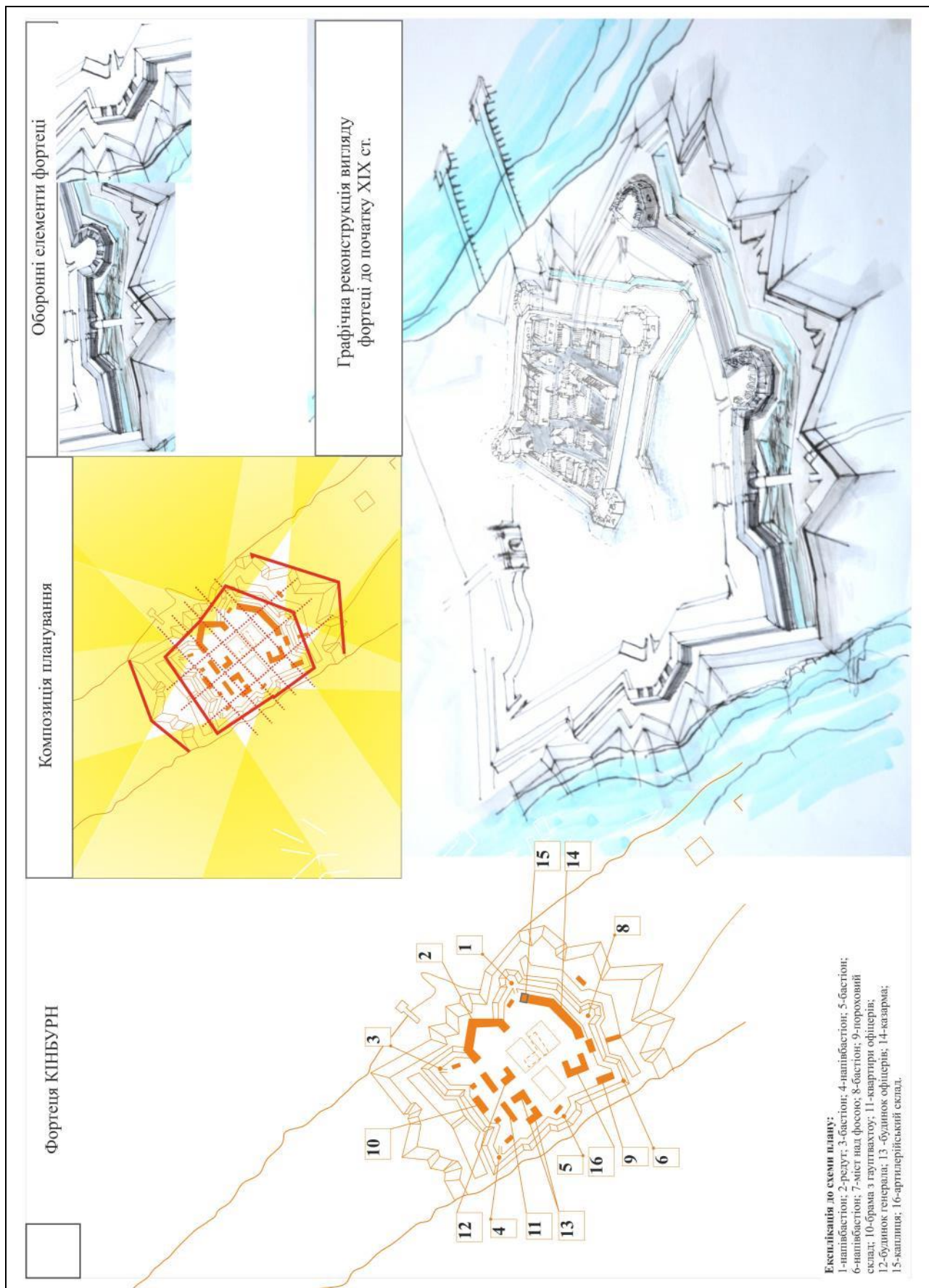
ДОДАТОК Б. Ілюстративний матеріал.

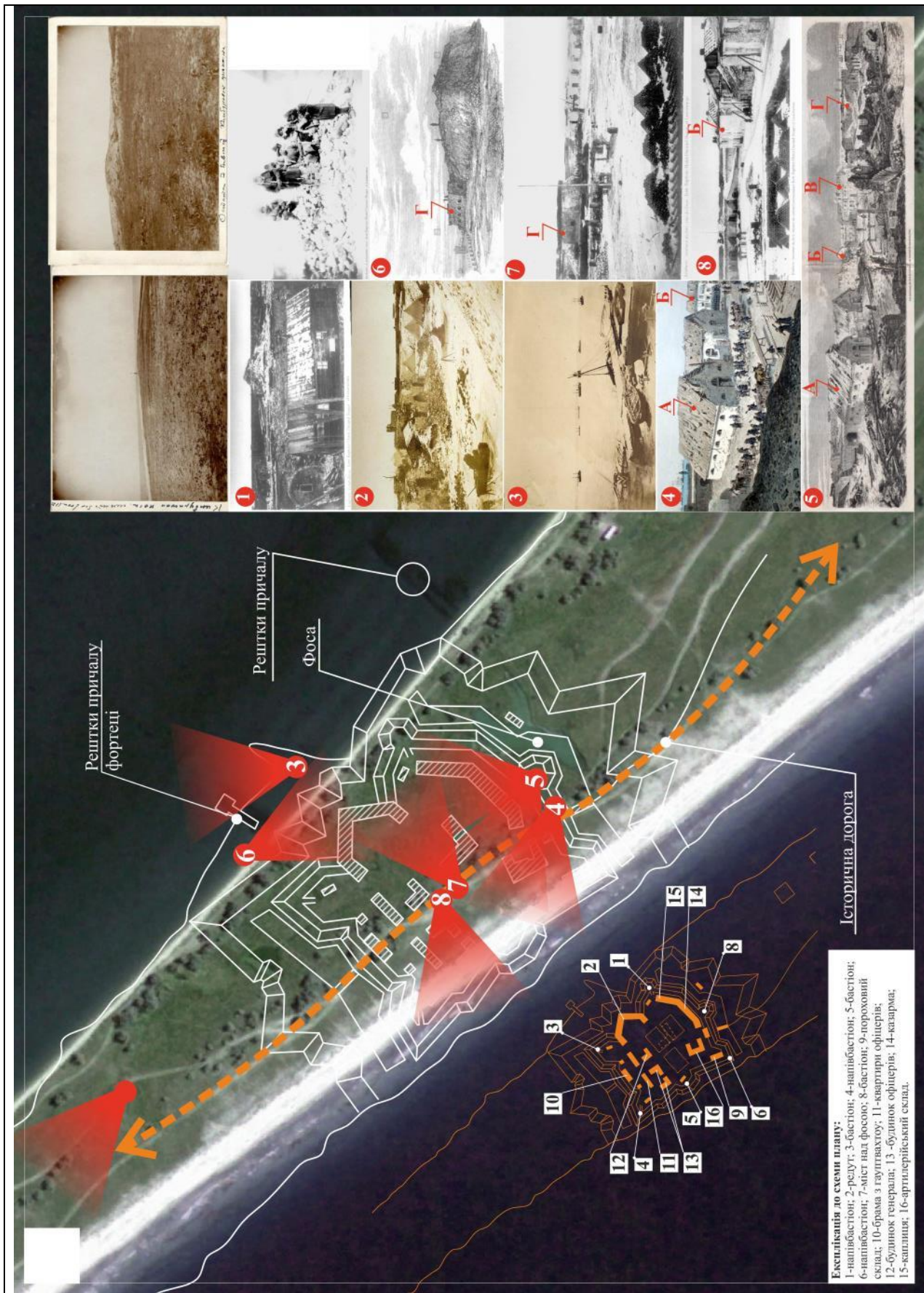
Таблиця 1. 17. Перелік картографічних джерел з топонімами та зображеннями фортець півдня України

Картографічні джерела	Рені	Ізмаїл	Кілія	Татар-бунар	Хотин	Бендери	Паланка	Белгород-Дністерський	Аджидар / Он паланок	Хаджибей / Олеса	Ово (Хасан Паша, Кучук Хасан Паша) / Очаків	Кінбурн	Херсон / Миколаїв	Казармен	Перекоп	Готіссек	
№	Дата	Басейн р. Дунай			Басейн р. Дністер					Басейн р. Дніпро							
1	1554			Chieli													
2	1570																
3	1594							Moncastro Byalogorod			Crozida Oczzakow						
4	1578			Kyilia										Slam			
5	1632							Bialogrod			Oczzakow			Otlankirmen	Perecop		
6	1648	Ren	Smil	Kilia Nowa (town) / Kilia Stary (ruin)	Tatara barlat	Choczyn	Tekin	Akiernanabo Biellograd		Koczubi H.y.D (ruin)	Oczakowabo Dziarcrimenda	Sterlnicza		Ajlan (Tawan O.)	Or	Tinka woda	
7	1650 1690			Kilia Nova / Kilia Vechia		Chotzyn	Tekin al Tigina	Biellograd			Oczzakow Dziarkrimen	Sterlnicz			Perecop		
8	1685	Ren		Kilia nowa Licosteno		Trajkij	Choczyn	Tehinia	Bialogrod dm Moncastro	? (Vidona)	Oczzakow						
9	1662							(A)kiernan abo Biellograd		Koczubi H.y.D.	Dziarcrimenda abo Oczzakow	Sterlnicza	? Biehowje z.H.	Ajlan H. (Tawan O.)			
10	1663					Palankow	Chotzyn	Tekin	Bialogrod als Moncastro	Koczubi	Oczzakow als Dziar Crimenda	Sterlnicza					
11	1665a			Kilia nowa / Kilia Stary (ruin)		Tartara Barlat		Biellograd Abo Akiernan		Koczubi H.y.D.	Oczakowabo Dziarcrimenda	Sterlnicza		Or abo Perecop	Aslankorod icke	Tinka woda	
12	1665b / 1665c						Tekin	Palankow	Ahermanabo Bialegrad	Koczubi H.V.D.	Oczakowabo Dziar Krimenda	Sterlnicza			Aslan H / (Taway)		
13	1674		Smil	Kilia Nowe / Licosteno / Kilia Stary	Tatara Barlat	Chotzyn	Tekin als Tigina al Bender	Palankow	Akiernan als Biellograd	Koczubi	DziarCrimenda als Oczzakow	Sterlnicza			Aslan (ruin)		
Картографічні джерела	Рені	Ізмаїл	Кілія	Татар-бунар	Хотин	Бендери	Паланка	Белгород-Дністерський	Аджидар / Он паланок	Хаджибей / Олеса	Ово (Хасан Паша, Кучук Хасан Паша) / Очаків	Кінбурн	Херсон / Миколаїв	Казармен	Перекоп	Готіссек	
№	Дата	Басейн р. Дунай			Басейн р. Дністер					Басейн р. Дніпро							
14	1680	Ren	Smil	Kilia Nowe / Kilia Stary	Tatara Barlat	Chotzyn	Tekin	Palankow	Akiernanabo Biellograd	Koczubi H.y.D. (ruin)	Oczakowabo Dziarcrimenda	Sterlnicza			Aslan H. (ruin)	Or	Tinka woda
15	1680							Palankow	Akiernan, o Bialogrod		Oczcow Dziarcrimenda	sterlnicza		Oslankirme /Rohatkirmen	aslankorodike	perecop	Tinka woda
16	1684			Chilia				Palankow	Akiernan abo biellograd	koizubi h.y.d.	oczakow abo dziarkrimenda	sterlnicza					
17	1687				tartara barlat			palankow	biellograd als moncastro	koczubi	oczakow als dziar_crimenda	strelnicza					
18	1690							palankow	biellograd	koczubi	oczakow / dziarkrimenda	strelnicza					
19	1695							palankow	akiernan abo biellograd	koizubi h.y.d.	oczakow abo dziarcrimenda	sterlnicza			or		
20	1705	ren	smil	kilia nowe	tartara barlat			palankow	akiernan als biellograd	koizubi h.y.d.	oczakow als dziarcrimenda	sterlnicza			or		
21	1714a	ren	smil	kilia nowe				palankow	akiernan als biellograd	koizubi h.y.d.	oczakow als dziarcrimenda	sterlnicza			or		
22	1714b		ismail	kilia nowe					akkirman	koya bey p.	ouzi ou oczakow				or		
23	1714		ismail	kili			Bender ou Tekin		AkKirman	koya bey p.	ouzi ou oczakow				Or		
24	1720	ren	smil	kilia nowe				palankow	akiernan als biellograd	koizubi h.y.d.	oczakow als dziarcrimenda	sterlnicza					
25	1736	Ren	Smil	Kilia nova		Chozim	Bender als Tekin	Palanka	Bielgorod		Oczzakow	Kinburn		Ksi Kermeb	Perecop	Tonkij Brod	
	1737a		ismail	kili					akkirman	koga bey port	ouzi	stornicre				or ou przecop	
	1737b			Kilia Nova		Chohim / ChoeSzin	Bender als Tekin	Palankow	Biellograd als Akiernan	Koczubi	Oczzakow als Dziakremenda						
	1742			Kilia Nova / Kilia Starij		Choeszyn Chozyn	Tekin als Tedin olim Bender	Palancau		Koczabe	Oczakow als Dziarcrimenda	Kinburn		Aslam	Taphrae vel Or Perecop		
	1745		ismil	Kale ij Kili (Nowaia Kalia)		Tartar Boyar			Kale ij Akiernan	Hayen of Baay	Kale ij Osi	Kill Burun			Perecop		

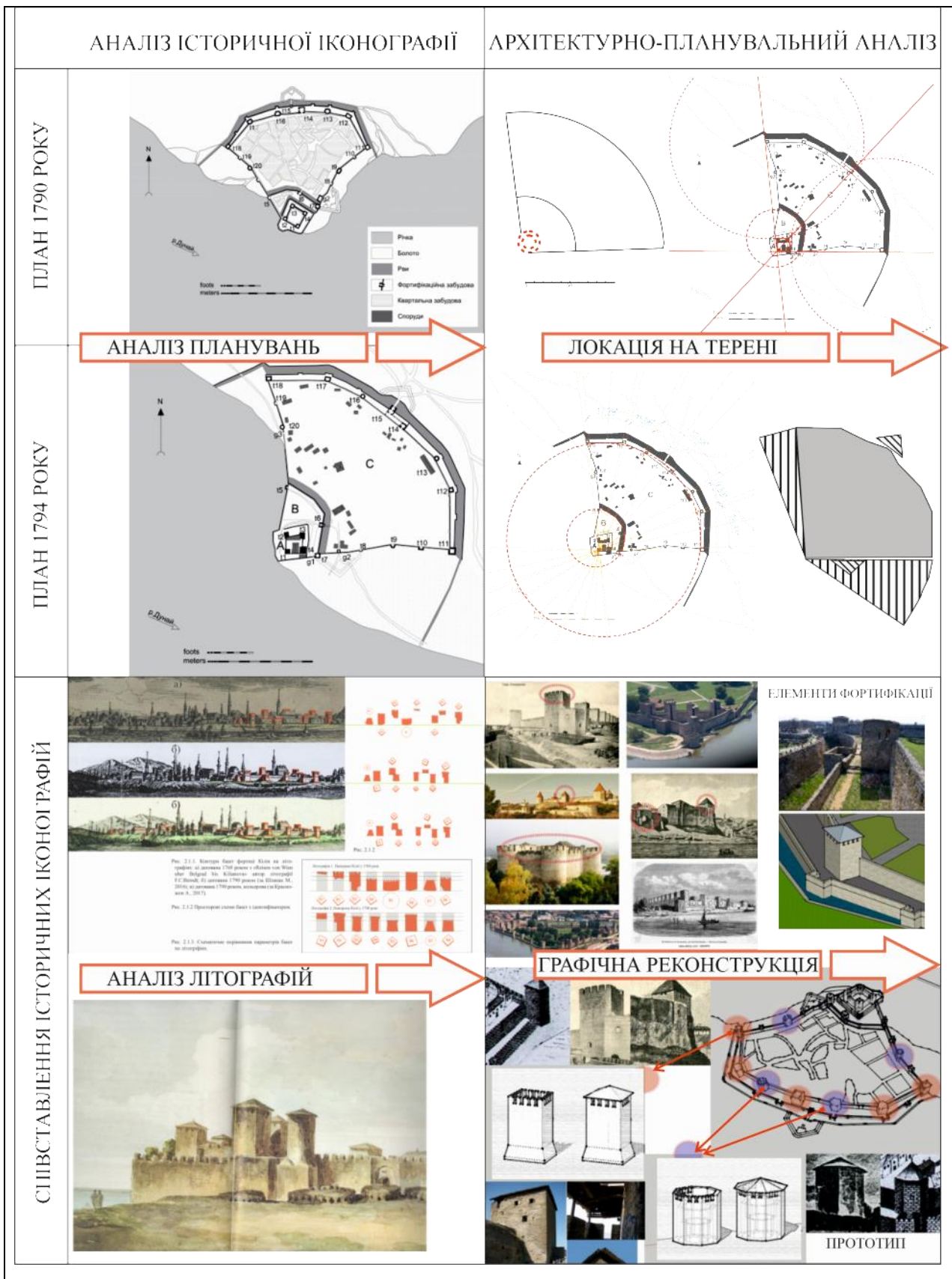
<p>Фортеця КІНБУРН</p> <p>Схема плану</p> 	<p>Композиція планування</p> 	<p>Оборонні елементи фортеці</p> 	<p>Графічна реконструкція вигляду фортеці до 1771 року</p>
<p>Експлікація до схеми плану: 1-кам'яні батареї; 2-замок; 3-брама; 4-рів; 5-калітка; 6-порохові льохи; 7-караульна будка; 8-сходи; 9-ров і вал; 10-мечеть; 11-амбари; 12-колодязь; 13-рядова забудова.</p>			

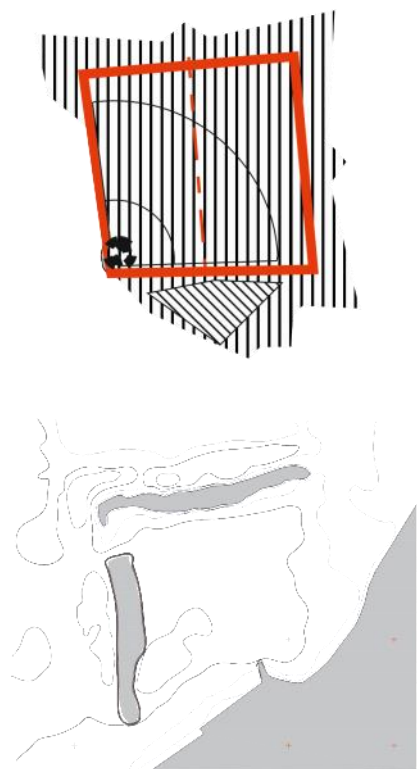

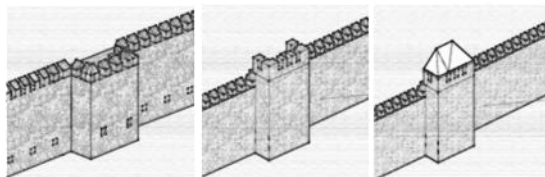
Експлікація до схеми плану:
 1-напівбастіон; 2-редут; 3-бастіон; 4-напівбастіон; 5-бастіон;
 6-напівбастіон; 7-міст над фосою; 8-бастіон; 9-пороховий склад;
 10-брама з гартгаухоу; 11-квартири офіцерів;
 12-будинок генерала; 13 -будинок офіцерів; 14-казарма;
 15-каплиця; 16-артилерійський склад.

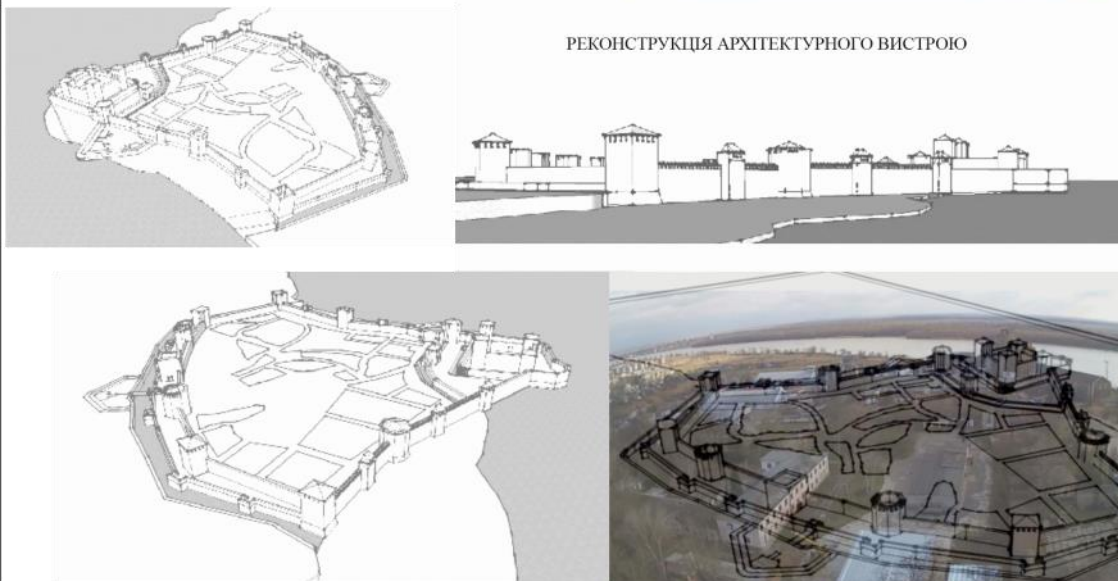
ГРАФІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ

РОЗБУДОВА ЕЛЕМЕНТІВ ФОРТИФІКАЦІЇ

РЕКОНСТРУКЦІЯ АРХІТЕКТУРНОГО ВИСТРОЮ

ВИКОРИСТАННЯ

СУЧАСНИЙ СТАН. ФОТОФІКСАЦІЯ

ГРАФІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ